

Національна академія наук України
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Тамара Лазанська

ІСТОРІЯ ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ

(на матеріалах торгово-промислової
статистики XIX ст.)

Київ 1999

Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). — К.; Інститут історії України НАН України, 1999.

У монографії досліджується індустріальний розвиток України та пов'язаний з ним процес формування торгово-промислової буржуазії, яка у післяреформену добу стала діяльним суб'єктом модернізації усього суспільного життя. Аналізуються форми державного втручання в економіку, соціальні і національні джерела поповнення буржуазії, господарська діяльність торгово-промислового класу та окремих визначних представників українського підприємництва.

Книга розрахована на науковців, викладачів та студентів вузів, усіх, хто цікавиться історією України.

ЛАЗАНСЬКА Тамара Іванівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України.

Відповідальний редактор: доктор історичних наук
В.Г.Сарбей

Літературні редактори:

С.Г.Архипенко, В.І.Новицький, М.Б.Озерова,
Г.Я.Турянська.

Коректор С.М.Пільчевська

Набір і оригінал макет підготувала Л.Г.Смолякова

· бібліотека 7
± «ІНСТІТУТ ІСТОРІЇ» I

ISBN 966-02-1235-6

© Інститут історії України НАН України

ПЕРЕДМОВА

Переломним моментом в історії нашої Батьківщини стала друга половина XIX ст., яка проходила під знаком оновлення всього суспільно-економічного життя. Під тиском наростаючих грошових відносин, нищівної поразки у Кримській війні від економічно розвинених країн Заходу Російська імперія, до якої входила Україна, змушена була вдатися до проведення суспільних перетворень. Реформи, що відбувалися протягом другої половини минулого століття, привели до утвердження капіталістичного способу господарювання. Найважливішим результатом цих перемін стало індустріальне будівництво, яке було генератором усіх економічних і соціальних змін у тогочасній імперії та її національних окраїнах.

Економічна модернізація суспільства, яка в основних рисах завершилася на кінець XIX ст. з утвердженням фабрично-заводської промисловості, принесла величезні соціальні зрушення у структурі населення України. Вивільнивши з-під пут кріпосного права енергію мас, що до того дрімала, ринкова стихія захопила собою і привела у нестримний рух усі сили тогочасного суспільства. В епоху утвердження ринкових стосунків на передній край життя висуваються підприємці, наймані робітники та інтелігенція. В процесі індустріального розвитку міцніло і зростало коло підприємців, джерелом поповнення якому служили вихідці з різних суспільних прошарків та етносів.

Доба ринкових відносин покликала до суспільного творення найбільш пристосованих, енергійних, підприємливих, працьовитих та матеріальноздатних людей. Саме вони стали заповзятливими організаторами і творцями фабрично-заводської промисловості, нових форм торгівлі та кредитно-банківської системи. Їх зусиллями все народногосподарське життя рухалося по шляху економічного прогресу. Ця когорта підприємців за історично

короткий проміжок часу зуміла ввести народне господарство України, так само як і Російської імперії, в систему світового капіталістичного господарства.

Одночасно з різкими змінами у суспільному бутті, що відбувалися в Україні за пореформенної доби, йшов неперервний процес інтегрування української економіки у загальноімперську. Якщо в минулі століття Україна, втрачаючи свої адміністративні і політичні права, прив'язувалася насильницьким способом до Російської держави, то за панування ринкових стосунків вона підпала під дію законів капіталістичної інтеграції. Тисячами невидимих ниток її економіка дедалі тісніше прив'язувалась до імперського державного тіла, зазнаючи колоніального визиску з боку метрополії. Економічний і політичний утиск доповнювався спробами культурного винищення. Ризику на шляху болісних для переважної більшості членів суспільства перетворень підвела революція 1905- 1907 рр. Вона з усією очевидністю висвітлила необхідність переходу до більш інтенсивного етапу в сфері економічних перетворень та нагальної необхідності політичної модернізації Російської імперії, у тому числі і в галузі національних стосунків.

Саме цим актуальним, як з наукового, так і політичного погляду, питанням присвячена дана праця. При її написанні автор намагався якомога об'єктивніше висвітлити суперечливі події буржуазного творення, що віддалені від нас більш як столітньою історією. Досліджуючи проблему, пов'язану з формуванням підприємців України, на відміну від праць попередньої доби, в яких буржуазія висвітлювалася винятково у негативному плані як експлуататор трудящих мас, автор основну увагу спрямовує на показ творчого, будівничого характеру діяльності підприємців, їх участі в різних сферах буття. Саме тому на сторінках праці читач зустріне не лише з типовим соціальним портретом цього класу, а й з бага-

тма визначними представниками підприємництва, яких покликала до праці нова історична доба.

Центральним питанням дослідження є визначення питомої ваги підприємців у соціальній структурі пореформеного суспільства, соціальних і національних джерел їх поповнення. Разом з тим важливе місце у праці займає встановлення економічної і громадської ролі буржуазії, перш за все промислової, як найбільш помітної частини у підприємницькому загалі. Промислова буржуазія, яка була пов'язана з передовим у технічному і організаційному відношеннях господарством, справляла великий вплив не лише на економічне, а й на культурне і, врешті, все громадське життя цілого суспільства. Певну увагу автор звернув на висвітлення ролі держави у становленні ринкових відносин та формуванні буржуазії.

Для вирішення комплексу цих питань використано цілий ряд друкованих та архівних джерел, частина яких вводиться в науковий обіг вперше, а також низку узагальнюючих праць з соціально-економічної історії України,¹ її промислового розвитку² та поодиноких досліджень, в яких вперше в українській історіографії ставилося питання про формування буржуазії України.³ Не залишились поза увагою і праці російських істориків, які значно далі від українських просунулися у вивченні цієї проблеми.⁴

¹ Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. - Т. 1-2. - К., 1925-1927; Яворський М. Україна в епоху капіталізму. - Т. 2. - Х., 1924; Порш М. Україна в державному бюджеті Росії. - Катеринослав, без року видання; Його ж. Автономія України і соціал-демократія. - К., 1917; Його ж. Робітництво України: Нариси по статистиці // Записки українського наукового товариства у Києві. - Т. X XII. - 1912; Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму. - Т. 1. - К., 1924; Стебницький П.Я. Украина в экономике России. - Петроград, 1918; Очерки

развития народного хозяйства Украины. - К., 1954; Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку. - К., 1968 тощо.

² Воблій К.Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. - Т. 2. - К., 1930; Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. - К., 1972; Дерев'янкін Г.І. Промисловий переворот на Україні. - К., 1975; Компан Е.С. Формирование рабочего класса в железорудной и металлургической промышленности на Юге Украины в 60-90-е гг. Дисс. на соиск. ученой степени к.и.н. - К., 1950; Бакулев Г.Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. - М., 1955; Тихонов Б.В. Каменноугольная промышленность и черная металлургия России во второй половине ХІХ в. - М., 1988; Кафенгауз Л.Б. Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения. - Х., 1910; Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. - Т. 2. - К., 1962; Лугова О.І. Міські промислові осередки на Україні // Український історико-географічний збірник. Вип. 1. - К., 1971.

³ Лугова О.І. Зростання буржуазії // Історія Української РСР. - Т. 3. - К., 1978; Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформенний період. - Дніпропетровськ, 1992.

⁴ Берлин П.А. Русская буржуазия в старое и новое время. - М., 1922; Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия во второй половине ХІХ в. - Л., 1981; Лаверьчев В.Я. Крупная буржуазия в пореформенной России. - М., 1974; Рындыонский П.Г. Утверждение капитализма в России. - М., 1978; Дякин В.С. Русская буржуазия и царизм в годы первой мировой войны. - Л., 1967; Мосина И. Г. Формирование буржуазии в политическую силу Сибири. - Томск, 1978; Рабинович В. Н. Крупная буржуазия и монополистический капитал в экономике Сибири. - Томск, 1975; Бовыкин В.И. Зарождение финансового капитала. - М., 1976, тощо.

Р о з д і л І

УРЯДОВА ПОЛІТИКА В ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОГО БУДІВНИЦТВА ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

Помітні зрушення в економічному житті, зростання товарних відносин та прошарку підприємливих людей, для яких рамки феодальних порядків виявилися завузкими, політична поразка в Кримській війні суттєво прискорили проведення буржуазних реформ у Російській імперії. Ключову позицію в ланці започаткованих самодержавним урядом реформ, що були спрямовані на переведення народного господарства на рейки ринкових відносин, посіла реформа 1861 р. Вона усунула найбільш значні перепони для вільного розвитку капіталізму, вивільнила з пут кріпосного права суспільну енергію, відкрила шлях до соціально-економічного прогресу. Головним результатом та рушієм усіх перемін, що відбувалися в пореформену добу в народному господарстві, стала велика промисловість і механізований транспорт, що розвивалися з дивовижною швидкістю. Створена мережа залізниць — принципово нового засобу сполучення порівняно з традиційними для доби феодалізму — дала потужний поштовх зростанню промислового капіталізму, консолідувала економічно розрізнені райони в єдиний економічний простір, енергійно втягувала в ринковий процес найглухіші і найвіддаленіші закутки імперії. Залізниці, будучи самі породженням ринкової епохи, впевнено потягли за собою все народне господарство, значно прискоривши, зокрема, розвиток цілого ряду галузей важкої промисловості України — металургійної, машинобудівної, вугільної. Індустріалізація економіки, складовою частиною якої і є залізничне будівництво, супроводжувалася поступовим просуванням середньовічного

Незважаючи на досить швидкі темпи розвитку народного господарства у той час, яких, можливо, не знали інші держави, Російська імперія відставала в своєму суспільно-економічному поступі від передових західно-європейських країн. Переплетіння капіталізму і залишків кріпосництва насамперед у вигляді збереження великого поміщицького землеволодіння, відробіткової системи в аграрному секторі, а у галузі політичної надбудови — самодержавства як оплоту класу поміщиків — негативно позначилися на подальшому історичному розвитку тодішнього суспільства.

Попри все саме цей період став добою посиленого зростання капіталізму знизу та насадженням його зверху. Останнє найбільш наочно проявилось в галузі створення великої промисловості. Проте насадження капіталізму не було якоюсь особливістю розвитку Російської імперії. Різниця полягала лише в тому, що на наших теренах на відміну від західноєвропейських капіталістичних держав цю функцію виконувало самодержавство — виразник і оплот інтересів поміщицько-дворянського класу. Це значно затримувало зростання капіталізму "знизу". Те ж саме відбувалося і в соціально-економічному розвитку України, але тут усе значно ускладнювалося політичною неволею та русифікаторськими діями державного апарату імперії.

Для проведення політики насадження капіталізму, звичайно ж, були об'єктивні умови, а саме — нагальна потреба в розвитку великої промисловості. Адже саме промислову відсталість найбільш чітко усвідомило самодержавство, зазнавши тяжкої поразки у Кримській війні від індустріально-розвинених країн Заходу. А тому після 1861 р. держава стала на шлях форсованого розвитку промисловості, надаючи їй засновникам активну допомогу у вигляді держзамовлень, щедрих субсидій, великих пільг задовольняючи вимоги протекційного мита, піль-

Отже, разом з об'єктивними факторами, дією економічних законів капіталістичного суспільства, які покликали до життя велику фабрично-заводську промисловість, існував і суб'єктивний — протекційна політика уряду. Причому суб'єктивний чинник в Російській імперії був досить дійовим. Саме це й дало підставу деяким сучасним історикам, наприклад, І.Ф.Гіндіну, стверджувати, що російський капіталізм значною мірою був насаджений "зверху", в короткі строки, без необхідної перебудови нижчих, базових ланок економічної структури.¹ Англо-американські історики пішли ще далі, повністю абсолютизуючи роль самодержавства, таким чином припиняючи значення буржуазії в процесі індустріалізації держави. На їх думку, самодержавство, як основний важіль "модернізації" Росії, замінило в цій ролі буржуазію, зважаючи на її слабкість, або навіть відсутність на початок цього процесу.² Таке перебільшення ґрунтується виключно на ігноруванні попередньої історичної дійсності, яка свідчила, що підприємницькі сили, котрі були покликані до життя перш за все об'єктивними умовами суспільного розвитку, проявляли неабиякі самостійні потуги у фундаторській діяльності на ниві промислового будівництва. А суб'єктивні фактори на тому чи іншому відтинку життя сприяли, або ж, навпаки, гальмували цей розвиток.

В свою чергу підприємницькі кола під опікою уряду, набираючи дедалі більшої економічної сили, активно тиснули на держапарат, змушували його поглиблювати буржуазні перетворення. Таким чином, політика насадження і патронату пореформеної доби об'єктивно сприяла швидкому розвитку капіталістичної промисловості і відповідала до певної міри тогочасним суспільним запитам. Разом з тим, перехід від м'яко поміркованої за часів М.Бунге до відверто протекціоністської (М.Вишнеградський та С.Вітте) економічної політики, що передбачала активне втручання держави в економічне

життя суспільства, сприяла зміцненню економічної могутності самодержавства і перешкоджала природному розвитку капіталістичних стосунків у Російській імперії.³

Найбільш ранні охоронні заходи протекційного характеру уряду знайшли свій прояв у митній політиці. З метою заохочення і оберігання таких галузей промисловості, як чавуноливарна, машинобудівна, рейкопрокатна, текстильна, виробництво гасу тощо, та під активним натиском з боку дедалі зростаючої буржуазії Уралу і Півдня були запроваджені високі митні тарифи. Відразу ж після відміни кріпосного права, коли першочерговим стало питання про митну реформу, сонна і до певної міри інертна до того буржуазія проявила завидну енергію. "Отечественные записки" з цього приводу писали: "Збудження і увага до тарифів серед фабрикантів надто великі. Вони докладають титанічних зусиль, щоб вплинути на рішення тарифної комісії. Вони діють і через земство, через інші збори і пресу. Всюди чути один дружний крик: "Вітчизна загине, якщо тариф не підвищиться!"⁴

Питання митної політики турбувало не лише промисловців та уряд, а й уми тогочасних учених. Єдиного погляду на цю проблему не існувало. Найбільш радикально мислячі представники, такі як М.Вернадський, Горлов, до певної міри М.Бунге,* стояли за повну свободу торгівлі, а деякі навіть сприймали високі охоронні мита на промислові товари "як пом'якшену форму рабства".⁵ Народницькі економісти розглядали протекціонізм як засіб штучного вирощування капіталізму і виступали

Бунге М.Х. виступав за розумне співвідношення приватного підприємництва і державного втручання в економічний розвиток імперії. Для сприяння розвитку промисловості і торгівлі, запевняв він, потрібна не матеріальна підтримка, а "встановлення найкращого порядку безпосереднім виданням законів" (див.: Исторический архив)

проти цього. Палким і послідовним прихильником охоронної політики виступав Д.І.Менделєєв. Він доводив адептам фритредерства, що вільна торгівля можлива лише для країн, які вже мають міцну і сталу економіку. Для Російської імперії, яка значно відстала у своєму економічному розвитку від сусідніх західних країн, єдино вірною, вважав він, буде охоронна політика уряду, яку свого часу сповідувала Англія. Так, за підрахунками Менделєєва, вартість промислових товарів на душу населення в імперії становила лише 20—30 крб., в той час як у США — 300 -400 крб. Для того, щоб зрушити з місця промисловий розвиток Росії, необхідно було, на його думку, інвестувати щорічно не менше 700 млн. крб. А майбутнє своєї Батьківщини він вважав залежним значною мірою від того, в якому стані перебуватиме її промисловість.^й

Боротьба поглядів скінчилася прийняттям нового митного тарифу, що почав діяти з липня 1868 р. і був вигідний як промисловій буржуазії, бо мав охоронний характер, так і казні. Завдяки йому вже за перше десятиліття прибутки держави зросли з 41 до 80 млн. крб. У 1877 р. сплата мита здійснювалась лише золотою монетою. Цей захід посилив митне обкладання на 30%, а з 1891 р. було введено нові відверто протекціоністські тарифи, які приблизно збільшили надходження до державного бюджету ще на 15%.⁷ Загалом митне обкладання по відношенню до вартості привозних товарів становило у 1885-1890 рр. близько 29%, у 1891-1900 -сягнуло 31%.^{*} Щоб більш чітко уявити собі це зростання, додамо, що мито лише на чавун з 1861 по 1881 рр. було 5 коп. з пуда, у 1891 р. — вже 25—30 кон., а на кінець XIX ст. — сягнуло 45—75 коп.

Зростання мита на чавун і залізо негативно позначилося на машинобудуванні, особливо на окраїнах Російської держави, зокрема Прибалтики, заводи яких працювали на привозному металі. До певної міри нові мита

на метали зачепили інтереси деяких промислових кіл України. Тому реакція буржуазії на нову тарифну систему була не такою однозначною, як про це свідчила кореспонденція в "Отечественных записках". Якщо виробники металу, котрі підпадали під дію тарифного мита, вітали заходи уряду, то споживачі, навпаки, вимагали зменшення і навіть відміни його. Щоб забезпечити потреби машинобудівників, уряд дозволив їм отримувати з-за кордону безмитно певну кількість чавуну і заліза. Від України, наприклад, цим правом у 1861 — 1875 рр. користувалося 23 підприємства. (Табл. 1).⁹ Такий крок уряду викликав невдоволення з боку металопромисловців, які на V з'їзді волали про те, що головною перешкодою в розвитку залізної промисловості був дозвіл безмитного ввезення металів у сирому вигляді і у виробках, а найголовніше — чавуну всім без винятку, незважаючи на протекційний тариф. "Жодне серйозне механічне, чи металургійне підприємство, — зазначали вони, не мало б змоги виникнути і вистояти в конкуренції з іноземними виробами, якби уряд не вдавався до підтримки їх державними замовленнями, різними пільгами, гарантіями і монополіями".¹⁰

Підприємці, щоб захиститись у конкурентній боротьбі з іноземними фірмами, металом яких користувалися механічні заводи і залізниці країни, протягом 1876 — 1878 рр. вимагали заборонити безмитне ввезення заліза, металевих виробів, рейкового заліза. Якщо такий захід не буде вжито, зазначали вони у своїй доповідній записці, "то заводчики перебуватимуть у жахливому становищі". Введені пільги, говорилося далі, "негативно позначаться на розвитку промисловості". Вони будуть сприяти штучному створенню заводів, породжуватимуть зловживання при продажі металів у сирому вигляді, підірвуть сталеплавильне і рейкопрокатне виробництво, які зародилися на Півдні. Тим більше, що

гом 12 років і зробив замовлення на 27 млн. крб., вигідніше буде завозити сталь і розвивати рейкопрокатне виробництво, ніж розвивати сталеплавильну галузь. Металопромисловці заявляли про необхідність ліквідувати всі пільги від 1861 р. і поставити виробників в однакові умови, запровадивши еквівалентний збір як на привозні, так і вітчизняні залізо та сталь.¹¹ За таких умов, на їх думку, не будуть ущемлюватись інтереси ні виробників металів, ні машинобудівників, які надавали перевагу безмитному іноземному металові над вітчизняним.

Відповідно до запитів промисловців, у 1877 р. відміняється безмитне ввезення з-за кордону паровозів та рухомих частин, а в березні 1879 р. Комітет міністрів приймає постанову, згідно з якою на вітчизняних заводах, що виробляли сталеві рейки, виключалось по можливості вживання іноземних металів. В цей час металопромислової зобов'язувались різко збільшити виробництво чавуну та сталі, але за умов, якщо, по-перше, буде збудовано залізничну колію, котра поєднає Костянтинівську гілку з криворізькою рудою, і проведено вузькоколійку від металургійного заводу Новоросійського товариства до рудників, по-друге, — знижено залізничні тарифи при провезенні чавуну та руди, а також встановлено десятирічні пільги на вироблений чавун. В такому разі існуюче на той час єдине на Півдні України металургійне підприємство Новоросійського товариства зобов'язувалося довести свою виплавку чавуну до 4 млн. пудів. Зазначимо, що наприкінці 70-х років це підприємство виготовляло близько 1,5 млн. пудів металу. Завод П.І.Губоніна також мав збільшити виплавку до 3 млн. пудів.¹⁻ Металовиробники завдяки новим заходам уряду в галузі митного обкладання, пільгових провізних тарифів, будівництву зручних шляхів сполучення розраховували здійснити найближчим часом величезний стрибок у галузі виробництва металів, яких так не вистачало імперії.

І дійсно, довгий час, не маючи надійного захисного мита, підприємці побоювалися вкладати кошти в металургію. Про це неодноразово заявлялося на з'їздах гірничопромисловців Півдня Росії. Так, в одному з документів зазначалося, що "найважливішою, насущною і необхідною умовою для запровадження названої промисловості у нашому краї є встановлення високого протекційного мита. Якщо таке мито не буде введено, то дешева доставка до нас іноземного чавуну не дозволить розвинути нашу залізній справі, і ми не тільки не вивільнимся з-під впливу іноземного металевого ринку, а все більше і більше будемо йому підкорятись".¹³ На з'їзді 1886 р. було зроблено акцент на політичній стороні справи. "Не можна не брати до уваги, — зазначали його учасники, — що корінні заводи забезпечують країну металом, який відіграє таку важливу роль у засобах державної оборони". Недооцінка з боку уряду цього факту може "залишити країну і уряд без чавуну, заліза і сталі у випадку політичних ускладнень на Заході".¹⁴

Одночасно з металопромисловцями свої вимоги почали висувати представники великої буржуазії, капітали яких вкладались у розвиток вугільної та залізничної промисловості. Ці галузі економіки до 1884 р. не захищались тарифом у конкурентній боротьбі з іноземними фірмами. Введення високих мит на метали та вироби, відсутність таких на привозну руду та вугілля спричинилося до того, що іноземці, маючи великий практичний досвід у галузі підприємництва, швидко переорієнтувались і почали великими партіями ввозити цю сировину в імперію.

Вперту боротьбу за введення мита на привізне паливо взяла на себе впливова представницька організація вуглепромисловців — З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії. Питання мита було поставлено вже на першому з'їзді (1874 р.) і відтоді воно не сходило з порядку денного і шпальт промислових

вуглепромисловців довго не задовольнялись, бо викликали активний спротив з боку споживачів дешевого англійського вугілля. Зокрема, такий прецедент стався у 1882 р., коли підприємці вимагали від уряду обкладення англійського вугілля митом в 3,5 коп. за пуд. Енергійний протест цьому заходу вони зустріли з боку Одеської міської думи.¹⁵

Створене у 1877 р. Південноросійське гірниче Товариство, звітуючись за перший рік роботи, ставило перед міністерством фінансів і держмайном питання про введення не менш як 5% мита на іноземне вугілля, що завозилося через чорноморсько-азовські порти і західні митниці. З 70-х років розпочинається похід гірничо-промисловців за завоювання внутрішнього ринку і витіснення з нього англійців.

Задля цього була вироблена тактика дій по організації гірничодобувної справи на Півдні України і Росії. Важливе місце в ній займало питання організації збуту вугілля та наближення його до споживача. Недостатня кількість транспортних засобів, погана організація роботи залізниць, безвідповідальність залізничних господарств при транспортуванні товарів гальмували ці процеси. Гірничопромисловці вимагали від залізниць гарантування перевезень і оплати втрат, які спостерігались при перевезенні вугілля та руди. Разом із заходами по поліпшенню збуту вугілля промисловці прагнули розширити коло споживачів за рахунок збільшеного використання вітчизняного вугілля залізницями, фабриками та заводами, які 28% своїх потреб у паливі задовольняли привозним. А тим часом, південноросійські промисловці мали потенційні можливості замінити іноземне вугілля власним на 40%, дрова, які спалюються в топках паровозів на 29%, суден — на 38 %, цукрових заводів — на 38%. З метою збуту вугілля на цукрові заводи, які до цього часу користувалися переважно дровами, зав'язалося енергійне листування з українськими цукрозаводами.

чиками. З отриманих від них відповідей видно, що з будівництвом Сумської і Фастівської залізниць питання заміни дров на вугілля буде вирішено на користь мінерального палива. У цьому разі товариство розраховувало, що на Півдні можна було б збільшити збут вугілля з 61,7 млн. до 120,7 млн. пудів, тобто майже подвоїти. Проте здійснення цих планів економічного порядку гірничопромислове товариство пов'язувало із введенням 5% мита на іноземне вугілля.¹⁷

Лише з 1884 р. вугільникам вдалося дещо призупинити потік іноземного палива на внутрішній ринок імперії з введенням першого митного збору на вугілля, кокс і торф. Проте встановлене мито ніяк не задовольняло гірничопромисловців Півдня. На догоду їм протягом 1884 — 1887 рр. уряд ще тричі піднімав митну ставку на вугілля та кокс. Причому оподаткування привозного палива у Чорноморські та Азовські порти у кілька разів було вищим, ніж у портах Балтійського моря. У 1897 р. на привозне вугілля було введено новий митний тариф, який мав відверто заборонний характер. Таким шляхом гірничопромисловці усували з ринку своїх давніх англійських конкурентів. Загалом, з метою стримування бурхливих напливів іноземних товарів і захисту вітчизняних промисловців митні збори протягом останніх двох десятиріч XIX ст. на вугілля, чорні метали, машини, руду, чавун, залізо, сталь тощо підвищувалися кілька раз.¹⁸

Протягом 80—90-х років, стоячи на позиціях охорони "туземної промисловості", уряд дедалі більше сповідував принципи відвертого протекціонізму. Новий митний тариф, утверджений Державною радою в 1891 р., давав можливість підвищити ставки на 49% привозних товарів, на стільки ж — залишити введені раніше високі тарифи і лише для 2% — вони були знижені.¹⁹ Один з активних пропагандистів митної охорони Г.Шульце-Геверніц оцінив його як такий, що "переважає все, що

будь-коли було зроблено у Європі в галузі митної охорони".²⁰

Економічні результати такої політики були вражаючими. По-перше, значно зросли прибутки держави від митного збору, який у 1870—1876 рр. становив у середньому 72,1 млн. крб., у 1887—1891 рр. уже 115,2 млн. крб.²¹ По-друге, позитивного вигляду набрав торговий баланс Російської імперії, на що звернув увагу, посиляючись на Д. Менделєєва Голова Ради з'їздів представників торгівлі і промисловості у 1914 р. М.С. Авдаков. Якщо до 1883 р. він був негативним, то, починаючи з цього часу, позитивний баланс рік у рік зростає, за винятком 1886 р., коли він дещо знизився.²² Саме в цей період внаслідок опікувальної митної політики та притоку іноземних інвестицій бурхливо розвивається вугільна, залізорудна, металургійна промисловість Півдня України, вступає в дію важлива для економіки Катерининська залізниця тощо. Багатьом інвесторам стає вигідно вкладати свої кошти в ці галузі. "Уряд, — зазначав Авдаков, — широко заохочував вільну приватну ініціативу, йому були чужими будь-які обмеження, в тому числі і національні, внаслідок чого приватний капітал, сповнений довіри до виваженої політики уряду, пішов широким потоком у промисловість".²³

Проте за своїм соціальним значенням така політика вимагала значних жертв від населення і важким тягарем лягала на "мізерний бюджет землевласників", змушувала населення "купувати іноземні товари за цінами вищими, внаслідок збільшення мита, і майже стільки ж приплачувати за виробу внутрішнього виробництва".²⁴

Найбільш рельєфно політика опікування промисловістю проявилася саме в тих галузях, в яких безпосередню участь брали дворянські капітали — винокурна, цукроварна, гірничозаводська (особливо уральська), залізнична.

залишалися в економічному вигаші. Так, у цукровій галузі, де головним чином застосовувались капітали поміщиків та державних урядовців, діяв поряд з надто високим ввізним митом пільговий акциз від 1848 р., який сприяв підприємцям, але завдавав шкоди державній скарбниці. Так, пересічне річне надходження акцизного збору протягом 1857—1867 рр. не перевищувало 500 тис. крб., в той час як митні збори на початку 50-х років давали від 6 до 7 млн. крб. Внаслідок розвитку місцевого цукроваріння за охоронно-пільгових умов неухильно скорочувались обсяги привозного цукру. Казна зазнавала відчутних збитків. На початку 60-х років вона отримала лише 2,8 млн. крб. митного збору.²⁵ Щоб якось компенсувати збитки, у 1863 р. уряд пішов на непопулярний крок — підвищення акцизного збору до 60 коп. з пуду. Це суттєво збільшило податковий цукронпромисловий тягар.

Знавець цукрової промисловості А.Шипов зазначав з цього приводу: "Багато заводів не зможуть витримати таких високих норм і вимушені будуть припинити свою діяльність".²⁶ Податковий акциз в першу чергу боляче вдарив по нових, ще не зміцнілих економічно підприємствах, засновниками яких у післяреформенні роки було молоде покоління підприємців, здебільшого не дворянського походження. Одночасно з введенням нового акцизу уряд цілковито скасував пільги у платежах податку для новостворених заводів. Ці заходи припинили доступ до цукрової промисловості дрібним капіталістам. Таким чином, з введенням нового акцизу, забезпечувалося збільшення надходження коштів у державу, оберігалось монопольне становище поміщицького клану в цій галузі виробництва. Тим більше, що, незважаючи на підвищення акцизу, який до речі згодом був понижений, а потім знову збільшений, він у середньому не перевищував 35 коп. з нуду, а то навіть і 20 коп., тому що виробіток цукру завжди перевищував норму

Другим кроком уряду на шляху зміцнення становища цукровиробників стало запровадження у 1871 р. як тимчасового заходу поверненого акцизного збору з експортованого цукру. Тоді промисловці отримали з кожного вивезеного за кордон пуду цукру по 27 коп. акцизу.²⁸ У 1873 р., щоб стримувати експорт цукру, повернений акциз було збільшено в залежності від якості цукру і подиференційовано. З 1875 по 1878 рр. повернений акциз знову підвищився і становив для білого цукру 45 кой., жовтого — 25 і рафінаду — 47 коп. з пуду.²⁹

Цей період в історії цукропромисловості був позначений знаменною подією. Вперше цукровари Російської імперії вийшли на світовий ринок з чималою партією цукру до Гамбурга, Лондона, Кельна, Страсбурга, Марселя та Царгорода. Ця обставина, на думку К.Г.Воблого, врятувала цукрову промисловість від загрозованої кризи. Тоді з внутрішнього ринку було відправлено за кордон 3,5 млн. пудів цукру. У зв'язку з неурожаєм тростини ціни на цукор у західних країнах підскочили на 60%. Одночасно відбулося велике падіння курсу російської валюти, що, як відомо, стимулює експортні операції.³⁰ Скориставшись сприятливою кон'юнктурою, цукровари збільшили свій експорт. Разом з тим, йдучи на угоду їх вимогам, уряд у 1876 р. встановив повернений акциз в розмірі 80 коп. з пуду рафінаду та білого піску.³¹

Фактично запровадження поверненого акцизу містило в собі погано приховану премію заводчикам. З боку держави це був свідомий крок. "Щоб запобігти зруйнуванню багатьох цукроварень, а разом з тим, щоб усунути втрати численного кола осіб, які мали собі джерело заробітку в цукровій справі, — зазначалося в одному з документів, — уряд змушений був узяти на кошти державної казни більшу частину витрат цукроварів щодо продажу цукру на іноземних ринках, видаючи чималі премії за вивіз цукру у вигляді повернення

куди більшому розмірі, аніж той, у якому він справді припадав на кожен пуд".³² Вважалося, що прихована премія, після виплати акцизу, становила 35 коп. з нуду. Протягом 1877 р. казна виплатила цукропромисловцям 3,3 млн. крб. поверненого акцизу.³³ Все ж під тиском економічних обставин уряд змушений був довести акцизні ставки у 1895 р. до 1 крб. 75 коп. з пуду цукру. Українські цукропромисловці сплачували в цей час у казну більше 60% загальноімперської суми акцизного збору по галузі.³⁴

Запровадження казною з 1877 р. сплати мита на довезений в Російську імперію товар дзвінкою монетою призвело до зростання митного збору на 30—40%. У 1881 р. мито на цукор збільшується у зв'язку із загальним накиданням 10% надбавки, встановленої по всьому митному тарифу. Цей захід майже припинив довіз цукру в Російську імперію і посилив диктат місцевих промисловців при встановленні на внутрішньому ринку цін, що невпинно повзли вгору. За принципово новою акцизною системою 1881 р., яка передбачала оподаткування готового продукту, збір зріс майже удвоє. Проте це не перешкоджало галузі набирати дедалі більших обертів. Уже на середину 80-х років виявилось перевиробництво цукру. Ціни на продукцію нестримно котилися вниз. Щоб запобігти їх подальшому зниженню і втратам промисловців, уряд з 1 липня 1886 р. запроваджує спеціальну вивізну премію з платою 1 крб. за кожний пуд на 8 млн. пудів цукру, що вивозився на азійські ринки. Одночасно під залог цукру було дозволено видавати кредити, що досягли значних сум. У 1886 р. під цукор було видано 854 тис. крб, у 1887 — 732 тис.³⁵ Ці заходи не дали бажаних наслідків, хоч практика надання вивізних премій продовжувалась аж до 1891 р. Протягом 1886—1891 рр. цукровари, за їх же підрахунками, отримали понад 6 млн. надприбутку.³⁶

Щоправда, в урядових колах єдиної думки стосовно виходу з цукрової кризи не було. В той час, як система надання вивізних премій продовжувалась, певні чиновницькі кола міністерства фінансів в особі В.Базильського висловлювали думку про те, що "необхідного й раціонального скорочення продукційності по цукроварінню можна досягти за тієї умови, коли цукробуряковій промисловості буде надана змога розвиватися самостійно під безпосереднім впливом економічного закону попиту й постачання. Кожна регламентація в цьому скороченні ...може затримати або дати неправильний напрямок нормального розвитку промисловості".³⁷ Така здорова думка не знаходила співчуття ні в урядових установах, ні серед більшості промисловців.

Система премій активізувала зусилля промисловців, спрямованих на підпорядкування зовнішніх ринків збуту, перш за все азійських. На цей бік справи звертав увагу свого часу М. Бунге, "Але коли премії як засіб економічний безсилі, то не можна сказати цього про них як засіб політичний, коли мова йде про завоювання нових ринків і утвердження свого впливу в країнах, які відстають у торговельному і промисловому відношеннях".³⁸ Отже, вивізні премії відповідали загальним політичним прагненням Російської імперії і були економічно вигідними для цукропромисловців.

Все ж старі протекціоністські методи підтримки цукровиків за нестримного розвитку галузі були недостатніми. Це добре відчували самі промисловці, які шукали нових засобів регулювання і збуту виробництва. Саме за ініціативою заправив цукроваріння (Бобринського, Терещенків, Хрякова, Бліоха, Бродського, Браницького тощо) та при офіційній підтримці уряду знайшла своє втілення ідея створення тривкого синдикатського об'єднання (1887—1895 рр.), а 1895 р. — і державного нормування виробництва, збуту та експорту цукру. державно-монополістичне регулювання галузі

жорстко нормувати внутрішній і найближчі зовнішні цукрові ринки, відстоювати за допомогою державного втручання позиції на світовому ринку української та російської буржуазії. Таким чином держава утверджувала свої економічні та політичні амбіції на світовому ринку, а промисловці забезпечувалися надприбутками. За офіційними даними на зламі двох століть ціни на внутрішньому ринку становили 424—451 коп. за пуд, в той час як його виробництво обходилося підприємцям лише в 140—220 коп.³⁹ Отже, прибутки у галузі перевищували у 2—3 рази затрати.

Залогом успіху державно-мононолістичного регулювання став збіг інтересів великого капіталу, дворян-землевласників та урядових кіл, серед яких було чимало цукрозаводчиків. Зокрема, цю ідею настійно прощтовхували такі впливові державні чиновники, як Абаза, Воронцов-Дашков, Фредерікс, Кобринський та інші. Останній особисто вів переговори з Вітте (міністр фінансів). Пізніше Вітте, який на той час уже був у відставці, відверто заявляв, що опікування цукровою промисловістю пояснювалося не почуттями і прагненнями уряду підтримати власників заводів як промисловців, а швидше як аграріїв, тому що переважно уряд в Росії був аграрним.⁴⁰

До системи нормування підключались акцизне і акціонерне законодавства, які теж були покликані на те, щоб зміцнювати монополію дворян у цукроварінні. Так, оплата акцизу здійснювалася, за правилами 1894—1900 рр., безпосередньо при виході цукру з заводу, причому це стосувалося лише новостворених заводів. Таким чином, вони позбавлялись частини оборотних коштів. Підприємства "благодійні", тобто фактично дворянсько-поміщицькі, на довгий час звільнялись від попереднього внеску. У 1903 р. для новостворених заводів встановлювалася дискримінаційна норма випуску цукру, що не перевищувало 160 тис. п

ньорічне виробництво заводів становило 250 тис. пудів. Це призвело фактично до припинення зростання заводів. Одночасно пропонувалося при створенні акціонерних товариств випускати іменні акції вартістю в 1 тис. крб., а придбання їх євреями та іноземцями обмежувалося. Цей проект на початку XX ст. було направлено на розгляд у Раду міністрів.⁴¹

Аналогічним чином закріплювалася й оберігалася монополія дворянства у винокурній промисловості. Постійно попускаючи поміщикам при встановленні завищених цін на спирт, уряд заборонив з 1890 р. відкривати нові винокурні підприємства у містах і створювати в цих виробництвах акціонерні товариства.⁴² Міністерство фінансів відверто демонструвало свою симпатію до великого поміщицького капіталу.

Водночас із митним рухом в кінці 70-х — у 80-ті роки розпочався тиск буржуазії на уряд за впорядкування залізничних тарифів. В урядові кола почали надходити численні скарги поміщиків та торгово-промислової буржуазії з вимогою врегулювати тарифне питання. Тут варто зауважити, що зосередження залізниць в руках всесильних залізничних королів, як це було в Росії, призвело до повної анархії в системі оплати перевезень, що негативно позначилося на народному господарстві. Конкурентна боротьба між залізницями на перевезення вантажів призводила до встановлення тарифних ставок, нижчих за собівартість перевезень, що знижувало прибутковість залізниць і завдавало шкоди казні. Ця боротьба завершилась реформою 1889 р., яка встановила державну монополію на залізничні тарифи. Через її систему уряд посилював аграрний і промисловий протекціонізм. З огляду на вимоги поміщиків здешевити перевозки сільськогосподарських продуктів, було знижено тарифи на хліб як при перевезенні його всередині країни, так і при вивезенні за кордон, а в інтересах цукрозаводчиків переглянуто тариф на цукор, тричі знижувався тариф

на донецьке вугілля, метали, руду, гас тощо.⁴³ До вимог цих категорій підприємців долучили свій голос і машинобудівники. Вони вимагали, як зазначав член-розпорядник виставки сільськогосподарських машин С.А.Короленко (відбулася в Катеринославі 1890 р.), знизити на сільгоспмашини "непомірно високі мита за провіз їх залізницями". Цей захід, поряд з наданням кредитів у Держбанку під соло-векселі, на їх думку, мав усунути багато перешкод на шляху подальшого виробництва досконалої сільськогосподарської техніки, надати новий імпульс її використання у землеробстві.⁴⁴

В час формованого розвитку промисловості велике значення мало безпосереднє кредитування промисловості і торгівлі. Причому, фінансування набуло дуже поширеного характеру у вигляді довгострокових неуставних кредитів, тобто таких позичок, які не були передбачені уставами державного, дворянського та селянського банків. Великі суми видавались державою термінами на 3-5 років, а згодом знову й знову поновлювались. Фактично кредит перетворювався в постійне і безкінечне в часі фінансування опікуваних галузей промисловості. За даними І.Ф.Гіндіна, який ґрунтовно дослідив проблему неуставного фінансування, з 1869 по 1882 р. було видано 77,3 млн. крб. неуставних кредитів: зокрема металургам і машинобудівникам — 5,8 млн. крб., цукрозаводчикам — 9 млн. крб., поміщикам інших галузей — 2,6 млн. крб.⁴⁵

Крім того, держава, як великий споживач продукції цілого ряду галузей важкого машинобудування, опікувалася значною мірою розвитком нових галузей промисловості. У 60 - 70-х роках основними об'єктами політики уряду було транспортне машинобудування, рейкове виробництво, військові заводи, деякі підприємства інших галузей. Протекціонізм уряду цього періоду проявився повною мірою. Підприємцям нових галузей надавалися позички, багаторічні замовлення з

з преміями за виробництво нової продукції, що забезпечувало стійкий збут і добрий прибуток. Таким чином⁴⁶, царизм йшов прямим шляхом фабрикації фабрикантів. Лише за роки промислового піднесення, починаючи з 1868 по 1874 рр. загальна сума коштів, що виплачувалися по державних замовленнях на організацію залізничного спорядження, становила 21,1 млн. крб. Зокрема, за рейки було виплачено 6,7 млн. крб., паровози — 3,6 млн. крб, вагони товарні — 10,9 млн. крб.⁴⁶

Фактично державні замовлення на продукцію провідних галузей важкої індустрії наприкінці XIX ст. досягли 45—50%.⁴⁷ "Золотий дощ", який полився з державної казни на промисловців, дав можливість заснувати вже на середину 70-х років 8 рейкопрокатних, 5 паровозобудівних і 12 вагонобудівних заводів.

Загальновідомим є факт "створення" капіталіста Дж. Юза. Вже у другій половині 60-х років, у зв'язку з потребами залізниць, уряд намагався організувати на Півдні України капіталістичні металургійні підприємства. Протягом 1866—1873 рр. видається цілий ряд концесій на будівництво рейкопрокатних заводів залізничним королем і "сіятельним" особам, які раптом відчували нестримний потяг до підприємницької діяльності. Зокрема, такі концесії були видані князю В.І.Васильчикову, князю С.В.Кочубею, купцям С.С.Полякову, П.І.Губоніну та ін.

Все ж за пореформене десятиріччя на Півдні виник лише один Новоросійський металургійний завод у Юзівці, засновником якого став англійський капіталіст Дж. Юз. Саме йому в 1868 р. продав свою дуже вигідну концесію поміщик Полтавської губернії князь С.В.Кочубей. За умовами концесії, уряд мав надати премію в розмірі 50 коп. з кожного пуду рейок, яка сплачувалася з перших 300 тис. пудів протягом 12 років і становила 1,5 млн. крб., дозволити безмитне ввезення устаткування для заводу і тому подібне. 12 листопада 1867 о. Міністерство (Фінансів поголилося з вимогами

концесіонера, але з умовою, якщо він за півроку збере необхідний для будівництва заводу капітал. У листопаді 1868 р. Кочубей перепродав право на концесію Юзу, а сам став членом новоствореного Новоросійського товариства.⁴⁸ Зв'язки князя в урядових колах допомогли товариству отримати кредит на будівництво залізничної гілки від заводу до станції Костянтинівка, на спорудження якої підряд отримав знову ж таки Юз. Чиновник з Міністерства доріг, який добре знав усі обставини справи, свідчив, що угода на будівництво дороги з Юзом була укладена на надзвичайно вигідній для останнього основі — максимум протяжності і максимум вартості за кожен версту. Новоросійське товариство хапнуло також півмільйонний неуставний кредит з Держбанку і позичку в три мільйони крб. на будівництво Костянтинівської залізниці.⁴⁹ При замовленні першої партії рейок Юз отримав також від казни понад 1 млн. завдатку, виплату якого щораз відтягував.⁵⁰ Гірничопромисловці Півдня згодом зазначали, що з боку уряду йому (товариству. — Т.Л.) були даровані такі пільги і підтримка, яких потім не давали нікому і які, забезпечивши заводу монопольний стан, надовго усунули з його шляху будь-яку конкуренцію і будь-яку спробу розпочати виплавку чавуну і стаї на Півдні Росії.⁵¹

Все ж посилене насадження вітчизняного рейкового виробництва на кінець 70-х років створило перелом в організації забезпечення ними залізниць, викликало скорочення імпорту рейок. А вже у 80-х роках імперська металургійна промисловість могла задовольнити потреби внутрішнього ринку в рейках на 70% і паровозах на 75%. Через три роки, у 1883 р., коли залізничне будівництво в умовах економічної кризи різко скоротилося, виробничі потужності металургійних заводів перевищували потреби залізниць у рухомому складі та рейках. Проте уряд продовжував надавати замовлення, створюючи запаси продукції, що не користувалася попитом.

Цим самим, по суті, держава рятувала від розвалу збанкрутілі виробництва, а їх власників від розорення.

Вона ж, щоб відвернути від краху підприємства металургії в роки важкої промислової кризи кінця XIX — початку XX ст., вдавалася до найбільш широкого некомерційного кредитування. Протягом 2 років і 3 місяців кредити Держбанку виросли у 2 рази і досягли 280 млн. крб. З цієї суми 40% становило неуставне фінансування. Деякі неспроможні підприємства переходили у власність банку. Засекречувані до цього неуставні видатки стали відомі громадськості і отримали негативну критику з боку буржуазії і поміщиків.⁵³ Методи форсованого розвитку промисловості були дискредитовані і в очах суспільства. На це вказують численні публікації в тогочасній пресі. Зокрема, різку критику практики промислового будівництва дано в статті Окрейця у газ. "Речь" під назвою "Колос на глиняных ногах", яка була передрукована "Киевским словом". В ній зазначалося, "що промисловість наша розвинулась штучно, завдяки охоронному митові, ...особливому способу фінансування промислових підприємств..., вся нетривка будівля нашого промислового добробуту лежить як непосильний тягар на раменах споживача... Наша промисловість колос на глиняних ногах..."⁵⁴

Проте чи не найголовнішим об'єктом уваги царизму при перебудові економіки у пореформений період було залізничне будівництво. Створення мережі залізниць у такій територіально великій державі, як Російська імперія, було головним важелем прискорення капіталістичного розвитку взагалі, створення великої індустрії, зокрема. Залізничне будівництво, яке дуже активно розгорнулося у 70-х роках, увійшовши в тогочасну історію під назвою "концесійної лихоманки", внаслідок нестачі внутрішніх коштів розвивалося за рахунок притоку капіталів ззовні.

За період з 1866 р. по 1880 р. було видано 53 концесії на приватні залізниці протяжністю 15 тис. верст. У їх спорудженні взяло участь 43 акціонерних товариства з основним капіталом 1250 млн. крб. При цьому допомога держави у приватному залізничному будівництві досягла величезних розмірів. У 1880 р. при загальній вартості залізничних доріг в 1,8 млрд. крб. безпосередня частка капіталовкладень держави становила 1,4 млрд. крб., або 80% від усієї суми будівництва, а сукупність боргів товариств залізничних доріг казни досягла 1,1 млрд. крб. Таким чином, борги приватних залізниць становили більше 60% загальної вартості і продовжували зростати.⁵⁵

Натомість на залізничному будівництві і спекулятивному продажу концесій наживали величезні капітали безродні і до того нікому не відомі підрядчики, купці та інженери. Не гребували залізи до державної кишені і вельможні особи. Управляючий Міністерством шляхів сполучення О.І.Дельвіг згадував, що Олександр II при затвердженні концесії у 1871 р. на Ландварово-Роменську залізничну колію, не соромлячись його присутності, вимагав від концесіонера К.Ф. фон Мекка для своєї фаворитки величезну суму грошей. Вражений цим, Дельвіг писав: "Картина цих зловживань, в котрих бере участь навіть самодержець, дуже брудна. Я думав, що в Росії є принаймні одна людина, яка за своїм становищем не може бути хабарником, і на жаль розчарувався".⁵⁶ Одночасно з відвертими зловживаннями при будівництві залізниць, відбувався колосальний відтік капіталів з держави. Як свідчила у 1914 р. Рада з'їздів представників промисловості і торгівлі у своїй аналітичній записці, будівництво залізниць внаслідок слабкості місцевої промисловості відбувалося "за допомогою іноземних матеріалів, що призводило до величезного впливу капіталів за кордон".⁵⁷

Однак, незважаючи на негативні явища, що спостерігалися під час будівництва залізниць

ків XIX ст. було створено досить розгалужену мережу доріг. На середину 70-х років припадає також завершення промислового перевороту на транспорті України.⁵⁸ Залізничі надійно з'єднали центр Росії з Прибалтійським районом, південними українськими портами, Правобережжям, Білоруссю та Польщею. В Україні з 1865 по 1879 рр. було збудовано 4 808 верст залізниць. їх головний напрямок пролягав від Москви через Південно-Західні губернії до Києва з гілками до Ризького і Лібавського портів та від Москви через Харків до чорноморсько-азовських портів. У 1880—1897 рр. мережа залізниць в Україні зросла ще на 3034 версти. В той час в експлуатацію було введено основну вугільно-рудовозну магістраль (Катерининську залізницю), яка дала вихід донецькому вугіллю до південних портів.⁵⁹

Проте у залізничному будівництві уряд керувався здебільшого не економічною доцільністю, а переважно національно-патріотичними міркуваннями. Держава, — зазначав свого часу М.Порш, дбала про те, щоб залізничі якомога краще служили центрові, а тому проведення їх підпорядковувалось інтересам центру. Перша залізниця з'єднала Москву і Петербург, а пізніше нові дороги будувалися так, щоб сходилися вони або до Москви, або до Петербурга.⁶⁰ Російські патріоти через газету "Московские Ведомости" розгорнули широку кампанію, переконуючи читачів у тому, що потрібно не стільки зв'язувати райони України з експортними центрами, скільки зв'язати Росію з Україною, Москву з Києвом і Одесою, аби не ослаблявся зв'язок із "собирательницей русских земель Москвой".⁶¹ Отже, всі інші національні райони, в тому числі й українські, за допомогою залізниць дедалі тісніше прив'язувалися до метрополії. Така політика держави була чітко зафіксована в матеріалах комісії, створеної в 1865 р., яка виробляла подальші плани будівництва залізниць. Зокрема, в цих матеріалах зазначалося: "Недостатнє поширення заліз-

політичну небезпеку, ослаблюючи твердість єдності і цілісності держави".⁶²

Не менш відвертим у своїх визнаннях політичних аспектів у залізничному будівництві та власне у всій практиці самодержавного уряду був військовий міністр Мілютін. Згадуючи друге польське національно-визвольне повстання, він зазначав: "не була б збудована Санкт-Петербурзько — Варшавська залізниця, повстання не було б так легко придушене".⁶³

Одночасно, проводячи залізниці, імперія прагнула утвердити свій імідж на міжнародному ринку як могутньої, економічно розвиненої держави. У зв'язку з цим напрямок залізниць обирався таким чином, щоб створивши якомога кращі можливості для економічного розвитку центру, забезпечити вихід його продукції як на внутрішній, так і зовнішній ринки збуту. Перші залізничні мережі, з'єднавши дві столиці Росії з чорноземними районами і півднем, спричинили вихід їх продукції до морських портів. Якщо Російська імперія на початку 60-х років через південні порти спромоглася вивозити щорічно всього 45 406 тис. пудів хліба (цього основного експортного продукту), то на середину 70-х років вивозилося вже 88 884 тис. пудів, а у 90-х — 304 282 тис. пудів хліба.⁶⁴ Таким чином, було повністю виправдано сподівання урядових кіл відносно того, що "Залізниці можуть і повинні бути могутнім засобом корисного впливу на землеробську промисловість..., для зміцнення її становища на міжнародному хлібному ринкові".⁶⁵

У цей загальноімперський потік сільськогосподарської продукції на зовнішні ринки вливався й український хліб та інші товари. Адже в 90-ті роки Україна давала від 65 до 68% зборів пшениці в Європейській частині Російської імперії, яка разом з ячменем була основною експортною продукцією.⁶⁶ Із загальних хлібних перевезень України, що становили 258,8 млн. пудів на середину 90-х років за кордон експортувалося 204.6 млн. пудів.

решта надходила до Польщі (9,9 млн. пудів), споживалася в Україні (30,1), відправлялася до північно-західного краю (9,1) та великоросійських губерній (5,1). У наступні періоди Україна продовжувала інтенсивно розвивати свою роботу на світовий ринок.⁶⁷ Проте на перешкоді більш вигідному для українського виробника включенню в товарний збут безпосередньо через залізниці стояли імперські розрахунки. Ухвалюючи рішення про будівництво залізниць насамперед по великоросійських губерніях, урядова влада гальмувала перевезення товарів по існуючих залізницях України. Так, за провіз товарів з України до далеких балтійських портів уряд призначав нижчу ціну, намагаючись спрямувати потік товарів у незручному для українських виробників напрямку, тимчасом підвищуючи тарифи за перевозки до близьких портів на Азовському і Чорному морях. Це дуже збільшувало ціну на український хліб і гальмувало його вільний збут на всіх без винятку ринках.⁶⁸ Разом з тим зменшувався зиск від продажу української сільськогосподарської продукції. Україна хоч і потерпала від цього, все ж мусила збільшувати свій експорт через занадто далекі порти. Протягом 1869—1876 рр. вивіз хліба через балтійські порти зріс з 18 до 40%, у той час як через південні — зменшився з 68 до 37%.⁶⁹ Лише з подальшим будівництвом залізниць в Україні вирівнювалася конкуренція між балтійськими і південними портами.

На недостатність залізничних колій та їх погану впорядкованість неодноразово нарікали українські дідичі. В 1873 р. землевласники Чернігівщини, Катеринославщини, Харківщини скаржилися в комісію для дослідження становища сільського господарства про те, що шляхи сполучення знаходяться у поганому стані. На Думку полтавських землевласників, "залізниці не йдуть на бажану користь", оскільки не завжди успішно й Швидко пересуваються по них товари. Перевезення хліба залізницями не коштує з навантаженням і розвантаженням

ням дешевше від попереднього способу.⁷⁰ Харків'яни також скаржилися на невлаштованість залізниць, на малу кількість рухомого складу, через що товар часто лежав просто неба і псувався. Нарешті вони наголошували на необхідності спорудження більше залізниць, що сприяло б швидкому перевезенню господарської продукції, підвезенню знаряддя та кам'яного вугілля замість нещадно винищуваного лісу.⁷¹

Лише у 80-ті роки перші залізниці створили вільний і широкий доступ українському хлібові до чорноморсько-азовських портів, розширивши район хлібовивозу і збільшивши таким чином прибутки товаровиробників.

Так само довгий час на перешкоді для розвитку кам'яновугільної промисловості на Півдні України була відсутність достатніх засобів для транспортування вугілля. Перевезення його ґрунтовими дорогами було невиконним і безперспективним. Щоб наблизити паливо до великих підприємств і міст, необхідна була залізниця. Це дало б поштовх для розвитку гірничої та фабрично-заводської промисловості. Проте держава довгий час не звертала уваги на Донецький басейн. Численні прохання місцевих промисловців і губернського земства ігнорувалися. Навіть розпочавши будівництво Катерининської залізниці у 1881 р., царизм сумнівався у доцільності цього заходу.⁷² Професор Яснопольський свого часу зазначав, що "уряд будував шосе й залізниці насамперед поблизу столиць, проводив там канали, поліпшував русла річок, влаштовував кредитні заклади, видавав субсидії і безвідсоткові позики на запровадження фабрик, викликав з-за кордону майстрів і направляв туди росіян у науку, сам будував на власні кошти фабрики та заводи..., взагалі вживав силу різноманітних і енергійних заходів, щоб покликати до життя бідні від природи місцевості навколо наших столиць. На долю ж інших областей нашої держави припадало багато менше таких урядових піклувань... Навіть тепер митний тариф, розподіл

прибутків між різними землями імперії, і взагалі фінансова система, а також і деякі інші державні заходи менш сприяють Півдню, аніж Півночі Росії".⁷³

Перші залізничні магістралі були спрямовані на те, щоб дати вихід землеробській продукції чорноземної та промислової Росії до портів Азовського моря, минаючи Донецький кряж. Лише будівництво Донецької (або як її ще тоді називали "вугільної") дороги (1878—1879) і продовження її до Костянтинівки, Оленівки та Маріуполя (1882) дало змогу прорватися донецькому вугіллю на ширший споживчий ринок.

І Це одним важливим фактором, що впливав на політику залізничного будівництва, було забезпечення в першу чергу станових інтересів поміщицько-дворянського класу. При розгляді доцільності будівництва залізниць держава враховувала необхідність доступу на ринки збуту сільськогосподарської продукції, яка вироблялася в поміщицьких маєтках. Свідченням цього є те, що перші залізниці забезпечували переважно транспортування продукції поміщиками російського чорноземного центру, а нова тарифна система, запроваджена в кінці 80-х років на хлібні вантажі, закріпила їх монопольне становище на внутрішньому ринку. Тарифи були знижені при хлібному перевезенні, як уже згадувалося, до Москви, Нижнього Новгорода, Балтійських портів та центрів борошномельної промисловості. Нерідко сама залізниця будувалася не з потреб економічного життя, а на догоду високим особам. Зокрема, багато стріл було зламано навколо будівництва залізниці Одеса-Балта. Певна група зацікавлених осіб прагнула з'єднати її з Києвом, інша — з Кременчуком. Перемогла друга, бо концесіонер барон Унгер мав у Кременчуцькому повіті свої маєтки.⁷⁴ Аналогічна історія сталася з будівництвом Харково-Кременчуцької лінії. Її спрямування було зроблено виключно з бажання догодити великій кн. Олені Павлівні, маєток якої знаходився на цій лінії.⁷⁵

Незважаючи на всі недосконалості залізничного будівництва та нашарування політичних аспектів у цій справі, залізниці докорінно змінили промислову географію імперії. Вони об'єднали райони з різним рівнем економічного розвитку у єдину народногосподарську систему, встановили загальний рівень цін, розширили ринки збуту, посилили спеціалізацію окремих регіонів. Лісостепова смуга України, що протягом тривалого часу не мала змоги брати участь у хлібному вивозі (через відсутність залізниць), увійшла в ряд збіжжевивізних. Для цукрової промисловості вони відкрили нові шляхи збуту, дали могутній імпульс розвитку важкої індустрії. Без залізничного будівництва не могли так швидко розвинутися кам'яновугільна і металургійна промисловість України.

Завдяки залізничному будівництву в Україні було підготовлено переможний хід капіталізму з 80-х років XIX ст. їй належала п'ята частина залізничних доріг Європейської Росії.⁷⁶ За темпами будівництва виділялися насамперед Подільська і Київська губернії, де розвивалася велика капіталістична цукрова промисловість, та Кагеринославщина — район зосередження гірничої, металургійної й машинобудівної промисловості, які дедалі більше набирали всеросійського значення. Найменш забезпеченими залізничними коліями залишалися Волинська і Таврійська губернії. Розміщення залізничних доріг до певної міри відбивало ступінь економічного і перш за все промислового розвитку відповідних районів імперії. Транспортна революція стала важливим фактором в стимулюванні зростання промислового капіталізму, переходу промисловості на рейки великої машинної індустрії. Розвиток капіталістичного виробництва у той час виявив прогресуючу тенденцію перебудови капіталістичної мануфактури в механізовану фабрику.

Одним з поворотних моментів у розвитку фабрично-заводської промисловості та формуванні нових суспіль-

них сил став технічний переворот. Перші ознаки технічної перебудови з'явилися в ряді провідних галузей промисловості вже в останні передреформенні десятиріччя. Радикальна ж технічна перебудова в промисловості країни сталася в 1860—1878 рр. Тут вона проходила активніше, ніж в цілому в Російській імперії. Технічна революція майже повністю охопила собою всі чотири сфери матеріального виробництва (добувну й обробну, транспорт і сільське господарство). Цьому сприяли виробництво промисловістю України товарів на широкий загальноросійський ринок, приплив іноземних капіталів, близькість до західноєвропейських країн і наявність чорноморсько-азовських портів, що забезпечували доставку іноземних машин, металу, рейок тощо.⁷⁷

Парове устаткування на підприємствах України вже на кінець 70-х років поширилося майже на всі галузі виробництва. Проте найбільш активно парова енергетика завойовувала собі місце у харчовій промисловості. На кінець 70-х років тут було зосереджено 1 827 паровиків потужністю в 21 120 к.с. Загалом на промислових заводах України у 1875—1878 рр. діяло 1 925 парових двигунів потужністю в 24 661 к.с., що становило 22,1% від загальноросійських показників.⁷⁸ Все ж незважаючи на значні зрушення, технічна перебудова енергетичної бази підприємств важкої промисловості як Росії, так і України була ще низькою. Особливо важко парова енергетика пробивала собі дорогу на підприємствах гірничої промисловості та в машинобудуванні. Це пояснювалося загальним відставанням розвитку самих галузей промисловості, значним переважанням на них дров'яного палива і вкрай повільним переходом на мінеральне.

Наступний період технічного переустаткування промисловості пов'язаний з 80-ми — початком 90-х років. Він характеризувався інтенсивним розвитком крупної машинної індустрії, перебудовою паливно-енергетичної бази країни, повним переворотом у техніч-

використанням машин. За цей час парова енергетика почала витіснити повсюдно водяні колеса в галузях важкої промисловості. За даними на 1892 р., в Україні діяло вже 3 399 парових установок, потужність яких дорівнювала 71 086 к.с. Якщо порівняти з даними на 1878 рік, то побачимо, що енергоозброєність підприємств України зросла в 2,3 рази.⁷⁹

Характерним явищем для цього періоду технічної революції було те, що особливо активно розвивалися по шляху утвердження фабрично-заводської промисловості ті галузі, які виготовляли засоби виробництва, тобто предмети не особистого, а продуктивного споживання. Потужність парових машин у харчовій промисловості протягом 1875—1892 рр. збільшилася лише в 1,6 разів, у лісопильній і деревообробній — у 2,2 рази, в текстильній — у 3 рази, а в металообробній і машинобудівній промисловості — у 22 рази.⁸⁰ Велика металургійна промисловість Півдня України, що відразу ґрунтувалася на паровій енергетиці, вже наприкінці XIX ст. почала (хоч і спорадично) застосовувати електрострум.⁸¹ До найбільш енергооснащених належало п'ять губерній Російської імперії — Петербурзька, Петроковська, Московська, Катеринославська, Володимирська та Київська. На них припадало 50% усієї потужності парової енергетики. Швидкість, з якою торувала собі шлях парова енергетика у промисловості, дала підстави С.Г.Сгрумиліну писати про "надамериканські темпи" цього процесу. Результатом таких вражаючих змін у запровадженні парової енергетики стало зростання продуктивності праці у деяких галузях промисловості у 2 рази.⁸²

Застосування парової енергетики у промисловості доповнювалося впровадженням нової техніки та технології виробництва. В цьому плані українська промисловість, яка вступила на шлях індустріалізації пізніше від західноєвропейської, могла, поряд

нями, широко використовувати і зарубіжну машинну техніку та передову технологію. Це значно прискорювало сам процес індустріалізації. Загалом механізація основних процесів виробництва охопила різні галузі обробної та важкої промисловості, хоча й поряд залишалося ще багато ручної праці. Під впливом ринкової кон'юнктури, в зв'язку з необхідністю збільшувати випуск продукції застосовувалися нові технології виробництва. В галузі цукрової промисловості це був дифузійний спосіб, в металургійній — бесемерівський.

Запровадження нових технологій, машин, парової енергетики дало могутній поштовх для підвищення продуктивності праці, збільшення обсягів виробництва продукції. Якщо уважно розглянути таблицю 2, то побачимо, що вартість промислової продукції (без гірничої і гірничозаводської) протягом другої половини XIX ст. виросла більш як у 8 разів. Причому темпи зростання виробництва були значно вищими у перші два пореформені десятиріччя, протягом яких обсяг готової продукції збільшився у 5,5 разів. Це було, безумовно, пов'язано із завершенням найбільшого буму у залізничному будівництві та поширенням парового виробництва майже в усіх провідних галузях промисловості. Наступне десятиріччя продемонструвало наявні процеси концентрації виробництва, за яких кількість підприємств скоротилася в 1,1 разів, а обсяг виробництва зріс у 1,5 разів, тобто на 49,8% порівняно з 1879 роком. Пайка української продукції на 1890 рік становила 1/5 частину від загальноімперської суми виробництва.⁸⁰ І якщо частка Правобережної України в промисловому виробництві у 1890 р. становила 145 339 тис. крб (46,5%), Лівобережжя — 95 367 тис. крб. (30,5), а Півдня України лише 71 971 тис. крб (23), то вже на 1900 рік промислове виробництво навіть з урахуванням кризи на Півдні України лише по безакцизних підприємствах досягло більше 115 млн. крб.⁸⁴

Південь України з його Донецько-Криворізьким басейном став загальновизнаним центром видобутку корисних копалин і виробництва металів. Молода, швидко зростаюча тут промисловість відразу народжувалася у вигляді великого машинного виробництва, уникаючи нижчих, проміжних організаційних форм. Виникнувши внаслідок загальних закономірностей розвитку народного господарства, при значній підтримці уряду, базові галузі промисловості України розвивалися з дивовижною швидкістю.

Протягом 1860—1900 рр. видобуток вугілля у Донецькому басейні зріс з 6 до 671, 7 млн. пудів, тобто у 112 разів. На зламі двох віків у Донецькому басейні видобувалося 68,1% загальноімперського вугілля.⁸⁵ Такий енергійний поступ свідчив про те, що в умовах посиленого залізничного будівництва, промислового зростання, запровадження технічних вдосконалень у найважливіших галузях фабрично-заводської промисловості і транспорті гірничопромисловці, намагаючись повніше задовольнити потреби ринку, розгорнули активний вуглевидобуток. Протягом 90-х років на Донбасі було закладено 92 нові великі шахти, що втричі перевищували за своєю потужністю існуючі до того копальні. Великі механізовані підприємства, які на 1901 р. видавали на-гора 86% усього донецького вугілля.⁸⁶ Це стало можливим, завдяки тому, що на зміну "селянським ямкам (копальням) прийшли "інтелігентні капіталісти", які розвинули цю важливу галузь економіки, що ґрунтувалася на технічних і наукових досягненнях. В їх руках цілковито знаходився і подальший розвиток галузі. Про це зі знанням справи говорив гірничий інженер Донецького басейну А.Ф.Мевіус.⁸⁷

Крім того, Донецький басейн мав ще величезні потенційні можливості для подальшого нарощування виробництва. Адже, як підкреслив голова Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії Авдако

(1904 р.), "...донецькі кам'яні копальні, в які протягом останніх років вкладено до 200 млн. крб., підготовлені до такого значного видобутку, який в змозі задовольнити найширший попит на вугілля. Виробнича потужність донецьких кам'яних і антрацитних копалень визначено у 1 млрд. 245 млн. пудів, що перевищувало реальний попит на 350 млн."⁸⁸

Підприємці Донбасу з піднесенням стверджували, що на донецькому вугіллі в останні 15—20 років XIX ст. розвинулися й укріпилися різні галузі фабрично-заводської промисловості, особливо залізоробної. Якщо у перше пореформене десятиріччя головним споживачем вугілля були виключно залізниці (63%), то, починаючи з середини 70-х років, ринок для його збуту значно розширився.

Вугілля надходило до центрального промислового району Росії (Москва, Тула), в Одесу, Кременчук і Київ, до Пермського заводу, повністю витіснило з ужитку англійське вугілля у Таганрозі та Ростові-на-Дону. "Ще рік тому назад, зазначав гірничий інженер В.Іславін, — це вважалося мрією малоздійсною".⁸⁹ У 80—90-ті роки XIX ст. великим споживачем донецького вугілля стають південні металургійні заводи. На кінець століття вони поглинали 40% загального видобутку палива. Крім того, вугілля Донбасу надходило у значній кількості на цукрові заводи, соляні копальні, споживалося чорноморсько-азовськими флотами, машино-і судобудівними заводами, залізницями. Загалом промисловість поглинала 50,5% донецького вугілля, транспорт — 29,3%.⁹⁰ Південь України майже на 100 відсотків забезпечував потреби промисловості в коксовому вугіллі.

Крім Донецького басейну, видобуток вугілля здійснювався в Київській губернії. Демонструючи в цілому своє зростання (у 1877 р. добуто 221 513 пудів, а у 1885 р. — 554 662 пуди), Київський вугільний район займав досить скромне місце в загальноросійському

паливному виробництві. Його частка в 1877 р. становила понад 4%, а в 1885 р. — близько 5%.⁹¹

Якщо такий важливий вугільний район як Донецький басейн вийшов на перше місце в імперії практично. На початку 80-х років, то металургія в той час лише починала розвиватися на початку 80-х років тут працював лише Юзівський завод, який займався виробництвом залізних рейок. Устаткування для нього завезли з Англії. За своїм технічним рівнем воно "відзначалося примітивністю, єдиний принцип його — дешевизна".⁹² І дійсно, застарілі пудлингові печі давали продукцію поганої якості. Виробництво нетривких рейок із заліза, а не сталі продовжувалося до 1880 р., незважаючи на те, що залізниці відмовлялися їх прокладати.

Справжній поштовх розвиткові металургії було надано лише з розвитком промислової розробки залізних руд Криворізького басейну. Освоєння Криворіжжя було пов'язане з ім'ям українського поміщика Катеринославської губернії О.М.Поля. Завдяки його невтомним пошукам освоєння криворізької руди прискорилося. Йому власне належала й ініціатива прокладення Катерининської залізниці, після чого інтерес іноземців до металургійної промисловості та криворізької руди зріс. Сюди потяглися іноземні інвестори. Одночасно розпочали видобуток руди і товариства, що будували металургійні заводи на Півдні України. Справжнє ж освоєння більшої території Криворізького басейну розпочалося в роки промислового піднесення, тобто у 90-х роках XIX ст. Якщо протягом перших 10 років після початку розробки криворізьку руду добувало 4 великі товариства, то вже в наступні роки — 12 підприємств з видобутком від 5 до 30 млн. пудів у рік.⁹³

Про динаміку видобутку руди в той час свідчать такі дані: у 1890 р. на Півдні України вироблено 21,7 млн. пудів (19,8% всеросійського видобутку), у 1895 р. - 57,2 млн (32,1%), в 1897 р. - 113,7 (45,4),

185,8 (48,9%). В результаті бурхливого розвитку Криво-ріжжя дві губернії Півдня України — Катеринославська та Херсонська обігнали по видобутку руди старий Урал і в 1900 р. дали майже половину загальноросійського виробництва.⁹⁴

Серед основних причин, які спонукали активний розвиток Криворізького басейну, було те, що тут спостерігався вільний приплив капіталів, особливо іноземних, кращою була капіталістична організація виробництва, панував відкритий спосіб видобутку, що зменшувало затрати капіталів, високий рівень технічного оснащення. Велике значення мала наявність тут Катерининської магістралі з безліччю розгалужень до рудників, шахт, металургійних і переробних заводів.

Все це спричинило до того, що за якихось півтора десятки років панорама Півдня України кардинально змінилася. З 1885 р. по 1900 р. на території Катеринославської та Херсонської губерній (обопільно з поспішною розробкою криворізької руди), вирости гігантські (як на той час) металургійні підприємства, а поряд з ними десятки і сотні машинобудівних та переробних заводів і майстерень. Достатньо сказати, що лише в районі Катерининської залізниці та її Саксаганської гілки місцях скупчення рудників у 1900 р. знаходилося більше 770 промислових підприємств, в число яких входило 85 металургійних і переробних заводів, 184 кам'яно-вугільних шахт, 56 залізних рудників, 255 каменоломень, 47 цегельних заводів, 11 хімічних підприємств, 29 деревообробних фабрик тощо.⁹⁵ Уже із середини 80-х років криворізька руда отримала світову славу, на ній працювали як місцеві, так і зарубіжні заводи. В середині 90-х років у країні будувалося по 2—3 заводи щорічно.

Південь України швидко перетворився у головну базу чорної металургії. До низки цих підприємств входило 12 заводів Донбасу (разом із заводом Пастухова), 6 - Придніпров'я, 4 - Приазов'я і один Кр

Після 1900 р. тут не було споруджено жодного заводу цієї групи. Основною їх продукцією було виробництво чавуну, сталі, заліза, прокат рейок і труб. Невеличку групу заводів (5) по виробництву чавуну становили підприємства Правобережжя — Деиєшівський, Високоп'ічанський, Турчинецький, Кропив'янський та Ємельчинський, що на Волині. їх загальна потужність з другої половини 90-х рр. XIX ст. у середньому сягала 200 тис. пудів чавуну щорічно.⁹⁶ В цілому виробництво чавуну на Півдні України протягом 1880—1900 рр. зросло з 1, 1 до 91,8 млн. пудів, а у Російській імперії — з 27,4 до 179,17 млн. пудів.⁹⁷

Як бачимо, виробництво чавуну збільшилося протягом декількох десятиріч в Україні більш як у 83 рази, а в Російській імперії приблизно в 6,5 разів. З цього приводу, не приховуючи свого захоплення темпами розвитку південної металургії, торгово-промислова газета у 1898 р. писала: "Прикладів, щоб чавуноливарна промисловість гак швидко зростала, не траплялося ще на шпальтах історії залізної промисловості цілої світової кулі, жодній країні не щастило такою мірою підвищити продуктивність чавуну протягом десятиріччя".⁹⁸ Такому зростанню металургії сприяли, по-перше, великі пільги, які уряд надавав заводчикам, а, по-друге, що ці підприємства споруджувалися за тодішніми вимогами західно-європейської техніки. "Мандрівникові, що проїздить повз цієї пустельної місцевості, — писав Б.Брандт, і несподівано потрапляє до цієї бази (мається на увазі Петровський завод. — *Авт.*), здається ніби він якимсь чудом перенісся до самісінького центру Вестфалії або Бельгії".⁹⁹

Питома вага української металургії у загальноросійському виробництві різко зросла в середині 90-х років, зайнявши перше місце по країні. У 1895 р. на заводи України припадало близько 40%, у 1900 р. вже більше половини імперської виплавки. Склад

недосконалості джерел) прослідкувати виробництво сталі і заліза. Дані, які є в нашому розпорядженні, показують, що частка України у загальноросійському виробництві заліза була незначною, а сталі, з введенням у дію великих металургійних підприємств зростала. Так, у 1890 р. на Півдні було виготовлено 1,6 млн. пудів заліза (6%) і 7 млн. пудів сталі (30%). На кінець століття тут уже вироблялося 10% (3 млн. пудів) заліза і 55% (74,9 млн. пудів) сталі.¹⁰⁰

Український метал споживався переважно місцевою промисловістю та залізницями. Так, за даними на 1900 р., більше 80% його перероблялося на місці, 11% вивозилося до великоросійських губерній та в Прибалтику, 4% до Польщі і невелика кількість експортувалася за межі імперії. У подальші роки Україна посилювала поставки чавуну-сирцю на потреби великоросійської та польської промисловості, скоротивши при цьому переробку його в межах України.¹⁰¹

Металургія Півдня України, зайнявши домінуюче становище в загальноросійському виробництві, не знала досі такого великого злету, який спостерігався у 90-ті роки. Причинами такого зростання чорної металургії було, по-перше, те, що саме на цей час припало завершення промислового перевороту галузі. По-друге, широкі перспективи для металургії відкривалися завдяки високому митному захистові, системі надання держзамовлень з виплатою авансів, премій, субсидій та загальному промислому піднесенню у країні. Довгий час прогрес у металургії стримувався відсутністю широких зв'язків між видобутком мінерального палива та залізної руди. З введенням у дію Катерининської залізниці зникли і ці перешкоди.

На ці позитивні моменти не міг не відреагувати капітал, і особливо іноземний. Із середини 90-х років він захопив ключові позиції в металургії України. Місцева буржуазія в силу економічної слабкості

капіталів у розвиток чорної металургії. Тут панівне місце посіли головним чином французькі і бельгійські капіталісти. Вкладаючи вряні кошти у виробництво і, отримуючи величезні прибутки, вони однобоко розвивали промисловість Півдня.¹⁰² Так, власники Дніпровського заводу щороку, починаючи з 1895 по 1900 рр., видавали своїм акціонерам по 40% прибутку на основний капітал, Гданцівського — за 1894—1896 рр. по 51%, Пегровського — 71, Олександрівського — 82. Ще більші прибутки мали власники Юзівського заводу. В окремі роки вони сягали 147%.¹⁰³ Проте величезні прибутки, що здобувалися підприємцями-іноземцями, майже повністю вивозилися за межі країни. Лише протягом 1888—1913 рр. капіталістичні фірми іноземного походження викачали з Російської імперії 2326,1 млн. крб. чистого прибутку.¹⁰⁴ За іншими даними, іноземці щорічно викачували з Російської імперії до 500 млн. крб.¹⁰⁵

До того ж погоня за надприбутками породила явно одноманітне металообробне виробництво на Півдні України (рейки, труби). Так, рейковим виробництвом, яке було надзвичайно вигідним, оскільки підлягало держзамовленню і преміювалося, займалося 5 гігантів південної металургії — Юзівський, Кам'янський, Олександрівський, Петровський та Дружківський заводи. Па їх долю припадало в середньому до 60—99% загальноросійського виробництва сталевих рейок.¹⁰⁶ Верстатобудування, яке так і не піднялося на Україні до рівня галузі та транспортне машинобудування здобули певний розвиток лише на кінець XIX ст. Із середини 90-х років до монополіста в галузі, паровозобудування Коломенського приєдналися як спеціалізовані Харківський і Луганський заводи. З 15 вагонобудівних в Україні спеціалізованим був лише Київський. Частково їх виробництвом займалися у Миколаєві та Харкові, розгорталася суднобудування та машинобудування у Миколаєві, Києві, Катеринославі, Сумах тощо. Загалом же

вання, крім сільськогосподарського, довгий час залишався найбільш відсталою сферою виробництва, незважаючи на те, що на кінець XIX ст. в Україні налічувалося вже близько 300 підприємств машинобудування. Більшість їх виникла протягом 1890—1897 рр., тобто в період злету в металургії та дії тарифного мита на сільськогосподарську техніку. Сума їх виробництва в той час досягла близько 55,3 млн. крб.¹⁰⁷

За кількістю підприємств і обсягом виготовленої продукції машинобудування виділялися на Півдні України — Катеринославська і Херсонська, на Лівобережжі — Харківська та Правобережжі — Київська губернії. Істотним наслідком створення машинобудівної галузі стало започаткування виробництва машин та устаткування для харчової, гірничої, металургійної, транспортної, хімічної промисловості, для капіталістичних сільськогосподарських закладів.

Незважаючи на очевидний прогрес у машинобудуванні, обробці металів та виготовленні знарядь праці, умови для створення машинобудування складалися несприятливі. По-перше, цей процес гальмувався недоліками митного тарифу і системою заохочувальних урядових заходів, яка торкалася переважно транспортного машинобудування. Решта підприємств змушені були утверджувати себе в запеклій боротьбі з досвідченими в галузі машинобудування іноземними конкурентами, з більш західноєвропейським досконалим виробництвом.

По-друге, машинобудівні заводи, що виробляли устаткування для підприємств, відзначались універсальністю (тобто не мали чіткого профілю виробництва). За таких умов організувати випуск сучасної і конкурентоздатної техніки було неможливо, а отже, неможливо створити міцну технічну базу і озброїти машинною технікою інші виробництва. "Універсалізм" в свою чергу зумовлював строкатість самого устаткування машинобудівних заводів. застосовувати більш пр

лізовані верстати при такому виробництві було не вигідно. Закономірним наслідком цієї політики стала залежність промисловості Російської імперії від іноземного постачання.¹⁰⁸ В результаті на кінець 90-х рр. у промисловій структурі держави питома вага машинобудування становила лише 5% продукції, в той час як текстильної і харчової — 56%.¹⁰⁹

До того ж в українському машинобудуванні поряд з транспортним домінувало сільгоспмашинобудування. Зростаючий попит на сільськогосподарську техніку в зв'язку з капіталістичною еволюцією землеробства стимулював зусилля підприємців як вітчизняних, так і зарубіжних розвивати цю галузь промисловості, а безмитний довіз машин з-за кордону, що існував протягом двох пореформених десятиріч, штовхав їх на шлях постійного технічного вдосконалення виробництва. Аналіз експонатів двох виставок 1864 і 1882 рр., що проводились у Російській імперії, продемонстрували значний прогрес у сільськогосподарському машинобудуванні. "По-перше, — зазначав один з кращих спеціалістів в цій галузі В.В.Черняєв, — вони ясно показують, що наші конструктори в справі створення машин зробили значні успіхи, по-друге, що наше сільськогосподарське машинобудування розвивається з кожним роком і не знаходиться в тому убогому становищі, в якому ми звикли уявляти його собі. Не підтримуване ніякими штучними заходами, воно возвивається саме по собі, в силу постійного зростаючого попиту. Такий розвиток найбільш міцний, бо він стоїть на твердому ґрунті і не залежить від стану ринку в такій мірі, як інші галузі промисловості, що підтримуються високими попечительними тарифами та іншими штучними заходами".¹¹⁰

Найважливішими його центрами були Київ, Харків та Кагеринославщина. Загальноновизнаним лідером сільгоспмашинобудування став Південь України. Вже в 1890 р. він давав 52% загальноімперськ

сільгоспмашин. Все ж попит на них продовжував зростати. Зокрема, це засвідчила виставка, що відбулася у Катеринославі в 1890 р. Її організатори і учасники-заводчики та фабриканти відзначили значні успіхи у розвитку сільськогосподарського машинобудування з часу введення охоронного мита. Однак вони відчували, що подальше розширення і вдосконалення виробництва гальмується відсутністю достатніх оборотних коштів. Приватний кредит під 10% на той час був для них надто високим. У зв'язку з цим підприємці клопоталися перед урядом у наданні їм кредитів у державному банку з оплатою їх готовою продукцією.¹¹¹ Нам не вдалося дізнатися, чи реалізовано було прохання сільгоспмашинобудівників Півдня України, але на кінець XIX ст. вони довели випуск техніки для рільництва у загальноімперському виробництві до 70%.¹¹²

Вже в 90-ті рр. українське сільськогосподарське машинобудування успішно конкурувало з іноземними підприємствами. Машина місцевого виробництва були дешевші і якісніші від привозних.¹¹³ Слід сказати, що боротьба між українськими виробниками та їх зарубіжними конкурентами за якість була дуже гострою. Варто згадати досить відомий в історії факт економічного суперництва між одеським фабрикантом Іваном Геном і англійськими підприємцями Рансомом, Симсом, Гедом і братами Говардами. На заводі Гена в 70-х рр. було освоєне виробництво більш досконалого колоністського плуга. Щоб притиснути одеського конкурента, англійські промисловці запозичили плуг Гена, але зробили деякі конструкторські вдосконалення. Успіх англійців змусив Гена задуматися над подальшим вдосконаленням виробу, що й було з успіхом продемонстровано на промисловій виставці у 1882 р. Швидко виробництво плуга Гена освоїли й інші підприємці Півдня України, потіснивши іноземців. У 1894 р. на 42 південно-українських фабриках було виготовлено 29 тис. штук плугів. Подіб

сталася також з жаткою американця Вуда, до якої на заводі Леппа і Вільмана приладнали самоскидний пристрій.¹¹⁴

Отже, як бачимо, вітчизняне сільськогосподарське машинобудування було тією галуззю виробництва, яка міцно стояла на власних ногах. Конкурентну спроможність представники сільськогосподарського машинобудування утверджували шляхом технічних вдосконалень та здешевлення вартості товарів, що виготовлялись у великій кількості підприємствами Південної України. Ей цей час Україна стала одним із центрів сільськогосподарського машинобудування, що набув всеросійського значення.

Бурхливий розвиток сільськогосподарського машинобудування, викликаний потребами рільництва, з свого боку спричинив підвищення продуктивності праці у сільському господарстві. Жатки-лобогрійки, сіялки, молотарки, різні плуги тощо поступово займають чільне місце у великих господарствах України. "Буккер і жатка, — писав Гюстніков, — спричинили переверот в економіці селянського господарства: вони подвоїли працездатність сім'ї, запровадження буккера дозволило при тій же робочій силі подвоїти розмір посівів, а застосування жатки дало можливість обходитись при збиранні збіжжя без найму дорогих робочих рук".¹¹⁵

Таким чином, сільгоспмашинобудування та рільництво, зумовляючи взаємний розвиток, штовхали одне одного по шляху прогресу та вдосконалення. А тому не дивно, коли у 1897 р. з нагоди 25-ї річниці від дня створення Технічного товариства президія сільськогосподарського товариства у своєму привітанні зазначила: "Обробна промисловість, постачаючи сільське населення необхідними знаряддями виробництва і предметами споживання, разом з тим створює внутрішній ринок для збуту виробів сільського господарства і, таким чином, встановлює економічну незалежність

виток технічних знань і фабрично-заводської промисловості дає нам можливість обробляти наші рідні поля плугами нашого ж виробництва, збирати та обмолочувати скошений хліб машинами наших же фабрикантів. Розвиток техніки дає можливість переробляти продукти нашого землеробства у себе на батьківщині".¹¹⁶ Кращих компліментів машині і підприємцям-промисловцям годі собі уявити.

Немало зусиль докладено капіталістами для розвитку такої галузі промисловості, як солеваріння. В післяреформені роки сюди все активніше проникав капітал як вітчизняний, так і іноземних підприємців. Галузь почала надзвичайно швидко розвиватися. Видобуток самосадної і виварної солі неухильно зростав. В Україні на промисловій основі відбувався видобуток солі в Таврійській, Харківській, Херсонській та Катеринославській губерніях. Тут протягом 1880 р. виварено більше 15 млн. пудів солі, або 30% загально-російського виробництва (47,6 млн. пудів).¹¹⁷ З розробкою багатючих соляних родовищ в Катеринославській губернії, мається на увазі знаменита брянцевська, що розпочалася у 1884 р., Україна разом з Донською областю і Бессарабією давала вже у 1897 р. близько 50% від 93, 124 млн. пудів солі, видобутої в Росії. Домінуючу роль у виробництві солі в Україні відігравав Донбас. У 1901 р. в районі Бахмута і Слов'янська діяло близько 3-х десятків соляних заводів і копалень, які виготовили майже 30,6 млн. пудів солі, що становило 26,8% загальноросійського виробництва, а через 2 роки — 32 млн. (31,3%) пудів.¹¹⁸ Більше половини вивареної солі в Україні вживалося на місці, близько 14% вивозилися в Польщу, і близько 35% — в губернії Росії.¹¹⁹

Поряд з розвитком економічного району Південної України, де виникли головним чином базові галузі промисловості

вугільна, залізрудна, металургійна, машинобудівна, - на південному заході

район зосередження цукрової промисловості, який так само, як і південно-українське виробництво, набув всеросійського значення.

Цукрове виробництво в Україні почало розвиватися ще у 20-х рр. XIX ст. в поміщицьких господарствах. Реформа 1861 р. дала певний простір для розвитку великим капіталістичним підприємствам. Високі прибутки (до 30%), які продовжували нестримно зростати завдяки заборонним тарифам уряду, різні форми кредитування, премії, призвели до того, що до цукроваріння пристало багато метких ділків, "які мали вільні капітали і жадали помістити їх у надто вже вигідне діло; такі люди почали витрачати вільні капітали на придбання цукрових заводів, пристосовуючи всі розрахунки до існуючих високих цін на цукор".¹²⁰

Внаслідок активного процесу інвестування розвиток цукрової промисловості в Україні йшов надзвичайно інтенсивно. Вже на 1863—1864 рр. з 273 цукрових заводів, які знаходилися в царській Росії, в Київській губернії працювало 67, в Чернігівській — 39, Подільській — 33, Харківській — 26, Полтавській 13, Волинській- 5.¹²¹ Через якихось 40 років у 1894—1895 рр. із 185 цукрових заводів всієї Росії 154 було зосереджено в Україні. Вони виробляли 26,3 млн. пудів цукру, або 87,4% від 30,1 млн. пудів, вироблених на всіх цукрових підприємствах Росії.¹²²

Правобережна Україна була тим районом, де зосереджувалася найбільша кількість цукрових підприємств. Становлення його як центру цукрового виробництва знаходилося у зв'язку з розвитком торгового землеробства на базі бурякосіяння. Тут активніше, ніж в інших районах, проходив процес промислового перевороту в цукровій промисловості, який завершився на кінець 70-х років. Це спричинило концентрацію виробництва, централізацію капіталів та робочої сили. Протягом 1880—1881 рр. в Україні діяло 155 цукрових п

яких знаходилося на Правобережжі. Вони виробляли 7 730 945 пудів цукру, в той час як всі заводи Росії (без Польщі) — 10 867 368 пудів.¹²³ Причому великі заводи з річним виробництвом більше 100 тис. пудів становили в Україні 53% від загального числа підприємств.¹²⁴

На середину 80-х років припиняється практично будівництво нових заводів, закриваються дрібні, нерентабельні підприємства. К.Г.Воблий зазначає, що на другу половину 80-х рр. кількість цукроварень зупинилася на певному рівні — 155-157 заводів.¹²⁵ Разом з тим виробництво цукру, як вже зазначалося, збільшувалося. Криза перепродукції, що почалася у 1884 р., змусила промисловців шукати виходу зі скрути. На допомогу їм прийшов уряд, який, по-перше, надав кредит, по-друге, дозволив вивіз цукру за кордон з виплатою премій по 1 крб. за пуд цукру.

Активна концентрація виробництва і капіталів у цукровій промисловості, дійова допомога уряду цукронромисловцям спричинили появу в цій галузі першого в Україні синдикату, який об'єднав 171 підприємство з 219.¹²⁶ Фактично синдикат прибрав з кінця 80-х рр. до своїх рук керівництво галуззю. На нього покладалися обов'язки регулювати ціни на внутрішньому ринку через примусовий вивіз цукру за кордон. Це було мало не виняткове явище для того часу у всій нашій промисловості. Внаслідок першого періоду діяльності синдикату (1887—1892 рр.) цукрозаводчики від вивозу цукру за кордон отримали 45 млн. крб. прибутку, а казна — близько 60 млн.¹²⁷ З 1895 р. галузь підпорядковується жорсткому державно-монополістичному регулюванню, що призвело до утримання на внутрішньому ринку високих цін на цукор, які забезпечували рентабельність галузі. У 1894/1895 виробничому році цукрові підприємства України виготовили 22,9 млн. пудів цукру, або 84% загальноімперського виробництва.¹²⁸

Досить відчутного розвитку внаслідок припливу значних капіталів дістали інші галузі харчової промисловості, які також набули загальноімперського значення, зокрема горілчане, борошномельне та тютюнове виробництва. Саме в цих галузях відбувалися зрушення, які змінювали характер самого виробництва, надавали йому рис великої капіталістичної промисловості. Внаслідок технічних змін, промислових криз, акцизної політики уряду йшов процес вимивання слабких підприємств з одночасним нарощенням виробництва продукції іншими.

Так, у винокурінні кількість підприємств, що діяли в Україні у 1862 — 1863 рр., скоротилася з 1 495 до 421. У 1899/1900 р. вони виробили 18 419 тис. відер спирту, або 58% загальноросійського виробництва.¹²⁹

До горілчаної промисловості тісно примикали пиво та медоварна. Ці галузі в більшості випадків зосереджувались у містах. В Україні у 1865 р. діяло 210 таких закладів з сумою виробництва 376 757 крб. У 1895 р. їх кількість зменшилася до 186, проте вартість виробленої ними продукції становила 2,9 млн. крб. Підвищення продуктивності праці пояснювалося застосуванням тут деяких технічних вдосконалень. Загалом у цій галузі промисловості продовжували діяти дрібні капітали, а заклади мали ремісничий та мануфактурний характер. Винятком із загалу були лише декілька підприємств. Насамперед підприємства товариства "Нова Баварія", товариства пивомедоваріння у Бахмуті (засновник С. Трахтер), декілька заводів Бродського у Києві та Богуславський пивоварний завод на Київщині.¹³⁰

Істотні зміни відбувалися у борошномельній промисловості, яка щодамі більше набувала рис великого капіталістичного виробництва. Промисловий переворот у галузі спричинив запровадження на борошномельних підприємствах парової техніки і високопродуктивних вальцових верстатів. У 80-х рр. офіційні джерела вже зазначали, що переробка зерна, особл

більше зосереджувалася на великих підприємствах.¹³¹ Поруч з ними продовжували свою діяльність звичайні сільські млини, які задовольняли господарські потреби землеробів.

Загалом великих борошномельних підприємств, на яких працювало понад 16 робітників, в Україні наприкінці XIX ст. налічувалося 658 і 5 493 дрібних.¹³² За розмірами товарного виробництва серед них виділялися київські, подільські, катеринославські та херсонські. Головними центрами капіталістичного млинарства стали міста. Саме тут застосовувалися найбільш вдосконалені потужні парові млини. Сума їх виробництва становила у 1890 р. понад 40 млн. крб., в той час як решта млинів молола зерно тільки на 8—9 млн. крб. За сумою виробництва виділялися борошномельні Одеси (22 млини, що виробляли борошна на 30 млн. крб.), Єлисаветград — 8, Києва — 7, Полтави — 6, Кременчука — 8, Катеринослава — 8.¹³³

У 80-х рр. борошномельна промисловість зазнала тяжкої кризи, наслідком якої стало скорочення виробництва і занепад слабких підприємств. У зв'язку з цим почалися пошуки шляхів до її подолання. Так само, як і цукровики, борошномели вбачали єдиний вихід із кризи в підвищенні цін та масовому вивозі товару за кордон. Цим питанням були присвячені з'їзди борошномелів 1888 і 1895 років. На VI з'їзді 1896 р. була остаточно сформована організація борошномелів, що, по суті, являла собою монополістичне об'єднання капіталістів. Воно ставило собі за мету забезпечити меркантильні інтереси підприємців та держави. З утворенням об'єднання борошномелів відбулося зрощення інтересів підприємців і казни. Саме в цей час Російська імперія, утверджуючи своє становище на світовому ринку, посилила експорт борошна та зерна. Якщо у 1885 р. було вивезено за кордон 3,8 млн. пудів борошна, то у 1894 р. - вже 21, 6 млн. пудів. Особливо бурхливо р

потреби ринку імперські окраїни. Так, з 1893 р. по 1895 р. середньоволзький район збільшив продаж своєї продукції на 28,5%, Нижньоволзький — на 70%, Лівобережжя України — на 48%, губернії Чорноморського узбережжя — на 44,4%.¹³⁴ Проте вивіз зерна все ж переважав експорт борошна, що в цілому відбивало загальну економічну відсталість імперії, яка поставляла на світові ринки головним чином сировину. Протягом 1891 — 1895 рр. вивіз зерна за кордон становив близько половини всієї експортної продукції Російської імперії у вартісному виразі.¹³⁵

З середини 90-х рр. після подолання наслідків світової аграрної кризи експорт з Російської імперії посилювався. Більша половина вантажів відправлялася через чорноморсько-азовські порти. Їх пропускна здатність у 1897 р. становила 70,1% від усього експорту зерна. Україна в цей час була одним із найбільших виробників товарного хліба Російської імперії. Зокрема, лише в кінці 70-х — на початку 80-х рр. XIX ст. на її губернії припадало до 60% загальноімперського вивозу пшениці і 31,5% жита.¹³⁶

Тарифне законодавство 1893 р., яке передбачало зниження зборів за провіз сірих хлібів з Центральних губерній, фактично розділив сфери збуту, законодавчо закріпивши внутрішній ринок за землеробським центром з Москвою, а міжнародний — за землеробськими національними окраїнами.¹³⁷ Врешті, українські виробники хліба від того експорту якщо і не втрачали, то принаймні мали менший зиск, аніж сподівалися. Причиною цьому була політика уряду, яка опікувалася більше промисловим розвитком, передусім таких галузей, як текстильна і залізорудна. Призначаючи високе охоронне мито на ці товари, російський уряд спонукав західні країни встановлювати відповідно високе мито на сільськогосподарську продукцію, що ввозилася до них.¹³⁸ Така полі-

тика шкідливо позначилася на українському сільському господарстві.

Багато зусиль докладали підприємці України для розвитку тютюнового виробництва, а особливо південного та правобережного районів. Сировину для них поставляли лівобережні губернії України, де вирощування тютюну мало давні і міцні традиції. У 1865 р. в українських губерніях налічувалося 109 фабрик, які виготовляли продукції на 1,6 млн. крб. На 1895 р. їх кількість скоротилася до 72, а вартість виготовленої продукції зросла до 7,7 млн. крб. Загалом українські фабрики давали від 20 до 40% загальної вартості тютюну, виготовленого в імперії.¹³⁹

Незважаючи на те, що в Україні зосереджувалося досить фабрик і виробництво їх зростало, загальна переробна потужність їх була низькою. Причиною тому стала слабка технічна оснащеність підприємств. Місцеві тютюnnики змушені були відправляти більше 50% сировини в інші райони Російської імперії. З вирощеного у 1907 р. в Україні 30 816,5 тис. пудів тютюну на місцеві фабрики надійшло лише 1 432,2 тис. пудів.¹⁴⁰

Із решти більш значних галузей виробництва початку 90-х рр. виділялися сукняна на Чернігівщині (2,2 млн. крб.), Київщині (54 тис.), Поділлі (439 тис.), шерстемийна на Харківщині (2,7 млн.) та Херсонщині (94 тис.), лісопильна на Київщині і Волині, що давали разом продукції на 1 млн. крб., шкіряна на Київщині (1 млн.) і Херсонщині (1,7 млн.), хімічна разом з сірнковою на Чернігівщині (725 тис.). Рубіж в 1 млн. крб. пододала в Україні обробка мінеральних речовин в Катеринославській, Київській, Таврійській і Харківській губерніях разом узятих.¹⁴¹

Проте ще досить підприємств різних галузей промисловості знаходилися на рівні дрібних, переважно селянських промислів і кустарних закладів. Ще з часів середньовіччя пересічною атрибутикою у пейзажі українських сіл були дрібні промислові заклади.

ного українського села були млини і вітряки, кузні та гончарні, винниці і рудні, олійниці та бджолярні. Ці дрібні підприємства продовжували діяти і за доби індустріального розвитку, але про них ми мало що знаємо, бо дрібні селянські підприємства не підлягали обліку.

І все ж, як показує аналіз економічного розвитку в країні, загальний процес, що відбувався у промисловості, незважаючи на існування великої кількості дрібних підприємств, полягав у створенні великого фабрично-заводського виробництва. Воно виникало двома шляхами. По-перше, в окремих галузях промисловості, особливо базових і "молодих" підприємства поставали відразу у вигляді великих фабрик і заводів. Саме тут найбільше рельєфно проявилася роль держави в насаджуванні капіталізму. По-друге, йшов інтенсивний процес усунування праці, утилізації попередніх, більш низьких форм промисловості, заснування нових підприємств, які в умовах розвитку ринкових відносин, розбудовуючись, розширювали своє виробництво. Це був процес наростання капіталізму знизу. Суттєву роль у цих процесах відіграв технічний переворот та дія економічних законів. Уже на кінець 90-х рр. економіка Російської імперії та її складові зазнали двох загальних промислових криз і стояли на порозі третьої.

В умовах розгортання конкурентної боротьби, спочатку вільної, а згодом монополізованої, економічно слабкі підприємства змушені були припиняти власну діяльність. Але це не означало, що фабрика повністю заступила дрібні форми виробництва. Частина їх продовжувала існувати, виникали нові, оскільки процес диференціації в суспільстві тривав, а до промислової підприємницької діяльності весь час відчували потяг все нові й нові верстви населення з різними економічними достатками. І такий круговорот суспільства, яке ґрунтувалося на товарно-грошових відносинах, відбувався постійно. Дрібне промислове виробництво, за

населення в товарах, разом з тим створювало живильний ґрунт для заснування більш значних підприємств. Нагромаджені в ньому капітали були базою для розширення виробництва, організації фабрики чи заводу.

Зважаючи на те, що процес первісного нагромадження капіталів внаслідок збереження кріпосницьких пережитків, проходив уповільнено і продовжувався навіть протягом всієї другої половини XIX ст., підприємцям попервах не вистачало необхідних коштів для заснування великих промислових підприємств. А весь хід розвитку капіталізму нагально вимагав створення великої фабрично-заводської промисловості, подібної тій, що існувала в капіталістичних країнах. Під тиском цих обставин уряд змушений був вдаватися до охоронної політики і навіть прямої опіки в галузі промисловості. Це сприяло більш швидкому просуванню по шляху індустріалізації. Крім того, в ранг державної політики було введено залучення всілякими засобами капіталів іноземного походження. Вона набула при Вишнеградському, а особливо Вітте, завершеного характеру. Останній вважав, що для створення "достатньо незалежної національної промисловості" необхідно мати "капітали, знання та підприємливість", але перш за все капітали, яких у Російській імперії було обмаль. Тому протекціонізм він найтіснішим чином пов'язував з необхідністю залучення іноземних капіталів. Надто широкий приплив іноземних капіталів спричинив те, що протягом останніх 20-ти років XIX ст. Російська імперія змушена була витратити 4,372 млн. крб. на оплату процентів. За підрахунками Табурно І.П., виходило, що кожні 5—6 років сплачувалася данина, рівна за своєю величиною колосальній контрибуції, яка надходила з Франції до Німеччини. Але й розвиток промисловості протягом цього періоду в обробній промисловості йшов у 17 разів швидше, ніж у сільському господарстві, яке фактично не знало таких капіталовкладень.¹⁴²

Самостійним заходом, що давав можливість організовувати промисловість на капіталістичних засадах, стало створення акціонерних товариств. Ця організаційна форма найширше започатковувалась у цукровому виробництві, поширилась в галузях важкої промисловості — машинобудівній, вугільній, залізорудній, металургійній тощо. В умовах вільної конкуренції процеси акціонування посилювалися, що призводило до концентрації виробництва і капіталів. За свідченням сучасників, акціонерні об'єднання в Російській імперії особливо активно виникали протягом 90-х років. "Утворення нових і розширення вже існуючих акціонерних підприємств, — зазначав В.Вітчевський, — зробилося в цей час свого роду спортом. За десятиріччя (1889—1899 рр.) було засновано 677 нових товариств з капіталом в 825 млн. крб., а раніше створені товариства збільшили за цей час свій основний капітал з 757 млн. до 912 млн. крб. Зокрема, в гірничій промисловості основний капітал виріс з 86 до 406 млн. крб., причому в залізорудній індустрії капітал збільшився з 28 до 250 млн. крб."¹⁴³ За далеко неповними даними, на 1905 р. в Україні діяло 285 товариств. Серед них існували величезні об'єднання, що складались на наших теренах в період найбільшого промислового грюндерства у 80—90-х рр. Але й були такі, що виникали в кінці 90-х років. Це були товариства з тих галузей виробництва, які щойно зароджувалися. Наприклад, Київське товариство каналізації (1892 р.) з основним капіталом 1,6 млн. крб. та Київське електричне товариство (1900р.), основний капітал якого становив 4 млн. крб.¹⁴⁴

В ході концентрації промисловості та капіталів зароджувалися перші монополістичні об'єднання типу синдикату. Раніше йшла вже мова про виникнення цукрового синдикату, становлення монополістичного об'єднання

Маються на увазі ті товариства, правління яких знаходились в Україні.

в середовищі борошномелів. Елементи монополістичних об'єднань виникли у 1895 р. в Кривому Розі. Тут під одним дахом зібралося Брянське, Криворізьке і Донецьке акціонерні товариства — "БКД", у розпорядженні яких були вугільні шахти, рудники, металургійні підприємства.¹⁴⁵ Члени об'єднання "БКД" входили до складу з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, який виник ще у 1874 р. і виконував, по суті, роль монополістичної організації. Згодом всередині з'їзду зародилася ідея створення першого синдикату в Україні — "Продамет", яка була реалізована у 1902 р. Криза початку XX ст. прискорила процес концентрації виробництва і створення монополістичних об'єднань. Слідом за "Продаметом", який очолив директор Дніпровського заводу І.І.Ясюкович, виник "Продвагон", "Продвугілля" (1904 р.), "Цвях" та ін.

Як бачимо, за історично короткий проміжок часу в Україні склалися умови для розвитку великої фабрично-заводської промисловості. Це відбулося внаслідок вільної дії економічних законів розвитку капіталістичного суспільства, ініціативної діяльності класу місцевих підприємців, припливу іноземних капіталів, опікувальної політики уряду в сфері промисловості. "Загніздення й розвиток важкої індустрії означає собою, зазначав К.Воблий, — заглиблення індустріального капіталізму в українське народне господарство... Виучувану добу можна назвати добою промислового капіталізму, що впливав у насаджуванні нових галузей виробництва, в появі великих, могутніх підприємств, збудованих на чужоземні капітали".¹⁴⁶

Україна з своїм Донецьким і Криворізьким районами перетворилася в основну кам'яновугільну та металургійну базу Російської імперії, зайняла провідне місце у виробництві цукру, солі, сільськогосподарського та транспортного машинобудування. Лєвова частка загальноросійського виробництва у харчовій промисловості належала Україні.

ливо горілчаній, борошномельній, тютюновій належала також Україні. За якихось 40 пореформених літ промисловість України сягнула від кріпосницької мануфактури до перших монополістичних об'єднань у промисловості.

Внаслідок розвитку капіталізму в Україні склалися великі спеціалізовані економічні райони: Правобережна і частково Лівобережна Україна, для яких найбільш характерним був розвиток харчової промисловості та Південь України, де зосереджувалися переважно базові галузі промисловості. І якщо розвиток харчової промисловості був безпосередньо пов'язаний з результатами еволюції сільського господарства, то нові галузі виробництва — машинобудування, металургія, гірничодобувна — виникали зразу як великі машинізовані виробництва. Це стало можливим тому, що загалом Російська імперія та її економічно розвинені національні окраїни зазнали на собі відчутного впливу світового капіталізму. Можливість використати технічні і організаційно-господарські досягнення капіталістичних країн дозволила вітчизняному виробництву до деякої міри уникнути проміжних етапів формування фабрично-заводської промисловості. Саме такий шлях розвитку був характерним для Південної України.

За кількістю фабрик, заводів і робітників, зайнятих у великій промисловості (без гірничої), виділялися на рубежі двох віків Київська губернія — 480 підприємств (60 тис. рообітників), Подільська — 271 (30 тис.), Харківська — 292 (88 тис.), Херсонська — 552 (30 тис.) і Катеринославська — 285 (27 тис.).¹⁴⁷ Провідними галузями промисловості за обсягом виробництва в Україні були харчова та гірничча. Загалом обсяги виробництва (у млн. крб.) в Україні і Росії виглядатимуть таким чином.¹⁴⁸

Галузі промисловості	В Україні	В Російській імперії
Текстильна	20	946
Харчова	210	648
Гірнична	110	394
Металургійна	41	311
Обробка продуктів тваринництва	12	132
Деревообробна	15	103
Кераміка	11	83
Хімічна	8	59
Паперова	3	45
Інші	7	118
Разом	437	2832

Частка України в загальноімперському виробництві у вартісному вимірі становила всього 15,43%, при цьому на харчову промисловість припадало 32,4, а на гірничу — 53,3%. Вони давали 73,4% всього обсягу виробництва України. В наступні роки ХХ ст. ці характеристики промисловості України продовжували поглиблюватися. Промисловість України набувала щодалі більш гіпертрофованого вигляду.

Це зумовлювалося загальною політикою російського уряду, при якій колонії змушені були спеціалізуватись насамперед на масовому виробництві сільськогосподарської продукції і первісній її обробці, отримуючи з центру промислові товари. Розвиток гірничо-заводських галузей України відбувся знову ж таки завдяки широкому урядовому заохоченню сюди іноземного капіталу.

Приблизно тільки в залізорудну індустрію Донбасу було вкладено 203 млн. франків, а всього — понад 525 млн. франків проти 122 млн. франків місцевих підприємців.¹⁴⁹ Загалом сума лише французьких інвестицій у народне господарство Російської імперії на 1900 р. становила 732 млн. крб. Причому переважна

цих капіталів спрямовувалась у південноукраїнську промисловість.¹⁵⁰ Основними об'єктами для застосування іноземного капіталу були гірнича справа, металургія та металообробка. Саме в цих галузях в Україні акціонерно-пайовий капітал іноземного походження дорівнював 696 млн. крб. проти 290,7 млн. крб. російських промисловців.¹⁵¹

Разом з нашествиям іноземного капіталу, який зайняв ключові позиції у важливих галузях економіки, Україна була важливим об'єктом колоніального визиску з боку Російської держави. Він розпочався ще задовго до утвердження капіталізму в Росії і тривав декілька століть, особливо посилившись напередодні та після реформи 1861 р. Дані, що засвідчують однобічний розвиток господарства України, переважання в найбільших промислових центрах і провідних галузях промисловості російських та іноземних капіталів, вказують на колоніальну залежність її від Російської держави. Вона у великій мірі була джерелом для викачки сировини та ринком збуту товарів російських промисловців. На це вказує і політика уряду стосовно тарифної системи та залізничного будівництва.

Займаючи значне місце в економіці Росії, Україна обкрадалася фінансово. Дані, зібрані за чверть століття, з 1868 по 1891 р., показують, що загальні державні прибутки від України щороку становили 120 млн. крб., а видатки на її потреби — лише 72 млн. крб. Отже, щороку сюди недодавалося близько 39% коштів. Найбільше потерпало від цього Правобережжя. Одночасно розмір оподаткування населення України був вищим, порівняно з більш економічно розвиненими районами Росії. Скажімо, оподаткування в Україні становило 6,6%, тоді як в Прибалтійському районі — 5,59%, середньопромиловому російському — 5,4%, Санкт-Петербурзькій губернії 4,78%, Московській — 4,32%, Володимирській — 3,98%.¹⁵² Кількість оподаткованих ви-

становила 92,9%, в Росії — 74,7%, в Польщі — лише 33,8%.¹⁵³ Таким чином, Україна була ще й надійним джерелом для викачування фінансових засобів на користь політичного центру країни. За даними на період з 1898 до 1910 р., спостерігалось те ж саме. Зібрано з України 5 619 294 тис. крб., витрачено — 3 026 586 тис. крб., не повернено 2 592 708 тис. крб. Одночасно на промислово розвинену Петербурзьку губернію не вистачало 2 767 811 тис. крб., які бралися з інших країв.¹⁵⁴ Коли ж порівняти, скільки прибутків і видатків припадає на одного жителя України і Росії, то побачимо ту ж саму несправедливість до українців. Так, на одного жителя України (без Таврійської губернії) у 1902 р. в середньому виходило державних прибутків 16,97 крб., а видатків — 8, 65, в той час як в Росії відповідно ці цифри становили 13, 90 та 13,99 крб.¹⁵⁵ Загалом з досліджень Мальціва П. випливає, що Україна давала Російській державі тільки чистий прибуток. Отже, у податковій політиці найкраще простежується справжнє обличчя російського уряду у ставленні до недержавних народів. Вона була примітивно простою: якомога більше взяти з колоній і якомога менше повернути їм для власного розвитку.

Проте величезні кошти від промисловості, торгівлі та сільського господарства витрачалися імперією непродуктивно. Тому не дивно, що незважаючи на той гігантський економічний стрибок, який здійснила Російська імперія в напрямку індустріалізації, вона відставала від західноєвропейських країн за важливими показниками. Продуктивність праці в головних галузях промисловості була низькою. В кам'яновугільному виробництві вона зростала надто повільно. Так, у Донецькому басейні виробництво зросло з 1884 по 1900 р. на 8,2%, в цукровій промисловості більше ніж на 48%, в металургії — в 2—2,5 «раза за післяреформені роки».¹⁵⁶ Складно проходив процес зростання продуктивності праці у вул

ловості Донбасу. Незважаючи на більш широке використання парової енергетики на шахтах, говорити про збільшення продуктивності праці не доводиться. Зростаючи в окремі роки на 28—29%, згодом вона знову падала. Роль передової техніки у гірничодобувній галузі Донбасу зводилася до того, щоб полегшити розробку важкодоступних пластів і здешевити витрати промисловців у галузі. Низькою була пайка України, самої Російської імперії у загальносвітовому виробництві найважливіших видів промислової продукції. Зокрема, частка у світовому виробництві чавуну становила лише 5,5%, а за енергоозброєністю вони відставали від Німеччини у 3, а від Англії — у 5 разів. Машинобудівна галузь, хоч і дістала поширення, мала дещо однобокий розвиток, спеціалізуючись здебільшого на виробництві сільськогосподарських машин і засобів транспорту, а тому довів іноземних машин, верстатів і апаратів для підприємств становив 11% всієї суми імпорту.¹⁵⁷

Якщо Російська імперія відставала в цілому від промислового, а отже, і економічного розвитку Заходу, то індустріальне будівництво в Україні, незважаючи на енергійний стрибок, здійснений у 80—90-х рр., демонструвало загальну відсталість у порівнянні з Росією. За переписом 1897 р., в Україні на 100 чоловік промислового населення припадало 11 промислових робітників, а у Росії — 23, по цілій імперії — 17. Порш М., порівнявши становище промисловості в Україні з іншими районами Російської імперії, дійшов висновку, що Україна наприкінці XIX ст. відставала як від загального індустріального рівня, так і від розвитку індустрії по окремих промислових регіонах Росії. Вище від неї стояли майже всі краї Європейської Росії, за винятком Литви і Білорусії, а з азіатських районів — Сибір.¹⁵⁸ Одночасно, засвідчивши промислову відсталість України, статистичні дані виявили значно швидші темпи економічного розвитку у

порівнянні з Європейською Росією і навіть окремими промисловими районами.¹⁵⁹

Все ж наприкінці XIX ст. українське народне господарство увійшло в систему світового капіталістичного господарства. Створення розгалуженої мережі залізниць, поява розвиненої важкої індустрії, тісний зв'язок з зовнішнім ринком через вивіз хліба, хоч і повільна, але неухильна інтенсифікація і машинізація сільського господарства означали цілковитий курс на модернізацію економічного устрою, на зразок західноєвропейського. Свій зв'язок зі світовою економікою Україна здійснювала через жваву хлібну торгівлю, завоювання світових цукрових ринків, з одного боку, та припливу іноземних капіталів у кам'яновугільну, металургійну, рудну та машинобудівну — з другого. Такий стан, як зазначав видатний дослідник-економіст К.Воблий, "прискорював і заохочував втеплювання капіталізму в українське народне господарство".¹⁶⁰ На заваді подальшому економічному зростанню України, власне і цілої імперії, більш повноцінному інтегруванню їх у світову економіку стояли пережитки в аграрному секторі народного господарства, державній надбудові та загальному імперсько-колоніальному характері політики самодержавного уряду. Намагання підкорити процес розвитку капіталізму завданням збереження політичного лідерства і привілеїв поміщиків, непродуктивні витрати на утримання віджилої правлячої верхівки, поміщицького землеволодіння, опіка і пряма допомога неспроможним підприємствам, переважання політико-ідеологічних міркувань над економічною доцільністю стримували загальне індустріальне зростання України.

- ¹ Гиндин И.Ф. В.И. Ленин об общественно-экономической структуре и политическом строе капиталистической России // В.И. Ленин о социальной структуре и политическом строе капиталистической России. - С. 244.
- ² Разгон В.Н. Современная английская и американская историография о российской буржуазии. - Барнаул, 1988. - С. 13.
- ³ Кризис самодержавия в России: 1895-1917. - Л., 1984. - С. 43.
- ⁴ Див : Берлин Г.А. Русская буржуазия и новое время. - М., 1922. - С. 75.
- Новиков Я. Протекционизм. - СПб., 1890. - С. 2.
- ⁶ Проблемы экономического развития России. - М., 1960. - С. 73, 566.
- ⁷ Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX в. - Л., 1981. - С. 115, 116, 169.
- * Проблемы экономического развития России. - М., 1960. - С. 91.
- ⁹ ЦДІА Російської Федерації, ф. 37, оп. 5, спр. 985, арк. 64.
- ¹⁰ Цит. за: Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. - Т. 2. - К., 1927. - С. 144.
- ¹¹ ЦДІА Росії. Ф. 37, оп. 5, сир. 985, арк. 2 зв., 130.
- ¹² Там же. — Ф. 37, оп. 5, спр. 1063, арк. 2, 5, 12.
- ¹³ Там же. — Оп. 65, спр. 2031, арк. 39.
- ¹⁴ Там же. - Ф. 37, оп. 65, спр. 2031, арк. 172.
- ¹⁵ Скальковский К.А. Русский торговый флот и срочное пароходство на Черном и Азовском морях. - СПб., 1887. - С. 531-532.
- ¹⁶ ЦДІА Росії. - Ф. 37, оп. 5, спр. 1858, арк. 3.
- ¹⁷ Там же. — Ф. 37, оп. 5, спр. 1858, арк. 3, 6.
- ¹⁸ Соболев М.Н. Таможенная политика России во второй половине XIX века. - Томск, 1911. - С. 437, 510, 530 - 541.
- ¹⁹ Балабанов М. Промышленность России в начале XX в. // Общественное движение в России в начале XX в. - Т. 1. - СПб., 1909. - С. 44.
- ²⁰ Шульце-Геверниц Г. Очерки общественного хозяйства и экономической политики России. - СПб., 1901. - С. 211.

- ²¹ Соболев М.Н. Указ. соч. - С. 696.
- ²² ЦДІА Росії. - Ф. 32, он. 2, спр. 31, арк. 4.
- ²³ Там же.
- ²⁴ Кризис самодержавия в России. 1895-1917. - Л., 1984. - С. 36.
- ²⁵ Историко-статистический обзор промышленности. - Т. 2. - С. 19; Воблий К.Г. З історії російсько-української цукробурякової промисловості на Україні. - Т. 2. - С. 116.
- ²⁶ Шипов А. Свеклосахарное производство в России // Историческое обозрение действий и трудов Московского общества сельского хозяйства. - М., 1870. - С. 30.
- ²⁷ Историко-статистический обзор промышленности. - Т. 2. - С. 19.
- ²⁸ ПСЗ.III. - 1871. - Т. XIUI. - № 49315
- ²⁹ Там же. - 1873. - Т. XIVIII. - № 52243; 1875. - Т. 4. - № 54551.
- ³⁰ Обзор сахарной торговли в России с 1 октября 1877 по 1 октября 1878 гг. // Записки Киевского отделения Русского технического общества. - Т.VIII. - 1878 - С. 158, 159.
- ³¹ ПСЗ III. - 1876. - Т. II. № 56478.
- ³² Див Воблий К Г. Назв. праця. - Т. 2. - С. 138.
- ³³ Там же. - С. 139, 140.
- ³⁴ Раковський Л.Е. Цукрова промисловість України в 60-90 х рр. XIX ст. Автореферат на здобуття вченого ступеня д.і.н. - К., 1995. - С. 21.
- ³⁵ Государственный банк. Краткий очерк деятельности за 1860-1910 годы. - СПб., 1910. - С. 69.
- ³⁶ Раковський Л.Е. Назв. праця. - С. 26.
- ³⁷ Див.: Воблий К.Г. Назв. праця. - Т. 2. - С. 191.
- ³⁸ ЦДІА Росії. - Ф. 574, оп. 3, спр. 1602, арк. 7.
- ³⁹ Каменецкая Н.М. Регулирование сахарной промышленности в России //Исторические записки - Т. 86 - С.233, 247.
- ⁴⁰ Журналы совещаний по выработке мер, направленных к понижению цен сахара. - СПб., 1909. - С. 58.
- ⁴¹ Каменецкая И М. Регулирование сахарной промышленности в России // Исторические записки.- М., 1970. - Т. 86. - С. 243, 245, 246.

- ⁴² Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России. - М., 1969. - С. 257.
- ⁴³ Соловьёва А.М. Указ. соч. - С. 170-177.
- ⁴⁴ ЦДІА Росії. - Ф. 20, оп. 6, спр. 90, арк. 2-6.
- ⁴⁵ Гиндин И.Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861-1882). - М., 1960. - С. 146, 149.
- ⁴⁶ Бушен А. Сборник сведений по вопросам о снабжении русских железных дорог рельсами, подвижным составом и прочими принадлежностями. - Т. 3. - СПб., 1876. - С. 67.
- ⁴⁷ Гиндин И.Ф. Политика царского правительства в отношении промышленных монополий // Об особенностях империализма в России. - М., 1963. - С. 120.
- ⁴⁸ Лаверичев В.Я. Крупная буржуазия в пореформенной России: 1861-1900. - М., 1974. - С. 47.
- ⁴⁹ Гиндин И.Ф. Указ. соч. - С. 200; Соловьёва А.М. Указ. соч. - С. 133.
- ⁵⁰ ЦДІА Росії. - Ф. 37, оп. 5, спр. 1890, арк. 2.
- ⁵¹ Див.: Бовыкин В.И. Зарождение финансового капитала - М., 1976. - С. 85.
- ⁵² Соловьёва А.М. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в. - М., 1975. - С. 138, 214.
- ⁵³ Гиндин И. Государственный банк и экономическая политика царского правительства. - М., 1960. - С. 126-127.
- ⁵⁴ Киевское слово. - 1903. - 20 января. - № 5403.
- ⁵⁵ Соловьёва А.М. Указ. соч. - С. 105, 117.
- ⁵⁶ Дельвиг А.И. Полвека русской жизни: Воспоминания А.И.Дельвига. - Т. 2. - М., Л., 1930. - С. 461.
- ⁵⁷ ЦДІА Росії. - Ф. 32, оп. 2, спр. 31, арк. 3.
- Кульчицкий С.В. Развитие железнодорожного транспорта на Украине в дореволюционный период. Автореф. на соискан. уч. степени канд. ист. наук. - К., 1963.
- ⁵⁹ Белінський Є.Ф. Розвиток залізничного транспорту України в період промислового капіталізму // Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду. - К., 1963. - С. 117, 118, 124.
- ⁶⁰ Порш М. Автономія України і соціал-демократія.-К., 1917. - С, 43

⁶¹ Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. - 1927. - Т. 2. - С. 36.

⁶² Наша железнодорожная политика по документам архива Комитета Министров. - СПб., 1902. - Т. 1. - С. 173.

⁶³ Там же.

⁶⁴ Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. - К., 1968. - С. 143.

Соображения Министра финансов о воспособлении сельскохозяйственной промышленности через посредство железных дорог. - СПб, 1891. - С. 4.

⁶⁶ Гуржій І.О. Назв. праця. - С. 52.

⁶⁷ Стебницкий П.Я. Украина в экономике России. - Пг., 1918. - С. 9.

⁶⁸ Порш М. Назв. праця. - С. 44.

⁶⁹ Ляшенко П.И. Очерки аграрной эволюции России. - Л., 1924. - Т. 1. - С. 156.

⁷⁰ Доклад высочайше учрежденной Комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства. Прилож. - II. отд. V. - СПб., - 1873. - С. 5.

⁷¹ Там же. - С. 2, 5, 6.

⁷² Соловьёва А.М. Железнодорожный транспорт в России во второй половине XIX в. - М., 1975. - С. 199, 201.

⁷³ Яснопольский Н. Экономическая будущность Юга России // Отечественные записки. - 1871, № 7. - С. 116.

⁷⁴ Слабченко М.Є. Назв. праця. - С. 37.

⁷⁵ Соловьева Указ. соч. - С. 107.

⁷⁶ Мельник Л.Г. Формування робітничого класу в Україні. — К., 1988. - С. 21.

⁷⁷ Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. - К., 1972. - С. 64-65.

⁷⁸ Підраховано за: Материалы для статистики паровых двигателей в Российской империи. - СПб., 1882. - С. 136-137.

⁷⁹ Материалы для торгово промышленной статистики: Свод данных о фабрично-заводской промышленности России за 1892 г. - СПб., 1895. - С. 16-17, 30-31, 38-39, 88-89, 90-91, 110-111, 122-123, 126-127, 130-131.

⁸⁰ Мельник Л.Г. Назв. праця. - С. 144.

- ⁸¹ Дерев'янкін Т. І. Промисловий переворот на Україні. - С. 204.
- ⁸² Струмилин С. Г. Избранные произведения. - 1964. - Т. 3. - С. 39, 447; його ж. Черная металлургия в России и СССР: Технический прогресс за 300 лет. - М., 1935. - С. 237-240.
- ⁸³ Підраховано за: Орлов Н. А. Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского. - СПб., 1881; Орлов П. А., Будагов С. Г. Указатель фабрик и заводов Европейской России. - СПб., 1894.
- ⁸⁴ Підраховано за: Статистические сведения о фабриках и заводах по производствам не обложенных акцизом за 1900 г. - СПб., 1903. - С. 1-151.
- ⁸⁵ Тихонов Б. В. Каменноугольная промышленность и черная металлургия России во второй половине XIX в. - С. 32-33.
- ⁸⁶ Каменноугольная промышленность Южной России в 1901 г. - СПб., 1902. - С. XLV.
- ⁸⁷ ЦДІА Росії. - Ф. 37, оп. 65, спр. 2269, арк. 67-68.
- ⁸⁸ ЦДІА Росії. - Ф. 32, он. 2, спр. 23, арк. 1.
- ⁸⁹ Иславин В. Обзор каменноугольной и железной промышленности Донецкого края // Горный журнал. - 1875. - X? 7. - С. 40.
- ⁹⁰ Вольский А. А. Прорехи южной каменноугольной промышленности. - СПб., 1904. - С. 38.
- ⁹¹ Підраховано за: Сборник статистических сведений о горно-заводской промышленности России в 1886 г. - СПб., 1888. - С. XXV.
- ⁹² Гонимов И. Старая Юзовка. - Донецк, 1962. - С. 25.
- ⁹³ Компан Е. С. Формирование рабочего класса железорудной и металлургической промышленности на Юге Украины 80-90-х гг. XIX в. Дисс. на соискание ученой степ. канд. ист. наук. - К., 1950. - С. 62.
- ⁹⁴ Тихонов Б. В. Указ. соч. - С. 144-145.
- ⁹⁵ Экономическое описание районов Екатеринбургской железной дороги. - Харьков, 1903. - С. IV-V.
- ⁹⁶ ЦДІА Росії. - Ф. 20, оп. 2, спр. 1244, арк. 297-298.
- ⁹⁷ Тихонов Б. В. Указ соч. - С. 43, 46; ЦДІА Росії. - Ф. 20, оп. 2, спр. 1244, арк. 297-298.
- ⁹⁸ Торгово-промышленная газета. - 1896. - № 188.

Брандт Б. Иностранные капиталы. Их влияние на экономическое развитие страны. СПб., 1898. - Т. 2. - С. 179.

¹⁰⁰ Див.: Тихонов Б.В. Указ соч. - С. 177-178.

¹⁰¹ Стебницкий П.Я. Украина в экономике России. - С. 17.

¹⁰² Трипилец Т.Н., Косенкова В.М. Экономико-географические особенности формирования промышленного комплекса Донбасса // Географические исследования в Донбассе. - Донбасс, 1973. - С. 14.

¹⁰³ Лавров Ю.П. Іноземні капіталовкладення у металургійну промисловість // Укр. іст. журн. - 1964. - № 3. - С. 72, 73.

¹⁰⁴ Нариси розвитку народного господарства України. - К., 1949. - С. 13.

¹⁰⁵ Лавров Ю.П. Назв. праця. - С. 74.

¹⁰⁶ Железная промышленность Южной России в 1900 г. - Харьков, 1901. - С. 24.

¹⁰⁷ Підраховано за: Список фабрик и заводов Европейской России. - СПб., 1903. - С. 257-335.

¹⁰⁸ Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот на Україні. - К., 1975. - С. 210-213.

¹⁰⁹ Розенфельд Я.С., Клименко К.И. История машиностроения в СССР. - М., 1961. - С. 49.

¹¹⁰ Цитую за: Кафенгауз Л.Б. Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения. - Харьков, 1910. - С. 8-9.

¹¹¹ ЦДІА Росії. - Ф. 20, оп. 6, спр. 90, арк. 2-6.

¹¹² Кафенгауз Л.Б. Указ. соч. - С. 16.

¹¹³ ЦДІА Росії. - Ф. 20, оп. 6, спр. 90, арк. 2-6.

¹¹⁴ Кафенгауз Л.Б. Указ. соч. - С. 14-17.

¹¹⁵ Постников В.Е. Южнорусское крестьянское хозяйство. - М., 1891. - С. 165.

¹¹⁶ Див.: Слабченко М.С. Назв. праця. - Т. 2. - С. 181.

¹¹⁷ ЦДІА Росії. - Ф. 37, оп. 31, спр. 85, арк. 48-49, 68.

¹¹⁸ Там же. — Ф. 37, оп. 73, спр. 288, арк. 117; оп. 65, спр. 2773, арк. 353-354; Горнозаводская промышленность Юга России за 1900-1915 гг. - С. 243.

¹¹⁹ Стебницкий П.Я. Указ. соч. - С. 15.

¹²⁰ Цит за: Мельник Л.Г. Назв. праця. - С. 69.

¹²¹ Статистический временник Российской империи. - СПб., 1866. - Т. 1. - С. 45-47.

- ¹²² Підраховано за: Воблій К.Г. Назв. праця. -Т.2.-С.182-185.
- ¹²³ Историко-статистический обзор промышленности России. - СПб., 1886. - Т. 2. - С. 33.
- ¹²⁴ Каменецкая И М. Регулирование сахарной промышленности в России // Исторические записки. - Т. 86. - М., 1970. - С. 237.
- ¹²⁵ Воблій К.Г. Назв. праця. - Т. 2. - С. 159.
- Цыперович Г. Тресты и синдикаты в дореволюционной России и СССР. - Л., 1927. - С. 122.
- ¹²⁷ ЦДІА Росії. - Ф. 20, оп. 2, спр. 1446, арк. 131.
- ¹²⁸ Воблій К.Г. Назв. праця. - Табл. 33.
- ¹²⁹ Гуржій І.О. Назв. праця. - С. 37.
- ¹³⁰ Нестеренко О.О. Назв. праця. - С. 143-144.
- ¹³¹ Историко-статистический обзор промышленности России. - СПб., 1883. - С. 164; Фабрично-заводская промышленность и торговля России. - СПб., 1896. - С. 157.
- ¹³² Нестеренко О.О. Назв. праця. - С. 146.
- ¹³³ Лугова О.І. Міські промислові осередки на Україні (кінець ХІХ - початок ХХ ст.) // Український історико-географічний збірник. - Вип. І. - К., 1971. - С. 194.
- ¹³⁴ Киганина Т.М. Хлебная торговля России в 1875-1914 гг. - Л., 1978. - С. 194.
- ¹³⁵ Ляшенко П.И. История народного хозяйства СССР. - М., 1952. - Т. 2. - С. 130-132.
- ¹³⁶ Гуржій І.О. Назв. праця. - С. 143, 148.
- ¹³⁷ Китанина Т.М. Указ. соч. - С. 48, 183.
- ¹³⁸ Порш М. Назв. праця. - С. 45-46.
- ¹³⁹ Гуржій І.О. Назв. праця. - С. 41.
- ¹⁴⁰ Стебницький П.Я. Указ. соч. - С. 21.
- ¹⁴¹ Див.: Свод данных о фабрично-заводской промышленности России за 1893 г. - СПб., 1894.
- ¹⁴² Табурно И.П. Эскизный обзор финансово-экономического состояния России за последние 20 лет (1882-1901 гг.) - СПб., 1903. - С. 17, 65.
- ¹⁴³ Вигчевский В. Торговая, таможенная и промышленная политика России. - СПб., 1909. - С. 243.
- ¹⁴⁴ Підраховано за: Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. - СПб., 1905.

- ¹⁴⁵ Компан Е.С. Указ. соч. - С. 82-83.
- ¹⁴⁶ Воблий К.Г. Назв, праця. - Т. 2. - С. 70.
- ¹⁴⁷ Слабченко М.Є. Назв, праця. - Т. 2. - С. 242.
- ¹⁴⁸ Порш М. Назв, праця. - С. 49.
- ¹⁴⁹ Залізник М. Індустрія на південній Україні // Студії з поля суспільних наук і статистики. - Львів, 1910. - Т. 2. - С. 199-200.
- ¹⁵⁰ Оль П.В. Иностранные капиталы в России. - Петроград, 1922.- С. 10.
- ¹⁵¹ Бовыкин В.И. Формирование финансового капитала в России. Конец XIX ст. - 1908 г. - М., 1984. - С. 169.
- ¹⁵² Порш М. Україна в державному бюджеті в Росії, Катеринослав, без року. - С. 11-14.
- ¹⁵³ Там же. - С. 43.
- ¹⁵⁴ Там же.
- ¹⁵⁵ Мальців П. Україна в державному бюджеті. - Л., 1917. - С. 16.
- ¹⁵⁶ Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX-XX веках. - М., 1950. - С. 194, 196, 200.
- ¹⁵⁷ Покровский В.И. Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России. - Т. 1. - СПб., 1902. - С. XXIV, 268.
- ^{1,8} Порш М. Робітництво України: Нариси по статистиці // Записки українського наукового товариства у Києві. - 1912. - Т. X. - С. 114.
- ¹⁵⁹ Порш М. Назв, праця. - Т. XI. - 1912. - С. 133.
- ¹⁶⁰ Воблий К.Г. Назв, праця. - Т. 2. - С. 90.

Р о з д і л ІІ

ФОРМУВАННЯ ТОРГОВО-ПРОМИСЛОВОЇ БУРЖУАЗІЇ

З утвердженням капіталізму як господарської системи збільшувався кількісно, розвивався і мужнів підприємницький прошарок суспільства. Уже на стадії мануфактурного виробництва відбувалося формування великої промислової буржуазії. Проте на тому відтинку історичного часу цей процес проходив надто повільно, а коло його учасників було обмеженим. Певні уявлення щодо кількісного та соціального складу промислової буржуазії дають списки підприємців України, вміщені в "Списке фабрикантам и заводчикам Российской империи 1832 г." (табл. 3). До нього занесено 645 осіб, які володіли підприємствами. Подібні списки не включали власників, які мали промислові заклади в сільській місцевості і належали переважно до селян. Таким чином, чималий пласт дрібних промисловців не перебував у полі зору тогочасної статистики.

Що ж до розглядуваного нами списку, то за соціальним складом серед промисловців повну перевагу мали поміщики (40,5%), купці посідали другу позицію після великих землевласників (27,8%), за ними йшла група міщан (23,3%) і нарешті селян (2,3%). Невідомі складали 5% власників, а вихідців з інтелігентського та священницького гурту налічувалося лише 7 чоловік. Отже, як бачимо, до підприємництва у першій половині ХІХ ст. залучалися найбільш активно ті стани, що мали для цього певні кошти. Такими станами виступали підприємливі поміщики та торговці.

Чому в організації промислових підприємств велику участь брали поміщики, вдало пояснював Журавський.

"Поміщики, зазначав він, — переважно виробники: вони володіють головною і найважливішою

ватного майна — землею, а значить, чималою частиною матеріалів фабричного виробництва. За допомогою позик у кредитових установ вони завжди можуть мати в своєму розпорядженні величезні капітали задля початкової організації закладів, та й організувати ті заклади легше їм через те, що вони використовують власні матеріали і робітників".¹

Наявність коштів у купців теж спрощувала організацію виробництва, хоч на перешкоді довгий час стояла відсутність вільних робочих рук. Купецтво уже в першій половині XIX ст. значно активізувало свою промислову діяльність. За розрахунками І.М.Бровера виходило, що на 1847 р. міські підприємства, які він з певним застереженням відносив цілковито до купецьких, становили 50% загальної кількості, а у 1861/62 рр. — 72%.² Лише поодиноким представникам із низів, як показує нам список, вдавалося, розірвавши важкі пута кріпосної неволі, пробитися до лав більш-менш значних промисловців. Шлях до статусу великого підприємця для цієї категорії населення був важкий, і лише небагатьом вдавалося його пройти. Проте ми маємо досить прикладів дрібного і середнього підприємництва селян, які ставали власниками млинів, олійниць, крупорушок, салотень, вовномиень, ткацьких та гончарних закладів тощо. Причому власниками їх виступали переважно вільні категорії селян — козаки, державні селяни, колоністи та ін. Частина з них, збивши певні капітали на торгово-промисловій діяльності, прагнули переходити до інших суспільних верств — купецтва та міщанства. Так, наприкінці 30-х років XIX ст. лише з розряду державних селян України щорічно до купецької гільдії записувалося понад 200 чоловік.³ Отже, можна припустити, що число підприємців із селян буде більшим, оскільки вони, начебто, "приховували" своє соціальне походження в рамках іншого стану. Звичайно, що ці відомості не можна вважати цілком повними, проте вони

тенденції і загалом вірно відтворюють соціальну картину підприємництва у промисловій сфері.

Але звернімо увагу на розміщення промисловців по регіонах і губерніях. Майже порівну промисловці зосередились на Правобережжі і Лівобережжі України. Сили промисловців Південної України в цей час ще дрімали. Вони розвинули шалену підприємницьку діяльність згодом, у післяреформену добу. Що ж до розміщення промисловців по губерніях, то кидається у вічі найбільш численна її група у Волинській губернії. Свою позицію з часом вона втратить. Протягом капіталістичного розвитку ця губернія зсунулася до найменше промислово розвинених районів, причому не лише за вартістю промислового виробництва, а й за кількістю закладів та числом підприємців. Очевидно, що після розгрому двох польських повстань і ліквідації багатьох великих польських землеволодінь, а саме тут поляки складали найбільшу групу промисловців, її економіці було завдано важкого удару.

Отже, вже в дореформений період на стадії зародження фабрично-заводської промисловості на Україні сформувався нечисленний прошарок промислової буржуазії. Найбільш типовими промисловцями були власники невеликих торгових чи промислових капіталів.

Після ліквідації кріпосного права в імперії процес формування підприємницького класу прискорився, збагатившись новими рисами. Утвердження фабрично-заводської промисловості і механізованого транспорту в економіці призвело не лише до подальшого зростання нових соціальних сил, а й до серйозних якісних змін у їх складі та ролі в громадському та економічному житті. Внаслідок промислового перевороту та завершення індустріалізації відбулося оформлення нових соціальних сил — підприємців та робітників.

Провідне становище в індустріально розвиненому суспільстві на кінець XIX ст. зайняла во

буржуазія, яка постійно тримала руку на пульсі економічного розвитку, часом впливала на політику уряду, настійно підпорядковувала собі все громадське життя. Вона перетворилася у впливову частину суспільства, яка була пов'язана з передовим у технічному та організаційному відношенні господарством і вміло пристосовувалась до кон'юнктури внутрішнього і зовнішнього ринків. Суспільно-економічна основа, що склалася на фабрично-заводській стадії промисловості при умові збереження значних феодальних пережитків в економіці і перш за все у сільськогосподарському виробництві та політичній надбудові, позначилась на формуванні буржуазії. В місті і селі, як і в дореформений час, поряд з представниками великого капіталу продовжували співіснувати середні та дрібні підприємці, а в аграрному секторі, де існувала широка дрібнобуржуазна основа, вони навіть переважали.

Незавершеність буржуазних перетворень в економіці породжувала живильний ґрунт для існування методів первісного нагромадження капіталу. Зберігалась величезна вага торговельного капіталу, а його прибутки в перші післяреформені десятиріччя були майже тотожними за розмірами тим, що характерні для доби первісного нагромадження. Це обумовлювало економічну міць купецтва. Одночасно з первісними засобами утверджувалися її капіталістичні важелі нагромадження. Крім того, зберігався в цілому дворянсько-поміщицький характер політичної надбудови. Ці та інші особливості соціально-економічних умов впливали на формування класу буржуазії, яка започаткувала свою історію ще в дореформений час. Проте шляхи, форми та інтенсивність цього процесу були вже іншими.

Як зазначає відомий дослідник з економічних проблем П.Г.Риндзюньський, "підприємства, набуваючи великих розмірів, все більше ставали не приватною справою, а колективною, безособовою".⁴ Це, безумовно,

не позначитися на вивченні чисельності складу буржуазії взагалі і особливо промислової. Якщо в дореформений період дослідник мав справу зі списком власників підприємств, який до певної міри охоплював майже весь склад промислової буржуазії, то в період розвитку капіталізму та інтенсивного формування прошарку промислової буржуазії такої можливості вже не було. На якісно новому етапі економічного розвитку в провідних галузях господарства розміри підприємств були настільки значними і вимагали таких затрат, про які годі було комусь і мріяти. На зміну одноосібному капіталу, йшов капітал колективний. Причому, як і в попередні роки, він був переважно не чисто промисловий, а торгово-промисловий та кредитний.

Відносно більшу персоніфікованість у підприємництві зберігав купецький (гільдійський) стан, особливо в перші пореформені десятиріччя. Для з'ясування участі різних соціальних груп у підприємстві, а отже і складі буржуазії, великого значення набуває таке джерело, як матеріали промислового оподаткування, які, починаючи з 1867 р., публікувалися в "Ежегоднике Министерства финансов". На жаль, у нашому розпорядженні є лише дані на 1873 р. Ми наводимо їх у невеличкій таблиці, що засвідчує стан гільдійського підприємництва на Україні.⁵

Перш ніж аналізувати дані таблиці, зазначимо, що оподаткування в 60—80-х рр. відбувалося згідно з "Положенням про мита на право торгівлі та інші промисли".⁶ У відповідності з ним усі види посвідчень, за винятком купців першої гільдії (сюди входили представники великої оптової торгівлі), оплачувалися диференційовано по п'яти класах місцевостей.

Губернії	Кількість свідоцтв, виданих на право торгівлі і промисли (річних і піврічних)						
	1	II гільдія					
	ГІЛЬДІЯ	I клас	II клас	III клас	IV клас	V клас	Всього
Волинська	29	-	-	149	874	358	1410
Київська	171	-	814	262	808	268	2323
Подільська	22	-	-	266	1776	-	2064
Полтавська	27	-	-	112	263	474	876
Харківська	54	-	655	-	500	660	1869
Чернігівська	23	-	-	159	231	1400	1813
Катеринославська	109	-	590	857	47	438	2041
Херсонська	154	1345	193	470	1679	-	3841
Таврійська	35	-	-	344	738	676	1793
Всього по Україні	625	1345	2252	2619	6916	4277	18034
Всього по Європейській Росії	3966	12312	7485	15106	26229	19142	84240

До першого класу другої гільдії входили двоє столичних міст, Рига та Одеса. До другого зараховувалися великі міста імперії (всього 23) з розвиненою торгівлею і промисловістю. Третій клас обіймав усі населені пункти повітів, де існувала відносно велика промисловість. Нарешті, четвертий клас включав місцевості з достатньо розвиненими селянськими промислами, жвавою торгівлею та наявністю надлишку землеробських товарів. До останнього класу входили місцевості, в яких не тільки промисловість, а й селянські промисли були мало поширеними.⁷

Таким чином, по гільдійській групі на Україні промислових посвідчень було видано більше 18 тис. Це складало 21,4% від загального числа посвідчень, виданих

у Європейській Росії. Проте, це не означає, що саме така кількість осіб займалася підприємницькою діяльністю, тому що один власник міг мати кілька посвідчень. Ця особливість знижувала цінність матеріалів промислової статистики як джерела для вивчення чисельності буржуазії. Як би там не було, все ж дані промислової статистики засвідчують розмах, глибину і нерівномірність підприємництва, певні співвідношення між великою і дрібною буржуазією.

Посвідчення першої гільдії та першого і другого класу другої гільдії, що давали право купецтву на підприємницьку діяльність, стосувалися великих торгових і промислових закладів. Таких в Україні було вибрано 4 222, або 17,76% від загального числа по Європейській Росії. Посвідчення від третього до п'ятого класів включно отримували купці з середнім і дрібним підприємництвом. Ця категорія отримала в Україні 13 812 посвідчень (22,8%). Вона досить активно заявила про себе у південних губерніях України (5 249 посвідчень) та Правобережжі (4 761). Слабкіше в процес класоутворення втягувалися жителі Лівобережної України, а надто Полтавської губернії, в якій було видано лише 849 посвідчень на підприємництво по третьому і п'ятому класах місцевостей.

В цілому по всьому гільдійському підприємництву в Україні лідером виступав Південь, на який припадало 42,6% посвідчень, Правобережжя — 32,1%, Лівобережжя - 25,3%.

Аналогічно гільдійському підприємництву оподатковувалась економічна діяльність суб'єктів, які виборювали посвідчення на право дрібної торгівлі і промислів з повним та половинним митом. Дані про видачу посвідчень на ці форми діяльності наводимо у наступній таблиці.⁸

Губернії	Посвідчення на дрібний торг з повним митом			Посвідчення на дрібний торг з половинним митом		
	I і II класи	III і V класи	Всього	I і II класи	III і V класи	Всього
Волинська	-	4433	4433	-	1459	1459
Подільська	-	4873	4873	-	518	518
Київська	764	3072	3836	296	276	572
Всього	764	12378	13142	296	2253	2549
Полтавська	-	4978	4978	-	1151	1151
Чернігівська	-	5630	5630	-	1274	1274
Харківська	653	4154	4807	389	647	1036
Всього	653	14762	15415	389	3072	3461
Катеринославська	1041	3548	4589	168	574	742
Херсонська	1208	3781	4989	480	978	1458
Таврійська	-	2437	2437	-	1271	1271
Всього	2249	9766	12015	648	2823	3471
Всього по Україні	3666	36906	40572	1333	8148	9481
Всього по Європейській Росії	22004	146181	168185	13360	24941	38301

До сплати податків з повним митом притягувались власники промислових закладів без машин, з числом робітників від 5 до 16, міських млинів з 2-ма і більше поставами, крамниць з селянськими, колоніальними та іншими товарами, перепродавці скуплених товарів на базарах. Таких посвідчень в Україні видано 40 572, тобто 24,12% від загального числа по Європейській Росії. Найбільшу кількість посвідчень такого типу вибрано жителями Лівобережжя та Правобережжя, де існувала широка соціальна основа для дрібнобуржуазного підприємництва. Половинне мито за законами Російської імперії сплачували зовсім дрібні промисловці і, що дуже

важливо, до цієї категорії не потрапляли торговці. Це були дрібні товаровиробники села, власники підприємств з числом робітників не більше 4-х, міських млинів з одним поставом та візники. Отже, саме кількість посвідчень з половинним митом дає уявлення про участь селянства в промисловій діяльності. По Україні таких посвідчень видано всього 24,75% (9 481) від загального числа по Європейській Росії. Більшу активність у цій групі підприємців демонструвало селянство Півдня і Лівобережжя України, тобто тих регіонів, де відсоток колишніх поміщицьких селян було значно меншим, а отже і можливості їх у промисловому творенні були дещо кращими.

Загалом співвідношення між різними групами підприємництва в Україні у той час виглядатиме таким чином: усіх видів посвідчень було видано 68239, з них на підприємництво першої, а також I і II класів другої гільдії, яких можна віднести до великої буржуазії, припадає 4 222 посвідчення, або 6,2%, посвідчень III—V класів другої гільдії — 13812 (20,3%). Це була група посвідчень, які вибирала буржуазія *середнього* достатку. Нарешті на посвідчення на дрібний торг з повним митом припадало 59,6% і з половинним — 13,92%.

Отже, питома вага першої і останньої категорій посвідчень була найменшою, тобто можна припустити, пам'ятаючи про цьому, що кількість посвідчень не відповідає кількості підприємців, що прошарок великої і найдрібнішої буржуазії в торгово-промисловому загалі був нечисленним. Значнішою за кількістю була група середньої і близької до середньої буржуазії. Співвідношення між різними групами посвідчень по Європейській Росії були такими: 8,17% (I гільдія і I та II класи II гільдії), 20,8% (III-V кл. II гільдії), 57,85% (з повним митом), 13,7% (з половинним митом). Тобто, перша категорія посвідчень перевищувала аналогічну по Україні і дещо поступалася по груп

ним митом. Таким чином, Україна відставала від Європейської Росії по продукуванню великої буржуазії з купців, проте залучення до підприємництва дрібнопромислових мас з низів у неї було ширшим, а значить, процес розкладу селянства йшов активніше. Крім розглянутих нами категорій посвідчення видавалися ще на розвізний і розносний торги. Це були виключно дрібні торговці, яким у 1873 р. видано 3 811 посвідчень. Свідомства на міщанські промисли були розраховані на дрібних промисловців з міських жителів. Вони отримали 15 164 посвідчення, тобто майже у два рази більше, ніж селянство (8 148 посвідок).⁹ Дані наведених нами промислових посвідчень, незважаючи на їх неповноту, недостатню диференційованість, як за матеріальним станом, так і за видами діяльності отримувачів посвідчень, відтворюють певною мірою соціально-економічну картину буржуазного творення в Україні.

Зміни, які відбувалися з середини 80-х років у прийомах промислового оподаткування, хоч і не дають можливості зробити порівняльний аналіз з попередніми роками, оскільки в їх основу було покладено інші принципи, збагатили зміст самих статистичних документів. До сплати податків підключалися нові суб'єкти економічної діяльності, зазнавало змін саме оподаткування, яке набувало дедалі більше буржуазних рис: якщо раніше оподатковувався сам підприємець, то внаслідок проведених реформ податок брався з підприємства. Крім того, оподаткуванню підлягали майже всі суб'єкти економічної діяльності, за винятком тих, що належали державі, царській сім'ї, духовному відомству. Отже, реформування податкової системи, хоч і значно поглибилося, все ж зберігало деякі риси станової нерівності і штучного сприяння окремим видам підприємництва. Крім того, законом 1885 р. розмір податку з прибутків і оборотів встановлювався попередньо зверху для кожної губернії, повіту і міста. Все це позначалося на повноті і точності

відомостей. Податні органи не прагнули виявити справжні прибутки, особливо для негільдійських підприємств. І все ж статистика промислового оподаткування є найбільш вірогідним та й фактично єдиним джерелом для вивчення буржуазного підприємництва.¹⁰

Зафіксовані в них відомості, перш за все про оборотні капітали, прибутки і кількість підприємств, це ті параметри, які дають можливість проаналізувати господарську діяльність буржуазії наприкінці XIX ст. Причому більш достовірними є відомості, які стосуються саме кількості гільдійських підприємств, менш точними — щодо оборотних капіталів та прибутків. Останні два показники, на думку дослідників, применшені принаймні на 20 відсотків.¹¹ Сплачувалися податки двох видів: процентний збір для закладів колективного підприємництва та розкладочний для представників торгово-промислових підприємств I та II купецької гільдій, а з 1889 р.

і позагільдійських. До розкладочного збору не залучалися приватні підприємства, що підлягали наглядові гірничого відомства і ті, що сплачували акцизний збір (цукрова, винокурна, сірникова тощо промисловості).¹² Це були саме ті галузі, які досягли значного розвитку в Україні. Таким чином, картина діяльності буржуазії України за цим джерелом буде виглядати дещо збідненою.

Для аналізу підприємництва буржуазії України нами використані матеріали торгово-промислової статистики кінця 90-х XIX ст. як такі, що відповідають часові економічного піднесення і стійкого розвитку економіки після часткової кризи початку 90-х років. Багатий матеріал розкладочного збору дає можливість дослідникові простежити як масштаби і глибину підприємницької діяльності, так і ті процеси, що при цьому відбувалися в різних районах України, і в порівнянні з Європейською частиною імперії. Ці дані ми наводимо в таблицях 4 і 5. Вони фіксують, перш за все, певний процес укрупнення

торгових і промислових підприємств. За даними по Європейській Росії, на одне промислове підприємство у 1896 р. припадало 47,8 тис. крб. обігових коштів, а у 1898 р. — вже 50,8 тис. крб. У торгівлі цей процес відповідно виглядатиме так: 56,3 тис. крб. до 61,8 тис. крб. По Україні у промисловості одне підприємство в 1896 р. акумулювало в середньому 37,6 тис. крб. і 40,8 тис. крб. у 1898 р. Загалом українські промислові заклади були більш дрібними у порівнянні з середньостатистичними заводами Європейської Росії. Подібна закономірність простежується і при аналізі торгової діяльності буржуазії. У 1896 р. на одне торгове підприємство України припадало 32 тис. крб., а у 1898 р. — вже 70,6 тис. крб. обігових коштів. Отже, Україна за розмахом гільдійського промислового підприємництва відставала від європейської частини Російської імперії, натомість у торгівлі вона, починаючи з 1897 р. набула випереджаючих характеристик.

Одночасно з укрупненням торгово-промислових підприємств статистичні дані демонструють їх кількісне зменшення. Так, до розкладочного збору по Європейській Росії було притягнуто у 1896 р. 130 712 гільдійських закладів, кількість яких у 1898 р. зменшилася до 126 444. Проте обігові кошти, як і прибуткові, за цей час зросли відповідно на 5,8 та 11, 25 відсотків, тобто їх діяльність ставала більш продуктивною.

Що ж до України, то тут результати підприємництва гільдійських купців виглядатимуть таким чином: кількість підприємств у 1898 р. зменшилася на 6,5%, обігових капіталів — зросла майже вдвоє (на 93,1%), але прибутковість становила менше 10,64%, поступаючись у цьому Європейській Росії. Маємо картину, за якої при явному зростанні обігових капіталів, задіяних у торгово-промисловому секторі економіки України, їх прибутковість у 1898 р. знизилась. Якщо на кожен вкладений карбованець у 1896 р. підприємці отримували

прибутку, то у 1898 р. — лише 0,037 крб. По Європейській Росії ці величини відповідно становили: у 1896 р. — 0,034 крб., а у 1898 р. — 0,036 крб. Таким чином, українські підприємства, незважаючи на те, що у промисловість і торгівлю (товарну та нетоварну) були додатково влиті величезні обігові кошти, у 1898 р. знизили свою прибутковість. Це могло пояснюватися вищою собівартістю виробництва товарної продукції і складністю її реалізації.

А тепер приглянемося уважніше до того, який саме сектор економіки дав таке відчутне зниження прибутку. Протягом розглядуваного періоду ми маємо по Україні кількісне зростання промислових підприємств на 4,9%, оборотних коштів — на 13, 97% і прибутків на 10,76%. Прибуток на кожний обіговий карбованець у промисловості в 1896 р. становив 0,105 крб., а у 1898 р. — 0,102 крб. Кількість торгових підприємств зменшилася на 7,7, капітали зросли на 103,1, а прибутки — на 10,6 відсотків. Відповідно прибуток у торгівлі на кожний обіговий карбованець зменшився з 0,06 крб. у 1896 р. до 0,03 крб. у 1898 р. Отже, саме у торговому секторі, незважаючи на відчутний приплив обігових коштів, стався спад у прибутках.

Наявність перших слабких проявів кризи у торгівлі підтверджують і інші показники. Так, прибутковість у торгівлі в Україні у 1896 р. дорівнювала 6%, у 1898 р.

3,29%, а у промисловості відповідно — 10,5 та 10,25%. Таким чином, бачимо, що саме промисловість наприкінці XIX ст. завдяки значно вищій прибутковості у порівнянні з торгівлею прибрала тенденцію на підпорядкування торговому капіталу. Подібна економічна картина спостерігалась у цілому по всій Російській імперії.¹³

Разом з тим торгівля — цей найбільш древній вид підприємництва мала досить високу питому вагу в економіці як України, так і Росії. Наприклад, у 1898 р. обігові капітали гільдійської буржуазії в промисловості

України становили всього 6,6%, у торгівлі товарами — 46%, а у нетоварній — 47,4% (табл. 5). Тобто ми спостерігаємо значне переважання нетоварної торгівлі і промисловості над чисто товарною торгівлею. А це означало повну перемогу капіталізму в економіці України. Глибина його проникнення в окремих регіонах, щоправда, була різною. На Лівобережжі навіть наприкінці XIX ст. переважаючою у діяльності буржуазії залишалася товарна торгівля (73,09% обігових коштів від 177 836,5 тис. крб., задіяних у цьому регіоні).

За кількістю торгово-промислових закладів на перше місце в Україні вийшли підприємства торгівлі товарами (84,4%), на друге — промислові підприємства (10,9%) і на останнє — нетоварної торгівлі (4,7%). По Європейській Росії ці показники будуть дещо іншими. За обіговими коштами переважання мала нетоварна торгівля (48,42%), промисловість — 10%, товарна торгівля акумулювала 41,58% обігових коштів. За кількістю закладів абсолютне переважання мали підприємства товарної торгівлі (76,40), за ними йшли промислові, питома вага яких становила 11,9%, і нетоварні — 11,7%. Неведені дані свідчать про високу питому вагу торгового підприємництва в економіці України і Європейської Росії наприкінці XIX ст.

Щодо становища гільдійського підприємництва в різних районах України, то воно мало свої суттєві відмінності. Зокрема, Південь України, за даними на 1898 р., виступав лідером як за кількістю гільдійських підприємств, так і за сумою обігових коштів (табл. 5). Тут розгорнула свою діяльність майже половина купецьких закладів України (41,9%), в руках яких зосередилося 71,9% обігових коштів. Лєвова пайка за цими показниками припадала саме на Херсонську губернію. Значно відставали у процесі буржуазного творення Правобережний і Лівобережний райони України. Частка обігових коштів правобережних губерній складала 18,6%, підпри-

ємств — 29,7%, лівобережних — відповідно (9,5% та 28,4%). Тут вирізнялися за своєю економічною значимістю Київська та Харківська губернії. Загалом Херсонська, Київська та Харківська губернії за розмахом підприємництва уже з 80-х років XIX ст. входили в групу губерній (їх налічувалося всього 12), що давали майже 70% загальної суми оборотів Російської імперії.¹⁴ До аутсайдерів належали Волинська, Чернігівська, а на Півдні — Таврійська губернії.

Особливо великий розрив між рівнями діяльності гільдійського купецтва України помітний при розгляді даних, що характеризують вищі форми підприємництва — нетоварну торгівлю (банки, маклерські контори, транспортні установи) і промисловість. Саме вони є найбільш показовими щодо рівня розвитку економіки України. Так, із 1 296 закладів нетоварної торгівлі України 57% знаходилося на Півдні. Вони перебрали на себе 75,1% обігових коштів. Правобережжя мало 20,8% таких підприємств з обіговими капіталами, що дорівнювали 22,66%. Відповідно Лівобережжя спромоглося заснувати 22,1% закладів нетоварної торгівлі з дуже незначним обсягом обігових коштів, що становили лише 2,2% від 889 250 тис. крб., задіяних у цій сфері підприємництва. Тут нетоварна торгівля (банки, кредитні заклади, установи по перевезенню вантажів, готелі) перебувала в зародковому стані і відігравала в економічному житті регіону дуже незначну роль.

У групі промислових підприємств ці співвідношення були такими: Південь зосередив 36,9% закладів з 46,4% капіталів, Правобережжя — відповідно 39 і 31%, а Лівобережжя — 24,1% закладів і 22,6% капіталів. Загалом правобережні і особливо лівобережні губернії демонструють слабкішу картину буржуазного підприємництва у порівнянні з Півднем. Крім того, дані промислової статистики показують у цих двох районах засилля дрібної буржуазії. Так, на Правобережжі у 1

гово-промислове підприємство припадало в середньому 42 106,68 тис. крб., на Лівобережжі — 22 508,1 і Півдні — 115 614,2 тис. крб. обігових коштів. Загалом по Україні одне підприємство в середньому мало 67 322,2 тис. крб., в той час як по Європейській Росії цей показник був нижчим — 60 552,46 тис. крб. обігових коштів. Отже, картина торгово-підприємницької діяльності гільдійської буржуазії як на Україні, так і в Російській імперії була досить нерівномірною і приховувала в собі безліч відтінків та особливостей.

Український Південь за всіма параметрами підприємницької діяльності постає безумовним лідером в усіх сферах економічного буття, причому в досить гармонізованому вигляді. В промисловій групі його частка становила 36,9% закладів і 46,37% обігових коштів, по торгівлі товарами — 41,67 і 72,26, по нетоварній торгівлі — відповідно 57 і 75,1%. Отже, промислово розвинений Південь являв собою одночасно регіон з потужною сферою товарної і, що найголовніше, нетоварної торгівлі. Саме тут у нетоварній торгівлі акумулювалося понад 35,6% обігових коштів, задіяних у торгово-промислових підприємствах України. Факт активного поширення нетоварного обігу може розцінюватися як прикмета досить високого розвитку капіталізму. Принагідно зазначимо, що частка обігових капіталів України у сфері нетоварної торгівлі Європейської Росії (3 707 394,9 тис. крб.) становила майже 24% (889 250,04 тис. крб.).

Більшість підприємств у сфері нетоварної торгівлі на 1898 р. в Україні становили все ж підрядні підприємства типу готелів, ресторанів, трактирів, перевізних установ тощо. Банки і маклерські контори, агентства, що здійснювали переважно кредитні операції, налічували всього 353 заклади, трохи менше половини яких (135) знаходилися у Херсонській і майже третина — у Київській (109) губерніях. Вони зосереджувалися у таких важливих економічних центрах, як Одеса, Миколаїв, д

лася зовнішня торгівля і промисловість, та Київ і Бердичів, що задовольняли потреби переважно високорозвиненої цукрової промисловості Правобережної України. Слід зазначити, що на цей період кредитування перейшло фактично з рук приватників до акціонерних та інших товариств, які обкладалися процентним збором. Тому ступінь розвитку капіталістичної системи кредитування був значно вищим, ніж у даному випадку, де ми маємо справу винятково з підприємництвом приватного характеру.

Статистика промислового обкладання, як зазначалося вище, включала в себе матеріали не лише по гільдійському підприємництву, а й по негільдійському та акціонерному, пайовому тощо. В цілому по негільдійському підприємництву (табл. 6), як і по гільдійському, в Україні і в Росії торгівля переважала над промисловістю за кількістю закладів і за обіговими коштами та прибутками. Тут діяв численний пласт дрібних і найдрібніших підприємців, розміри капіталів котрих були обмеженими. Дані статистики при всіх зазначених вище хибах джерела показують, що негільдійське підприємництво було значно ширшим від гільдійського. Отже, були в наявності об'єктивні фактори, що сприяли зростанню дрібного виробництва. Протягом досліджуваного часу лідерами у сфері промисловості виступали негільдійські підприємці Півдня та Правобережжя України, а у торговій зі значним випередженням ішли губернії Правобережної України. Проте на Півдні діяли значніші обігові кошти як у промисловості, так і торгівлі. Загальні закономірності, притаманні розвиткові гільдійського підприємництва, як бачимо, прослідковуються і на даних, що характеризують більш низьку форму капіталістичного творення. А це вказує на зв'язок дрібного підприємництва з великим. Крім того, загальні дані торгово-промислових закладів України протягом 1896—1898 рр. зафіксували певне зменшення числа закладів з одночас-

ним збільшенням їх обігових коштів та прибутків. А це факт, який вказує на процес укрупнення торгово-промислових закладів та зростання їх економічної могутності.

Третій ряд відомостей, які подає нам джерело, стосується підприємств, притягнутих до сплати процентного збору. Хотілося б, щоб дані щодо цієї форми діяльності буржуазії були більш достовірними.¹⁵ Якщо для гільдійських і негільдійських закладів ці відомості більш-менш достатні, то для підприємств, що сплачували процентний збір важливо було вказати лише точний прибуток без річних оборотів. Крім того, колективні підприємства притягувалися до оподаткування не за місцем їх виробництва, а за місцем знаходження правлінь. У такому випадку ми не дорахуємося даних по багатьох великих акціонерних товариствах, правління яких знаходилися у Петербурзі, Москві, Варшаві, Парижі, Бельгії, Німеччині та ін.¹⁶

Разом з тим відомості про колективні товариства, зафіксовані джерелом, подаються в урізаному вигляді — вказується лише їх число і річні прибутки (табл. 7). Якщо у випадку з гільдійським підприємництвом з певною натяжкою можна прирівняти кількість підприємств до числа підприємців, хоч насправді це було не так, але різниця між цими величинами існувала незначна, то у випадку з підприємствами колективного володіння ми не маємо можливості дізнатися про їх чисельний склад. Отже, поза нашою увагою залишається велика група буржуазії, яка реалізовувала свої економічні інтереси через колективні підприємства. Можна з певністю сказати, що пріоритет тут, як і у випадку з гільдійським підприємництвом, належав представникам великого капіталу, хоча утримувачами акцій могли виступати і дрібні покупці. Дані по акціонерному підприємству ми наводимо винятково для вияснення загальної картини прони-

кнення буржуазного підприємництва в українське суспільство.

Ширші відомості про втягнення населення України у буржуазне підприємництво дають дані першого одноденного всеросійського перепису. Згідно з цими даними в Україні проживало разом із сім'ями 173 249 чоловік, які мали доходи з капіталів і нерухомого майна. З них самостійних осіб, тобто таких, що займалися безпосередньо практичною діяльністю — 59 543 особи. Купецький прошарок разом з сім'ями налічував 67 702 особи з усього людського загалу.

Українські дослідники до великої буржуазії в цілому відносять 289,5 тис. чоловік (1,23%), заможних дрібних господарів — 413,6 (близько 2%) тис. чоловік і малозаможних — приблизно 910 тис. (3,9%).¹⁷

Звичайно, що розподіл на великих, середніх та дрібних капіталістів є дещо умовним, оскільки чітких критеріїв для їх визначення не існує. В.І.Ленін, який свого часу досить ґрунтовно займався вивченням економічного розвитку Росії, стосовно визначення великої і середньої буржуазії використав критерії, прийняті для США, де осіб з річним прибутком у 10 тис. доларів і більше (за нашими мірками 20 тис. крб і більше) відносили до першої групи, а з прибутком у 4-10 тис. доларів (8—20 тис. крб.) — до середньої. Ціла група дослідників з історії російської буржуазії вважають, що осіб, які отримують річний прибуток більше 10 тис. крб., є підстави віднести до великої буржуазії, а тих у кого він дорівнює 1—10 тис. крб., — до середньої.¹⁸ Як бачимо, в останній групі діапазон між нижньою і верхньою шкалою прибутків дуже широкий і дає можливість частині дрібної буржуазії потрапити в розряд середньо заможних. На наш погляд, класифікація, почерпнута Леніном (ІСС. - т. 23 - С. 244) з економічної літератури США, здається більш вдалою, хоча наслідувати повністю її нам не дає можливість джерело.¹⁹ Отже

визначення більш дрібного прошарку ми беремо річці прибутки до 2, середнього — від 2 до 10, а великого По-над 10 тис. крб. Мусимо зазначити, що джерело, на яке ми спираємося у своїх розрахунках, хоч дещо і виходить за хронологічні рамки нашого дослідження (охоплює 1905 р.), проте становить великий науковий інтерес для визначення структури підприємницького класу України. До нього включено поряд з іншими торгово-промислові підприємства, які сплачували, крім основного податку,* ще й розкладочний збір з прибутків. У зв'язку з цим облік прибутків визначався досить точно для підприємств, як не зобов'язаних публічною звітністю, так і зобов'язаних (акціонерні та інші товариства). Матеріали тут згруповані таким чином, що прораховується загальна сума торгово-промислових прибутків, починаючи з 1 тис. крб. для кожної особи, незалежно від того, скільки підприємств їй належало, одне чи десять. Тобто достовірність джерела висока.

Всіх осіб, які отримували прибутки від торгівлі і промисловості більше 1 тис. крб., налічувалося в Російській імперії 83 579, у тому числі 1 658 акціонерних, а загальна сума їх прибутків становила 646 388 669 крб. З них 216 545 770 крб. (33,5%) припадало на акціонерні підприємства та інші товариства, що підпорядковувалися публічному звітові. За своїм майновим станом вони розподілялися таким чином: найбільш значною була група буржуазії з прибутками від 2 до 5 тис. крб. (21,5% від загальної суми прибутків), наступні групи йдуть на спад: від 5 до 10 тис. крб. — 12,2%, від 10 до 20 тис. — 18,3%, від 20 до 50 тис. — 15,1% і від 1 до 2 тис. — 14,2%. Найменшу групу становлять особи з великими прибутками (11,7%). Таким був загальний розподіл

Сплачувався при щорічному придбанні свідоцтва на кожне підприємство.

буржуазії за прибутками по Росії.²⁰ Структуру буржуазії по Україні ми подаємо у таблицях 8—9.²¹

Наслідуючи обраний нами критерій визначення структури буржуазії, будемо мати в Україні 73,0% дрібних одноосібних власників торгово-промислових закладів. На їх долю припадало 57% прибутків. До групи з доходами від 2 до 10 тис. увійшло 23,3% власників, а їх частка у загальному прибутку в Україні становила 20,0% і, нарешті, найбільш багатий прошарок буржуазії становив лише 3,8% осіб, а їх прибуток — 23,2%.

Як свідчать дані таблиці 8—9, процес формування підприємців-одноосібників більш жваво проходив на Півдні та Правобережжі України. Саме ці регіони, на відміну від Лівобережжя, активніше включались у ринкові стосунки. Цьому сприяла їх близькість до південних портів, наявність зручних залізничних шляхів, приплив іноземних капіталів у промисловість Південної України тощо. Саме в цьому районі склався заможніший прошарок великої буржуазії, яка володіла підприємствами, що мали прибутки від 10 і більше тис. крб. На Правобережжі їх питома вага становила 32,46% від 1 075 подібних підприємств України, а на Півдні — 44%. Натомість, буржуазія Лівобережжя виглядала значно слабшою як за кількістю підприємницьких закладів, так і за їх прибутковістю. Все ж у кожному з цих районів була лідируюча губернія. Зокрема, на Лівобережжі цю роль перебрала на себе Харківська, Правобережжі — Київська і Півдні — Херсонська губернії.

Стосовно ж участі буржуазії в акціонерних і торгових товариствах, то ці дані ми наводимо винятково для з'ясування загального стану буржуазного творення в Україні. Якщо діяльність одноосібників у підприємстві засвідчувала певною мірою їх кількісний склад, то у випадку з підприємствами акціонерного типу та торгових домів цього немає. За колективними формами капіталу приховувалися невеликі групи їх з

цьому випадку ми констатуємо лише число товариств та їх структуру за прибутками. Порівнявши дані за 1905 рік з попередніми, які ми розглядали раніше, а саме на 1898 рік, помітимо величезне зростання прибуткових капіталів української буржуазії протягом короткого періоду. Якщо у 1898 р. сумісний одноосібний гільдійський і негільдійський прибутковий капітал становив 92 836 790, то у 1905 р. вже 141 243 431 крб. Ще разючіші зміни сталися у підприємстві колективних форм власності. Якщо акціонерний прибуток у 1898 р. складав 25 192,39 тис. крб., то у 1905 р. він сягнув 80 206,9 тис. крб. Отже, підприємницький прошарок України за цей період значно зміцнив свої економічні позиції. Причому провідне місце в економіці посіли великі акціонерні товариства, на частку яких у 1905 р. дісталось майже 54% прибутків по групі підприємств, що мали більше 10 тис. крб. доходу щорічно (див. табл. 11 — 12).

Досі ми вели мову лише про вершину підприємницького айсбергу. Поряд з вузьким прошарком облікованих капіталістів, які так швидко збагачувалися, діяла значна кількість дрібних промисловців-кустарів, які не підлягали звітності. Незважаючи на те, що в умовах тотального розвитку капіталізму вони постійно зазнавали тиску з боку більш забезпечених конкурентів, кустарі однак продовжували свою діяльність. Велика промисловість була нездатною задовольнити попит населення, та й її продукція не завжди доходила до найширших верств покупців. Крім того, в Україні значного розвитку набули базові галузі промисловості та харчова. Повсякденні ж потреби населення задовольнялися невеличкими ремісничими майстернями й армією дрібних промисловців. Про них ми маємо досить розрізнені і неповні відомості. Зокрема, у Полтавській губернії на кінець 80-х років XIX ст. налічувалося до 36 тис. осіб, які займалися кустарним промислом.²² Професор М.Яворський вважав, піп в той час на Поділлі налічувалося більше 67 тис.

ремісників, які відірвалися від хліборобства.²³ Значна кількість ремісників зафіксована у місті Києві. Так, у 1889 р. тут пошиттям взуття займалися 2 370 чол., кравецтвом — 1 984, теслярством — 1 101, швацтвом — 873, ковальством — 814 чол.²⁴

Більш-менш повні відомості по деяких районах України щодо чисельного складу ремісників та їх занять зафіксовано напередодні I світової війни. Так, у Поліському регіоні їх нараховувалося 10 677 чол., на Правобережжі — 23 949, Лівобережжі — 5 812 та Степовій Україні — 16 377. Вони займалися видобутком та обробкою мінералів, металів, дерева, шкіри, продуктів тваринного походження, волокна тощо. Найбільш розвинутим кустарне виробництво було на Правобережжі. До 61,1% його валової продукції становила обробка волокнистих речовин і сировини тваринного походження.²⁵ Цими промислами займалося переважно селянство, яке мало для цього сировинну базу. Завдяки неймовірному напруженню сил воно досягло вражаючих результатів у праці. Наприклад, лише в Полтавській губернії у 1891 р. на 1 612 підприємствах по обробці рослинної сировини, переважно кустарного типу, виготовлено продукції на 11 050 100 крб. А ще чималу суму давали гончарне виробництво (201 400 крб.), ковальське (176 600 крб.) тощо.²⁶ В той же час шість тисяч кустарів Подільської губернії виготовляли щорічно продукції на 500 тис. крб.²⁷ Отже, навіть уривчасті дані свідчать про високу питому вагу кустарів в економіці України.

Розвиток промисловості і торгівлі супроводжувався втягненням у сферу підприємницької діяльності різних суспільних прошарків — від привілейованих станів до народних низів. Кадри промислової буржуазії визрівали відповідно трьом стадіям капіталістичного виробництва — від дрібнотоварного до фабрично-заводського. Поширення дрібнотоварного виробництва у сільській місцевості, носіями якого виступали селяни

зростання нових класів капіталістичного суспільства. Окремі представники буржуазії здійснили сходження на п'єдестал великого капіталу, починаючи із становища дрібного кустаря чи торговця. Відомий російський дослідник П.Г.Риндзюньський, ґрунтовно вивчивши дані про видачу посвідчень на дрібний торг, дійшов висновку, що темпи їх приросту (а саме селянство та міщанство широко вдавалося до їх вибору) був значно вищим у порівнянні з темпом приросту гільдійських посвідчень/⁰

Залучення до підприємництва суспільних низів стимулювало і пореформене законодавство. У 60-х роках було ліквідовано існуючі до того обмеження у торгово-промисловій сфері для селян і міщан. Селянські свідоцтва 4-х розрядів відмінялися. На них поширювалися загальні юридичні права. Одночасно деяке послаблення в оподаткуванні отримали окремі види діяльності. Межа між купецтвом, міщанством і селянством визначалася лише багатством і підприємницькою діяльністю, а не традиціями. Розбагатілий міщанин чи селянин майже автоматично ставав купцем. Міщанство всіма силами прагнуло переходити до складу купецтва. Це спостерігалося й серед селян. Нерідко до купецтва записувалися і дворяни, а селяни чи купці від діда-прадіда намагалися за всяку ціну набути дворянського звання. Розмивання станових рамок було закономірним процесом у буржуазному суспільстві.

Одночасно деяке послаблення в оподаткуванні отримали окремі види підприємницької діяльності. Від промислових зборів звільнялися дворянські підприємництва у маєтках та селянські за місцем прописки власника. Не обкладалися податком борошномельні, олійні, лісопильні, цегельні підприємства, що знаходилися поза межами міст. Цим уряд явно демонстрував свою підтримку дворянського підприємництва, з одного боку, а з іншого, — відчиняв двері для більш широкої участі демократичних прошарків у ньому.²⁹ Загалом положення

1863 р. "Про мито за право торгівлі та інші види промислів" юридично надавало особам усіх станів рівні юридичні права для такої діяльності.³⁰ Проте не всі стани могли в однаковій мірі ними скористатися. Справа в тому, що реформи, які провадилися у Російській імперії, так і не змогли покінчити із самою проблемою становості. А тому еволюція у напрямку утвердження буржуазних принципів проходила надто повільно й суперечливо. Загальна політика була спрямована на те, щоб зміцнити економічне становище дворян, деякої частини купецтва та стримувати підприємницьку ініціативу нижчих станів.³¹ Зокрема, певні обмеження, які накладались існуючою паспортною системою на податне населення продовжували діяти й далі. Це обмежувало селянам, міщанам та ремісникам вільне пересування, а, отже, і заважало свободі підприємництва. Рішучим противником паспортної системи виступав Бунге. Подушний податок і прикріплення робочої сили до землі він вважав "головними перешкодами для нагромадження капіталів у руках сільського населення".³² Змінити корінним чином існуючу паспортну систему в XIX ст. так і не судилося.

На перешкоді розвитку селянської промисловості стояла також відсутність вільного кредитування. Кореспонденти кустарної комісії по Чернігівській губернії повідомляли, що "стан кредиту серед кустарів досить жалюгідний. У грошах вони відчувають скруту, а дістати їх і кредитуватися правильним способом не мають можливості".³³ Міські банки були недоступні для кустарів, а громадські і земські кредитні заклади не надавали їм позичку. Як записано в матеріалах по Чернігівській губернії, у міські банки змогли проникнути лише декотрі з найзаможніших господарів шкіряних підприємств, "остання ж дрібнота при необхідності користувалася послугами чернігівських євреїв-лихварів, звичайно, спалчуючи такі проценти по позичках, які тільки можна собі уявити".³⁴ Відсталі, архаїчні ф

розорювали дрібних виробників, виживали лише заможні.

Все ж внаслідок проведених реформ (хоч і повільно) усувалися станові переваги або обмеження у підприємстві. Так, досить відчутних матеріальних втрат зазнало у пореформений час дворянство, яке лишилося ряду привілеїв. Насамперед вони втратили дармову робочу силу, на якій, по суті, трималося поміщицьке господарство. Згодом була відмінена монополія поміщиків у галузі винокуріння. Натомість таку можливість здобули всі особи, які придбали свідоцтва на заводську і фабричну промисловість. Тому в цю ще донедавна суто дворянську галузь промисловості почали активно надходити капітали підприємців від інших суспільних станів. Проведений у 1890 р. в інтересах поміщиків новий закон про винокуріння, згідно з яким безакцизний перекур відмінявся, а переваги надавалися дрібним заводам, що знаходились у сільській місцевості, юридично мав всестановий характер. Законом заборонялося створювати акціонерні товариства і встановлювалося безакцизне відрахування на користь власників "сільськогосподарських" підприємств в обсязі обернено пропорційному об'єму виробництва.³⁵

Фактично впала виключно поміщицька монополія на землю. Землевласником міг стати кожен, хто мав кошти. Проте за власниками землі зберігалось у вигляді феодалного пережитку право на її надра. Оскільки основними власниками земель продовжували залишатися дворяни, то цей закон у найбільшій мірі захищав саме їх інтереси, зберігаючи в руках цього суспільного стану додаткове джерело збагачення. Таке становище існувало до 1917 р. І вони цим джерелом вміло користувалися. Так, наприклад, князь О.С.Долгорукий, продаючи у 1894 р. Російсько-бельгійському товариству Петровський металургійний завод разом із землею, вимагав від правління товариством зберегти його право на використання земельних надр.³⁶ Подібна практика вик

ну про право власності на надра здобула велике поширення на Півдні. Взагалі самодержавство запроваджувало численні обмеження у фабрично-заводському законодавстві, особливо що стосувалося землі й акціонерних справ. У цьому проявився один з важливих мотивів політики уряду по збереженню ефективних засобів впливу на економіку в інтересах пануючого класу, тобто класу дворян-поміщиків. Адже буржуазія як новий суспільний клас не здобула політично! влади, а нечисленна група великої буржуазії, будучи переважно дворянською зберігала риси цього старого класу. Виразником її політичних та економічних інтересів, як і в попередню феодальну епоху, було самодержавство.

Як би там не було, проте юридичні основи буржуазних реформ надавали всім станам однакові права у справі підприємництва. Урядові ініціативи в галузі законодавства помножені на морально-етичні та психологічні норми — бережливість, працелюбність, енергію як важливий вирішальний чинник у розвитку підприємництва, кмітливості і заповзятливості селян, купців, міщан, ремісників розширювали соціальну базу промисловців, фінансистів, сільськогосподарських буржуа тощо. У післяреформені роки коло осіб, які займалися фінансовою та промисловою діяльністю, розширилося. До буржуазії з дворян, купців тощо долучилися зовсім інертні у минулому і здавалося б мало схильні до цього за своїми професійними заняттями представники науки, адвокати, лікарі, інженери.

Словом, атмосфера буржуазного творення, яка супроводжувалася нерідко безсоромною наживою, величезними прибутками, пограбуванням одних іншими, оволоділа всім суспільством. Дуже точну і надзвичайно колоритну характеристику цього часу, його дух передав перший дослідник буржуазії П.Берлін. "На кінець 60-х років, - пише він, - і на початок 70-х

тільки купці і промисловці, а й природжені дворяни беруть якнайширшу і жадібну участь у нашвидкуруч організованих справах... Жадоба нажити капітали на промислових затіях, на залізничних концесіях, на підрядах і поставках охоплювала благодушних учорашніх поміщиків, які здатні були лише прожити гроші".³⁷ І дійсно, попри всі відчутні втрати під час селянської реформи, поміщики, особливо чиновне дворянство, у перші післяреформені десятиріччя отримали доступ до найпотужніших на той час джерел первісного нагромадження капіталів. Одним з таких джерел було залізничне будівництво, що зайняло пріоритетне місце у реформуванні економіки Російської імперії. Концесійне право за дуже короткий час породило цілу когорту спритних ділків, які безболісно наживали величезні капітали, не маючи при цьому ніяких знань із залізничної справи. Спостерігаючи за раптовим злетом таких людей як К.Ф. фон Мекк, П.Г. фон Дервіз, П.І. Губонін, С.С.Поляков та ін., К.С.Скальковський не без іронії писав: "... мимоволі мріялося, як приємно стати у Росії концесіонером".³⁸

Швидкому збагаченню залізничних концесіонерів сприяла урядова політика у вигляді системи, за якої залізничні підприємці, переважно з дворянсько-чиновницького прошарку, отримували від держави щонайширше фінансування та повну свободу і безконтрольність гріти будівництві і експлуатації доріг. За таких умов залізничне будівництво набуло спекулятивного характеру на базі масового розкрадання державних коштів. Займаючись перекачуванням капіталів до привілейованої купки суспільства, уряд цим самим об'єктивно стримував зосередження капіталів на чисто капіталістичній основі, обмежував підприємницьку ініціативу, не допускав до цієї наживної справи більш демократичний прошарок буржуазії.³⁹

Як на дріжджах вирости на залізничному будівництві колосальні за капіталами товариства, заправилами в яких виступали фінансові верховоди та урядовці. Зокрема, співзасновниками "Товариства Південно-Західних доріг" зі статутним капіталом в сумі 650 млн. крб. і облігаційним у 81,4 млн. крб. стали Бліох, Вишнеградський, Фельдман, Зейме, Петерс та ін. Протягом 1880–1894 рр. валовий прибуток товариства, яке порядкувало на залізницях протяжністю в 5,7 верст, зріс з 19 до 42 млн. крб.⁴⁰

Причому такі незбагненно високі прибутки залізничні ділки отримували без будь-яких особливих зусиль і фінансових затрат, а лише завдяки простим махінаціям. До того ж більшість облігаційного й акційного капіталів забезпечувалися урядовою гарантією. За таких умов як вітчизняний, так і закордонний капітал з охотою вкладався у залізничне будівництво. Адже за будь-яких обставин інвестори завжди залишалися при вірному і довготривалому прибутку, що гарантувався державою. Така практика, будучи у своїй основі вимушеною внаслідок нестачі капіталів для державного будівництва залізниць, призводила до того, що товариства не дбали про рентабельність доріг, а держава витрачала величезні кошти на гарантії. Протягом 1871—1880 рр. казна щорічно в середньому витрачала на ці цілі по 34 млн. крб.⁴¹

Це викликало у частини реально мислячих урядовців обурення. На початку 70-х років усім відомий тодішній міністр шляхів сполучення граф Бобринський направив царю доповідну записку, в якій визнав політичний курс у залізничному будівництві як такий, що розпалював нездорові пристрасті навколо залізничних концесій. Зокрема, він зазначав: "Особливо вигідне залізничне підприємництво, а ще більше терпима нині урядом система посередництва між урядом і акціонерами, посередництва, яке не вимагає ні капіталів, н

лена особа, яка прагне особистої наживи і ледве знайома з ходом справ у Міністерстві чи у вищих установах, здобуває не тільки можливість, але й право бути засновником акціонерного залізничного товариства".⁴²

Звичайно, що з боку міністра було перебільшенням говорити про будь-яку особу, оскільки доступ до економічної інформації та виборення концесій мали саме сановиті особи. Наприклад, згадуваний уже нами міністр фінансів з 1888 р. І.А.Вишнеградський був дуже підприємливою людиною. Видатний учений у галузі механіки і машинобудування, автор фундаментальних досліджень, він наукову і державну роботу поєднував не менш ефективно з підприємницькою. Певний час він очолював ряд акціонерних компаній, зокрема, був віце-головою товариства Південно-західних залізниць. На посаду Міністра вступив з капіталом близько мільйона крб. Вдало використавши своє посадове становище, вже через 5 років мав не менше 2 млн., за свідченням самого Вишнеградського, а за даними інших, не менше 25 млн. крб.⁴³

Інший вельможа — барон К.К.Унгерн-ІПтенберг на будівництві Одеської залізниці надбав 5 млн. прибутку, ставши її підрядчиком. За угодою на його користь поступали всі "заощадження" при будівництві лінії. В 1865 р. Одесько-Балгська залізниця стала до ладу, а барон отримав новий підряд на спорудження другої ділянки — Балта-Єлисаветград. Тут прибуток був дещо менший і становив усього 2,5 млн. крб.⁴⁴ Щоб якось припинити фінансові спекуляції і втягнути у будівництво залізниць масу "рядових" капіталістів, забезпечити діяльність не фіктивних, а дійсних акціонерних товариств уряд, запровадив нові умови підписки акцій з 1874 р. Але це нічого не дало. Великі фінансисти, добре опанувавши ситуацією, зуміли заволодіти більшою частиною акцій. Так, великий фінансист і залізничний ділок С. Поляков через підставних осіб скупив майже

ривши таким чином, свій прийом, використаний багато років раніше, коли захопив до своїх рук усі 17 500 акцій Товариства першої аа часом будівництва у Росії Царськосільської залізниці," що мала виняткові пільги.⁴⁵ Ця вакханалія була припинена лише в кінці XIX ст., коли держава викупила залізниці за ринковими цінами у приватних власників.

Відкупи, підряди та концесії були не єдиним джерелом для нагромадження капіталу, який можна було б вкладати у промисловий розвиток країни. Потужний приплив капіталів відчували перш за все землевласники внаслідок проведення викупних платежів. За перше пореформене десятиріччя (1863—1872 рр.) дворянство одержало за землю близько 607 млн. крб.⁴⁶

Український дослідник капіталістичного села М.Н.Лещенко зазначав, що загальна сума викупної позики по Україні становила понад 490 млн. крб. Крім того, поміщики України безпосередньо мали отримати від селян 13 млн. крб. так званих додаткових платежів.⁴⁷ Зокрема, колишні поміщицькі селяни України, які здійснювали викупні операції на основі указу 1861 р., протягом 1861 — 1874 рр. сплатили поміщикам 79,6 млн. крб., а за викупними актами згідно з указом 1863 р. — більше 160 млн. крб.⁴⁸ Безумовно, що певна частина цих величезних коштів була використана дворянством для перебудови своїх господарств на засадах капіталістичної економіки та на заснування нових і розширення вже існуючих промислових підприємств. При бажанні поміщики могли кредитуватися на пільгових умовах у державному та дворянському банках.

Отже, поміщики і дворянська держава, безсоромно пограбувавши селян у ході реформи, отримали великі засоби для інвестування економіки країни. Звичайно, що у Російській імперії, яка стала на шлях буржуазних перетворень набагато пізніше від європейських країн, джерела первісного нагромадження к

чній мірі обмежені. Практично вони зводилися лише до внутрішніх шляхів накопичення, а такі могутні зовнішні, як колоніальний грабунок, вигідна торгівля, або работоргівля (як це було в Америці) мали обмежений характер, або ж були зовсім відсутні. Вузький спектр шляхів первісного нагромадження капіталів зумовили повільні темпи накопичення і їх недостатність для розвитку великої промисловості. Гострий брак коштів, внаслідок незавершеності первісного нагромадження капіталів за доби пізнього середньовіччя в післяреформену добу супроводжувався нагромадженням їх вже на новій капіталістичній основі. До відвертих пограбувань ще вчорашнього селянина, а вже сьогоднішнього робітника, долучалася на перших порах індустріального розвитку нещадна експлуатація у вигляді низької заробітної плати і тривалого робочого дня, жахливих умов праці та побуту. За рахунок цих важелів підприємець досягав значних надприбутків. Здобуті кошти вкладалися в те чи інше виробництво, примножувалися капітали, розширювалося виробництво і внутрішній ринок.

У цей капіталістичний круговорот втягувалися все нові соціальні прошарки. Свідченням цього є джерела, які дають можливість уявити торгово-промислову діяльність тогочасного суспільства. Щоправда, це стосується здебільшого фабрично-заводського підприємництва. Такі дані зосереджені в ряді показників і списків фабрик та заводів, які періодично публікувало Міністерство фінансів на основі даних місцевих статистичних комітетів, фабричних інспекторів і самих підприємців. Ці джерела дають можливість визначити станове походження переважної частини власників заводів, час їх виникнення, розміри виробництва, характер виготовленої продукції, кількість зайнятих на виробництві робітників. Нами перевагу було надано "Спискові фабрик і заводів Європейської Росії", як найбільш повному і такому, що охоплює широкі хронологічні рамки, аж до 1900 р.

Щоправда, складачі довідника не завжди дотримувались установлених правил, інколи не вказували соціальну належність того чи іншого підприємця. Крім того, довідник не є повним. Він не включає дані про підприємства, які підпорядковувалися гірничому нагляду.

Таким чином, згідно з даними довідника, на зламі двох віків в Україні різними соціальними прошарками було засновано 2 304 підприємств фабрично-заводського типу (табл. 10). Організаторами 811 підприємств (35,19%) виступили купці, 665 — дворяни (28,86%), 227 - міщани (9,85%), 40 - селяни (1,73%) та 56 (2,43%) — представники інтелігентних професій. До списку потрапила певна кількість підприємств, соціальне походження засновників котрих не вдалося визначити. Серед них було чимало таких, що належали іноземцям, які, не представляючи іноземного капіталу, діяли від власного імені. Якщо порівняти ці дані з даними списку власників підприємств за 1832 р., то помітно надзвичайно зросла активність купецького підприємництва. Коли у другій чверті XIX ст. воно посідало друге місце у промисловій діяльності після дворян, то на початку XX ст. ці ролі змістилися. Дворянський клас змушений був поступитися, незважаючи на всі пріоритети і можливості, які у нього були, більш енергійній, здібній, підприємливій масі купецтва. Досить відчутно активізували діяльність міщани, питома вага яких у великій промисловості зросла в 1,5 рази.⁴⁹ Попри всі несприятливі умови, які склалися внаслідок здирницької викупної операції, селянство теж демонструвало невтримний потяг до промислового будівництва, хоч питома вага його і не була вже такою значною серед промислового загалу. Безумовно, що процент промисловців-селян міг бути вищим, якби частина їх, розбагатівши, не записувалась до стану купецтва, чи міщанства. Крім того, на підприємницькому обрії з'явилася невелика група промисловців з інтелігентського (різночинного) прошарку.

З цього джерела ми довідуємося, що переважна більшість промислових підприємств, заснованих буржуазією, виникла у 80—90-ті роки, тобто під час промислового піднесення. Так, з 2304 підприємств, зафіксованих у джерелі, 1 455 (63,15%) виникли якраз в останні десятиріччя XIX ст., 434 (18,8%) у 60-70-ті роки і лише 345 (14,97%) у дореформений час.⁵⁰ Отже, найбільш плідними для промислової діяльності буржуазії стали останні два десятиріччя віку. На той час у країні практично склалась основна мережа залізниць, яка тісно з'єднувала між собою різні економічні райони, чітко окреслилась їх спеціалізація, були створені цілі галузі нової промисловості, яких до того не знала країна, розвинулася банківська справа, дедалі глибше ринкові відносини проникали у найбільш відсталу сферу економіки — сільське господарство. Саме в той час відбувався посилений приплив іноземних капіталів в економіку Російської імперії, разом з тим активізувалося акціонування вітчизняних капіталів. Безумовно, що переважна більшість цих коштів використовувалася на розвиток промисловості. Якраз на ці роки припадає завершення індустріалізації країни, складання в основних рисах її промислового комплексу.

Аналіз даних "Списку..." засвідчує підприємництво буржуазії у різних галузях промисловості. Так, найбільш компактна група буржуазії свою діяльність зосередила у харчовій промисловості. Причому всі соціальні прошарки демонстрували активну участь саме в цій групі виробництв. Більше половини промисловців вкладали свої кошти у цукрову, борошномельну, винокурну, тютюнову, пивоварну, олійну галузі промисловості, тобто у підприємства, які займалися переробкою сільськогосподарської продукції (1 215 підприємств). Якщо ж сюди додати ще власників 199 промислових закладів, комерційні інтереси яких були зв'язані з обробкою волокнистих рослин та продуктів тваринництва, то ст

ським господарством і великим землеволодінням. Адже найбільш численними власниками підприємств по переробці землеробської і тваринницької продукції виступали дворяни-землевласники і купці. Причому дворянство зосередилося виключно в цих групах виробництв. Із 665 підприємств, що належали поміщикам, 549 займалися переробкою сільськогосподарської продукції. Слідом за ними йшли купецькі заклади (479) та міщанські (95). Отже, переважна більшість підприємств була пов'язана з сільськогосподарським виробництвом.

Звичайно, що цими показниками підприємницька діяльність в галузі переробки сільськогосподарської продукції не обмежувалась. Адже майже у кожному поміщицькому маєтку, у кожному селі знаходилися численні борошномельні, олійні, винокурні та інші дрібні промислові заклади, що задовольняли власний попит як поміщиків, так і селян. Наприклад, на початку 80-х років XIX ст. в Україні нараховувалося близько 8 тис. винокурень⁵¹ та безліч млинів, які не піддаються навіть приблизному обрахунку. Лише на Поділлі та Катеринославщині у 1891 р. зафіксовано понад 5,5 тис. млинів, з яких 71 належав до групи фабрично-заводського типу, решта ж являли собою дрібні промислові заклади, що знаходилися у руках селян та поміщиків.⁵² Отже, участь цих прошарків населення у переробних галузях була значно ширшою, ніж це показує джерело.

В той час, коли землевласники-поміщики проявляли великий інтерес до промислової переробки сільськогосподарської продукції, купці разом з цим активно розвивали ще й галузі груп VI—IX — обробку дерева, металів та мінеральних речовин. Тут діяло більше третини підприємств (303), з тих що були засновані на купецькі капітали. Реванш у цих видах виробництв взяли також міщани, на частку яких припало 121 підприємство із зазначених галузей. Участь селян та інтелі

горії підприємців займалася розвитком виробництва групи VIII. Як бачимо, матеріали "Списку..." демонструють цілковитий зв'язок промислового підприємництва української буржуазії із сільським господарством і обробною промисловістю, яка теж була пов'язана переважно із землею, її надрами і землеробством зокрема.

Як відомо, "Список..." не включав до себе даних по гірничозаводській промисловості, яка в Україні в час індустріалізації зазнала досить бурхливого розвитку, а її організатори перетворились в одну з найвпливовіших груп буржуазії. У вітчизняній історіографії цей проша-рок підприємців ґрунтовно вивчено українським істориком В.В.Крутіковим.⁵³ За його даними, абсолютну перевагу у вуглевидобутку на початковому етапі промислової розробки мали поміщики. Вони провадили розробку вугілля на власних землях, що ставило їх у більш вигідне становище порівняно з іншими групами підприємців, які змушені були вдаватися до оренди чи купівлі землі. Поява залізниць і зростаючий попит на паливо спонукали поміщиків на рубежі 60—70-х років братися більш інтенсивно до розробки вугленосних земель. У той час помітно зростала, за спостереженнями гірничих інженерів братів Носових, кількість поміщицьких розробок. Так, за їх даними, у 1872 р. у Бахмутському і Слов'яносербському повітах з 58 діючих шахт на долю поміщиків припадало 34. Вони давали більше 40% видобутку вугілля у західній частині Донецького басейну. Щоправда, як зазначає у своїй праці Крутіков, ці дані про шахтовласників неповні. Ними не було враховано поміщиків Нестерова, Карпова, Милорадовича та інших, які займалися видобутком вугілля.⁵⁴

Одночасно з поміщиками вугільну промисловість розвивали селяни (переважно колективно) і козаки. В 60-ті роки у вугільну промисловість почав поступово проникати купецький капітал. Зокрема, куп

робки поблизу с.Олександрівка Бахмутського повіту. Це було обширне і дуже високоякісне родовище півдня України. Проте за, браком коштів виробництво шахти зростало надто повільно. Протягом 1864 — 1865 рр. було видобуто лише 187 415 пудів, а у 1865 — 1866 — 181 644 пудів вугілля. Воно транспортувалось у Київську губернію на Городищенські заводи Яхненка і Симиренка, заводи Харкова тощо. Інший купець, єврей Полинов взяв в оренду терміном на 6 років землю у селян с.Зайцеве і Щербинівських хуторів. Тут щорічно видобувалося до 1 млн. пудів вугілля. Аналогічний контракт на розвідку землі отримав також Афроїм Школьников у селян с.Бешів.⁵⁵ Але це були лише перші кроки, зроблені купецьким капіталом у галузі.

Більш потужний приплив купецьких коштів стався у 70-х роках. Вже на I з'їзді гірничопромисловців (1874 р.) разом з поміщиками засідали московський купець А.Рейс, ростовський купець К.Нейшільд, купець І.Уманський, С.Гюляков. Згодом до них долучилися І.Прохоров, В.Максимов, Шушпанов та ін. Проте, відсутність технічних знань, достатньої фінансової підтримки, законодавчі обмеження в купівлі та оренді земель негативно позначилися на купецькому підприємстві у цій галузі.

Разом з тим загострювалася конкуренція між підприємствами за право займатися вуглевидобутком. Так, наприклад, у 1880 р. купцеві П.Гільдії Іванову довелося вести напружену боротьбу за оренду шахти Дагмара, що в Лисичанську, з купцем Єстеровичем та інженером Виноградовим. Можливість заплатити більшу орендну плату, ніж його конкуренти стала останнім аргументом у цій битві на користь Іванова. Інженер Виноградов тим часом перехопив право на оренду іншої шахти — "Капітальної".⁵⁶ За таких умов пробитися до ешелону великих промисловців вдавалося купцям зі значними капіталами. Протягом другої половини

зросла з 7 у 1872 р. до 63 чол. у 1900 р., а поміщиків з 42 до 76. Загалом соціальний склад власників шахт на кінець століття виглядатиме так: питома вага поміщиків разом з офіцерами і чиновниками становила 29,1% (92 особи), купців разом з козаками 20% (63), інтелігенції 3,2% (10), іноземців 1,6% (5), великих об'єднань 25,6% (81), соціальне походження не встановлено для 4,5% (14).⁵⁷

Ці дані свідчать про розширення кола вуглепромисловців, число яких протягом неповних трьох десятиріч зросло у 4 рази з 79 до 316. Тісна конкурентна боротьба, яка розгорнулася у донецьких степах, змусила поміщиків поступитися місцем енергійним підприємцям з купців та великим капіталістичним об'єднанням, питома вага яких у вуглепромисловості зростала. Проте поміщицький елемент у складі гірничопромислової буржуазії України навіть на кінець XIX ст. був досить вагомим. Разом з чиновниками й офіцерами він становив чверть складу вуглепромисловців-одноосібників. Їх конкурентами виступали купці, селянські громади та великі капіталістичні об'єднання.

Зіткнувшись з багатьма економічними складнощами, які їм в змозі були подолати, наростаюча конкуренція з боку великих товариств змушувала багатьох поміщиків і селян вдаватися до здачі рудників в оренду чи продавати. Наприклад, брати і син Рутченки, які у 70-ті роки активно взялися за розробку вугленосних земель, здали копальні в оренду французькому "Гірничому і промислому товариству на півдні Росії". Згідно з умовою вони щорічно отримували 6 тис. крб. протягом 36 років. Так само зробили поміщики Нестерова, Мандрикіна, князі Долгорукі та ін. Нерідко було так, що поміщики, не маючи змоги налагодити виробництво, передавали рудник з рук у руки. З цього приводу дуже показовою є доля шахти, яка дісталася безкоштовно у 18

кому, який у 1842 р. передав її в оренду гр.Воронцову. Від нього шахта перейшла до рук князя Лівена. Проте жоден з них не зумів налагодити справжнього виробництва. Вугленосна земля нарешті була взята в оренду Новоросійським товариством на чолі з Юзом, яку згодом уряд передав йому під будівництво металургійного заводу. З 1872 р. Юз розпочав плавку з одночасною розробкою земельних надр. Лише протягом 1873 р. по червень 1874 р. ним було добуто близько 6 млн. пудів вугілля.⁵⁸

Деякі поміщики вперто боролися за виживання й утримання звання шахтовласника. Подібну рішучу позицію зайняв поміщик Слов'яносербського повіту Булацель, який ще в 60-х роках втягнувся в розробку вугленосних пластів. Розпочавши виробництво з 300 тис. пудів, він на середину 70-х років перейшов уже в розряд мільйонників. В азарті підприємницької боротьби ним були витрачені всі кошти. Щоб витримати жорстку конкуренцію, необхідно було провести розширення виробництва і його реконструкцію. Проте нестача коштів змусила Булацеля вдатися до продажу рудника англійській вугільній компанії. Однак ця акція не була успішною. Виробництво поступово падало і власник змушений був передати копальню у 1882 р. в оренду селянському товариству с.Успенки.⁵⁹

Участь селянства у розробці вугілля розпочалася досить давно, ще у першій половині XIX ст. Вони добували вугілля дрібними партіями, причому дуже поверхово, що згодом викликало нарікання з боку гірничих інженерів, які намагалися поставити цю справу на наукову основу. Виборний від вуглепромисловців, гірничий інженер А.Ф.Мевіус у своїй доповідній записці зазначав: "Звичайно, ніхто не береться серйозно стверджувати, що ця надзвичайно важлива галузь народного господарства виникла на Півдні і утвердилась, дякуючи селянським ямкам або навіть ніркам сусликів! Справжній розвиток цієї промисловості ґрунтується на на

подальший її розквіт знаходиться цілком в руках **інтелектуальних** капіталістів, без діяльної участі яких ми до цього часу б прозябали на тих ямках, які навіть не мають права на легальне існування".⁶⁰ Така вбивча характеристика селянського підприємництва, до певної міри хоч і була виправданою, але здебільшого навіяна меркантильними інтересами великих вуглепромисловців, які прагнули всіма засобами усунути своїх дрібних конкурентів з поля діяльності. Незважаючи на свою відносну чисельність, козачі та селянські шахти відігравали дуже незначну роль у загальному виробництві. На їх долю припадало у 1900 р. всього 2,8% вугілля від загального видобутку. Разом із середніми дрібні шахти давали лише 19,5% вугілля.⁶¹

{1а перше місце у вугільній промисловості висувалися акціонери, які витісняли економічно менш спроможних власників шахт. У Бахмутському та Слов'яносербському повітах 20 селянських розробок у середині 80-х років перейшли до рук великих шахтовласників і акціонерних товариств.⁶² Селянські товариства, щоправда, чинили енергійний опір наступові великих підприємців. Наприклад, у 1895 р. селяни Лисичанської волості Бахмутського повіту, довідавшись через газету, що казна продає 56 дес. землі під розробку кам'яного вугілля іноземному товариству содового заводу, просили надати в оренду цю землю їм, як "російським промисловцям". Аверін і Клуш, які підписали листа, готові були платити по 2 крб. оренди за десятину землі і по 3 чверті копійки за кожен пуд вугілля.⁶³

Та чи ж могли слабосилі селянські об'єднання за умов жорстокої боротьби скласти повноцінну конкуренцію акціонерним товариствам і великим промисловцям? Крім цих китів великого капіталу, чималого клопоту селянам завдавали численні скупники, які за безцінь

"сторговували у них вугілля. І не тільки дрібні шахтовласники, а й великі страждали від цього "кла

аферистів", яких породжував час. Незадовільні діями скупників шахтовласники вустами свого представника В.Іславіна весь благородний гнів спрямували саме на скупників-євреїв, які демонстрували зазидну мобільність і підприємливість у ситуації з недопоставкою вагонів. Він писав, що скупники "снують по залізничних лініях, очікуючи слушної хвилини, щоб запропонувати свої послуги. Ці Єланчики, Заславські, Аптекмани і цілі десятки їм подібних користувались інколи скрутним становищем вуглепромисловця, який прагнув збути вугілля нехай і по меншій ціні, аби не тримати його на складах, щоб розрахуватися з робітниками рудника і не втрачати процентів на капітал".⁶⁴ Скупники, продаючи потім вугілля по завищеній ціні, отримували, як вважав Іславін, незаслужену винагороду.

Загалом, сюди на поживу зліталися представники різних національностей і різних соціальних станів. Серед власників ми бачимо і комерції радника Самуїла Полякова та його сина, які вже сторгували у селян Корсунський рудник, а в інженера Вагнера і землевласника Попова Краснопольську копальню. Вкусити "чорного золота" забажали сановиті особи — барон Ренекампф, який був учасником акціонерного товариства Новонавлівського рудника, і принц Мюрат, згадуваний уже професор Вишнеградський, граф Ностиць, князь Білосельський-Білозерський, князь Юсупов разом з банкіром Мейером, цілий ряд інженерів-гірників — Летуновський, Ауербак, Таскін, Кондратович, Авдаков, Антипов, Іславін та ін.⁶⁵

Так само пожадливі скуповувалися рудоносні ділянки у Криворізькому басейні. Українська дослідниця О.Компан наводить список осіб, які під час "рудничної лихоманки" майже за безцінь скуповували чималі ділянки землі. Першим у ряду спритників стоїть російський

купець Мина Копилов*, який придбав 20 рудоносних ділянок за 110 050 крб. Покупцями виявилися також селяни, губернські та колезькі секретарі, міщани, інженер-технолог, французьке товариство й англієць Д.Г.Геррі. Тобто до криворізької руди жадібно потяглися всі, хто мав деякі кошти. Вони намагалися добре нажитися не лише на розробці руди, а й елементарній спекуляції ділянками. Звичайним представником ділка такого типу виступає селянин Родіон Шевченко. Він купив 4 ділянки землі у купця М.Ковалевського. Потім перекупив у купця Коменковича і придбав самостійно ще 4 ділянки. Згодом цей же Шевченко продав одну ділянку, яку свого часу купив за 2 800 крб., колезькому секретареві Рубінштейну вже за 11 тис. Щоправда, він затратив на розробку ділянки 6 100 крб. Не з перших рук придбав землю купець Самуїл Любаровський у якогось Славензона. Так само купець Я.Вільчак вже з третіх рук перехопив дві ділянки коштом 4 700 крб.⁶⁶ Отже, серед покупців ми зустрічаємо групу ділків, які, користуючись слушною нагодою, добре нагрівали собі руки на спекуляції землею, мало дбаючи про її розробку-

Досить колоритну картину розпродажу рудоносних земель наприкінці XIX ст., атмосферу швидкого збагачення подавала тогочасна преса, увага якої була прикута до Придніпров'я. "Якщо зазирнути ... у прозвану нашу "Каліфорнію" — "Золотий Ріг", — писав кореспондент газети "Приднєпровський край", — то найдемо там у повному вигляді "ажіотаж , лаштунки і зайців" з вигляду не схожих на елегантних "зайців" великих біржових центрів. Місцеві "ділки-зайці" одягнуті у піддъовки, змащені чоботи і лапсердаки, проте володіють усіма прийомами вилощених біржових ділків, зі значно грубі-

Наприкінці 90-х рр. XIX ст. видавав газету "Придне-

шими і підлими прийомами. Важко собі уявити той ажіотаж і хворобливу лихоманку у рудній справі, які влаштувала тут купка дапсердачників і піддъовочників. Це цілком організований синдикат або, вірніше, шайка одноподумців, безграмотних, але наполегливих людей, цілеспрямованих, які не гребують ніякими прийомами., маючи при цьому на увазі винятково особисту наживу".⁶⁷

В таких умовах протягом кількох пореформених десятиріч, рекрутуючись з різних соціальних прошарків у гірничопромисловій галузі сформувалася група впливових промисловців. До таких, наприклад, належав залізничний ділок, який у свій час не гребував різними прийомами у досягненні своїх комерційних інтересів, навіть вдавався по допомогу до підставних осіб, аби отримати право на залізничні концесії, неперевершений фінансовий комбінатор С.С.Поляков. Він контролював найбільше у 70-ті рр. "Південноросійське кам'яновугільне товариство". Взагалі Поляков, не зустрічаючи активного опору з боку конкурентів, розвинув досить бурхливу діяльність у Донецькому басейні. В 1872 р. він заснував два товариства — Азовський металургійний завод з акціонерним капіталом в 1,5 млн. крб. і Південноросійське кам'яновугільне з акціонерним капіталом в 1,7 млн. крб. і правом випуску облігацій на 3,3 млн. крб. Очоливши ці два товариства, Поляков у 1874 р. продав право на будівництво Азовського металургійного заводу Юзу. За умовами концесії передбачалася преміальна система на щорічне виробництво 500 тис. пудів рейок. На кінець віку старійшому у Донбасі товариству південноросійської кам'яновугільної промисловості належали Корсунська, Краснопільська, Чегарська, Скелеватська, Богданівська, Білянська, Тацинська, Павлівська копальні загальною площею в 16 380 дес.⁶⁸ У 1891 р. нащадки С.Полякова продали контрольний пакет акцій представникам французького фінансового капіталу.⁶⁹

Досить показовим щодо перетворення пересічного поміщика у великого вуглепромисловця, є приклад осавула І.Г.Іловайського — власника більш як 60 тис. дес. донської землі. Залізничний бум 70-х років дозволив йому стати справжнім вуглепромисловцем. У підприємницькому азарті, шукаючи кошти на обладнання рудника, він розпродав майже усі свої землі (на кінець XIX ст. мав лише 173 дес.). Добувши таким чином великі кошти, Іловайський реконструював рудник і на кінець 80-х років, назавжди розпрощавшись зі статусом заможного поміщика, перейшов до розряду великого гірничо-промисловця. В кінці 70-х років підприємницький інтерес звів до купи донського поміщика І.Іловайського та харківського купця І гільдії Алчевського. У 1878 р. вони створили Донецьке гірничопромислове товариство. Після смерті І.Іловайського його справу продовжив син, гірничий інженер Дмитро Ів.Іловайський. На відміну від батька, це вже був спеціаліст вугільної справи. Ним у 1894 р. був розроблений новий проект статуту акціонерного товариства під назвою "Російсько-донецьке товариство кам'яновугільної і заводської промисловості". Товариство планувало розробляти кам'яновугільні рудники в Таганрозькому окрузі Війська Донського та Бахмутському повіті Катеринославської губернії. Крім того, воно ставило за мету організувати виробництво коксу, брикетів, виплавляти з руди метали, розвивати машинобудування, обробляти продукти руди тощо. Тобто справа набувала якнайбільшого розмаху. Перше засідання акціонерів відбулося 29 червня 1895 р.⁷⁰

Нашадки осавула на той час володіли Макіївськими шахтою та залізорудним рудником, машинобудівним заводом, рудничними і технічними будівлями, машинами, знаряддями праці. Все майно Іловайського у Таганрозькому окрузі оцінювалося майже у 7 млн. крб., а у Бахмутському повіті — 82 197 крб. Основний капітал товариства становив 2,5 млн. крб. золотом, а

ділявся на 20 тис. акцій.⁷¹ У 1898 р. Іловайський та ще декілька підприємливих поміщиків разом з французами заснували "Генеральне товариство чавуноливарних, залізобудовних і сталеплавильних заводів у Росії". Воно спорудило у 1899 р. великий на той час Макіївський металургійний завод, виробнича потужність якого становила 2,9 млн. пудів чавуну і 1,4 млн. пудів сталі.⁷²

Так само вдало розвивав підприємництво і гірничий інженер А.Ауербах. Йому було присвоєно високе звання комерції-радника за те, що "першим довів у Росії ртутне виробництво до великих розмірів, заснувавши в 1885 р. у Катеринославській губернії завод для виплавки ртуті". Поступово розширюючи справу, він протягом 10 років підняв виробництво ртуті до 251 тис. пудів. "Завдяки його підприємливості, — підкреслювалось у поданні на звання радника, — Росія не тільки звільнилась від необхідності завозити ртуть, але й сама відправляла цей метал на світовий ринок, займаючи четверте місце після Іспанії, США та Італії".⁷³ На 1900 р. акціонерне товариство "Ртутне діло А.Ауербах і К^о" мало у своїй власності ртутні, кам'яновугільні рудники та завод для виплавки ртуті. Основний капітал товариства складався з акціонерного капіталу в 2,2 млн. крб. і 1,1 млн. облігаційних карбованців. Прибуток становив по 7 крб. на акцію.⁷⁴

Завидна доля великого вуглепромисловця судилася поміщику Бахмутського повіту П.Карпову. Він розпочав свою діяльність у 70-х роках з суми всього в 4 тис. крб., згодом довів справу до такого стану, при якому виробництво на початку ХХ ст. оцінювалося вже у 8 млн. крб. Карпов був не лише визначною фігурою у промисловості півдня України, але й помітним діячем у Раді з'їздів гірничопромисловців. На донецькому вугіллі, криворізькій руді нажили великі капітали також ціла низка гірничих інженерів, вихідців з дворянського та різночинського середовища.⁷⁵

Подібна атмосфера буржуазного творення в більшій або меншій мірі спостерігалася в усій Україні. Вершину цього підприємницького прошарку суспільства становила велика промислова буржуазія. Найбільш помітним джерелом поповнення промисловців України, та, власне і всієї імперії, було купецтво, коріння якого сягало ще у середньовічну епоху. З приходом на арену соціально-економічного життя капіталізму воно поступово змінювало суть своєї діяльності. Якщо у середньовіччі винятковою функцією купців були торгівля та лихварські операції, на основі чого централізувалися капітали, то уже за нової доби вони, маючи нагромаджені кошти, ставали активними творцями нового способу виробництва. Купці відразу засновували великі підприємства — заводи, фабрики, кредитні установи, впливаючи таким чином на економічне життя суспільства. Цю різку зміну у психології й суспільній значимості купця помітив у свій час князь Мещерський. "Купець, — зазначав він, — що веде мову в ім'я інтересів внутрішнього ринку вже не татарщинник, який двома головками цукру на користь городового відстоював своє право обмірювати і обважувати. Ні! За цим купцем вже цілий світ різних запитів і кричущих потреб народних і державних, в ім'я яких він став говорити, не соромлячись, бо відчуває свою силу...".⁷⁶ Отже, купці раптом побачили себе на одному з найбільш високих місць у суспільстві, на якому в усій Європі вже давно офіційно знаходилися мільйони людей.

Підтвердженням цьому може бути купецька родина Бродських — вихідців з галичанського містечка Броди. Розпочавши справу з незначним капіталом, вони на кінець XIX ст. стали відомими цукрозаводчиками і великими мільйонерами, власниками капіталів у 35—40 млн. крб.⁷⁷ До цукрової промисловості Бродські потягнулися ще у 50-х роках XIX ст., але справжнього розмаху їх діяльність набула вже в післяре-

період.⁷⁸ Використовуючи скрутне становище, в якому опинилася частина підприємців-поміщиків під час перебудови господарств на нових засадах, яка супроводжувалася грошовою кризою, Бродські почали власне діло з широкої оренди цукрових заводів. Глава родини і батько Лазаря та Лева — Ізраїль Бродський взяв в оренду у поміщика Роговського Лебединський цукровий завод, що на Черкащині. Після дворічної оренди, у 1863 р. Роговський змушений був продати завод Бродському. Одночасно він орендував Матусівський цукровий завод генерала Орлова у Чигиринському повіті. Щодалі, то апетити Бродських розгорялися, і вже на 1865 р. вони, окрім двох названих, орендують у тому ж повіті Райгородський, Шполянський, Киселівський у Звенигородському та Лучанський у Таращанському.⁷⁹ Наявність коштів, первісно нагромаджених на торгівлі, дала можливість Бродським швидко укріпитися у прибутковому цукровому виробництві. До купецьких капіталів додався вже промисловий, що здобувався підприємницьким талантом, експлуатацією робочої сили, урізанням коштів на її утримання.

Зокрема, на жорсткі методи господарювання Бродського, які власне були досить поширеними в середовищі новонародженої буржуазії, звернула увагу газета "Киевский телеграф". Санітарний лікар Григорович виступив у 1864 р. на її сторінках із сенсаційною статтею, в якій описувалися жахливі антисанітарні умови життя та праці робітників Лебединського цукрового заводу, що призвели (і вже не вперше) до виникнення серед них захворювання на тиф. Так, лише у 1861 р. від тифозної лихоманки на заводі померло 40 робітників. Комісія, котра прибула розслідувати цю справу, була вражена побаченням. Її вердиктом стало закриття заводу і вимога вжити негайних заходів для поліпшення умов праці та проживання робітників. Власника заводу Брод-

ського зобов'язали насамперед обладнати лікарню і запросити на роботу постійного лікаря.

Тим часом підприємець, відверто вводячи в оману адміністративні органи, не здійснивши на заводі будь-яких санітарно-медичних поліпшень, вимагав дозволити відкрити його, бо зазнавав великих збитків. Один з членів комісії Зехтен, розлючений знахабнілою поведінкою Бродського, вимагав навіть усунути його від управління заводом і передати останнього під контроль адміністрації. Конфлікт між санітарно-гігієнічною комісією і Бродським закінчився компромісом за рахунок робітників. Зважаючи на те, що підприємець зазнавав величезних збитків внаслідок закриття заводу і утримання на ньому 700 робітників, було дозволено поновити його роботу. Власник підприємства дав підписку про свій невиїзд. Крім того, завод підпорядковувався особливому санітарно-гігієнічному поліцейському наглядові.⁸⁰ Така практика ведення справ, характерна для початкової доби підприємницької діяльності Бродських (і не тільки їх), надалі поступово усувалася. Наприкінці XIX ст. ряд заводів, що знаходилися в їх руках безпосередньо чи шляхом утримання контрольного пакету акцій, мали непогане технічне устаткування, електричне освітлення та лікарні.⁸¹

Підприємницька діяльність Бродських не обмежувалася цукровою промисловістю. Крім цукрових заводів, які вони мали у Київській губернії, на Поділлі⁸², Полтавщині і в Одесі, Бродські вкладали кошти в борошномельне, соляне, винокурне та пивоварне виробництво, лісопаперову промисловість, а також продовжували займатися торгівлею. Так, у 1885 р. Соломон і Ізраїль відкрили в Одесі торговий дім з основним капіталом в 500 000 крб. їх кошти вкладалися і в судноплавство. Мільйонери Бродські були власниками 10 пароплавів, а після об'єднання з "Товариством пароплавства по Дніпру" в 1888 р. їм належали вже 50 різних типів паропла-

вів.⁸³ Таким чином, Бродські мали повний господарський механізм виробництва товарів, їх транспортування та продажу через зовнішньоторговельну фірму і ланку магазинів. На середину 90-х років 9 цукрових заводів, іщо належали Бродським, виробляли щорічно майже 2,5 млн. пудів цукру. У них постійно працювало від 3 до 4 тис. робітників, а на цукрових плантаціях — ще 30 тис. чол. Плідна підприємницька діяльність купця Бродського Ізраїля була відзначена урядом. У 1885 р. йому присвоєно звання комерц-радника.⁸⁴

Поступово економічні позиції родини Бродських ще більше зростали. Зокрема, Лазар Бродський, який продовжував на початку ХХ ст. справу батька, будучи директором і членом правління, мав можливість вливати на роботу 29 цукрових заводів Правобережної України.⁸⁵ Фактично Бродські стали одними із засновників цукрового та рафінадного синдикатів. Доля цих синдикатів, а отже, і всієї цукрової промисловості, знаходилася в руках купки магнатів Бобринських, Терещенків, Харитопенків, Бродських тощо, які володіли лівовою пайкою заводів Російської імперії. Саме Бродські разом з десятком інших великих цукропромисловців були фундаторами і керівниками впливової представницької організації промислової буржуазії — з'їздів цукрозаводчиків, а також з'їздів солепромисловців. Лише Лазарю Бродському 1911 р. належали 16 цукрових підприємств. Лев Бродський став великим банківським діячем, широко знаним у підприємницьких колах.⁸⁶

І якщо на початку своєї діяльності Бродські уявлялися суспільству людьми, які, крім наживи, не мали інших устремлінь, то згодом про Ізраїля Марковича і його синів громадськість говорила як про великих благодійників. За рахунок їх пожертв під час проживання у містечку Златополі всі місцеві громадські благодійні заклади були забезпечені відповідними капіталами і прибутками з подарованої для них землі.

Бродські утримували єврейську лікарню і богадільню. При відкритті Златопольської класичної гімназії Лазар Бродський пожертвував 30 тис. крб. і додатково 1 тис. на устаткування фізичного кабінету. Щоправда, подекуди начебто це було зроблено з метою отримання звання радника комерції, що, можливо, відповідало дійсності.⁸⁷ Адже тоді, щоб займати гідне становище у суспільстві, потрібно було прославитися не лише на підприємницькій ниві, а й виявити громадянську активність.

Добродійництво Бродських відчували і кияни. Тут вони збудували лікарню, витративши на це понад 150 тис. крб., пожертвували 40 тис. на ремісниче училище, де сотні дітей з бідних родин їхнім коштом навчалися ремеслу. Не стояли вони осторонь і церковних справ, жертвуючи на це щорічно не менше 120 тис. крб.⁸⁸ На кошти братів Бродських згодом була розширена існуюча лікарня, збудована хоральна синагога, бактеріологічний інститут (нині — НДІ епідеміології, мікробіології, паразитології та інфекційних захворювань ім. Л.В.Громашевського). Близько півмільйона карбованців згідно із заповітом Бродського було передано на будівництво Бессарабського критого ринку. Доклали вони своїх зусиль і коштів при спорудженні Політехнічного інституту, ще кількох лікарень Києва тощо. Значна благодійницька діяльність Бродських свідчила про розуміння ними необхідності дбати про громадські інтереси. Підтвердженням цього було таке висловлювання Ізраїля Бродського: "Я даю не тому, що мені хочеться давати, а тому, що я усвідомляю, що треба і необхідно давати".⁸⁹

У досліджуваний період значного розвитку набула діяльність купців, спрямована на інвестування машинобудівної, паперової, сірникової, тютюнової та інших галузей виробництва. Наприклад, купець І.С.Хряков, здобувши вищу інженерну освіту у Санкт-Петербурзькому Технологічному інституті, використовував як технічні знання, так і свої капітали для розвитку па-

виробництва. Проживаючи певний час у Волинській губернії, він з 1883 р. очолював як технічний адміністратор три фабрики — Дитятківську, Понінковську паперові та Миропільську картонну. Це були чи не єдині фабрики по виробництву письмового паперу в Україні.* У 1893 р. він разом з фабрикантами Б.Б.Вейсе та К.А.Ротермудом об'єднав зусилля на ниві розвитку паперової галузі і створив Дитятківське товариство письмопаперових фабрик з основним капіталом 180 000 крб. З 1893 р. Хряков обіймав посаду директора правління товариства і директора Дитятківської фабрики, оборот якої на середину 90-х років досяг 1,3 млн. крб. Одночасно він займався торгівлею папером. За короткий час товариство створило розгалужену мережу торгових точок. Склади і магазини для реалізації паперу були у Києві, Кременці, Катеринославі, Одесі, Севастополі, Москві, Ростові-на-Дону, Тифлісі та Баку.⁹⁰

Зростав і обсяг продукції фабрик. Так, у 1892—1893 рр. лише Дитятківська фабрика виготовила 177 700 пудів паперу, 1893-1894 рр. - 189 000, 1891-1895 рр. - 229 000, 1895-1896 рр. - 255 000 і у 1896-1897 рр. — 289 000 пудів. Щорічно збільшувалося й виробництво целюлози. На кінець 90-х років Хряков планував довести його на Дитятківській фабриці до 300 тис. пудів паперу і до 160 000 пудів целюлози. Зростала потужність і Понінковської фабрики. Річний виробіток обох фабрик на початку XX ст. становив майже 2 млн. крб. За обсягом виробництва ці підприємства займали одне з провідних місць серед подібних закладів Росії. Хряков постійно вдосконалював виробничий процес, здешевлював його, поліпшував обробіток сировини і целюлози. Тут виготовлялися всі сорти паперу, причому дуже високої

Малинська фабрика, заснована у 1871 р., була наприкінці — у 1894 і), виготовила 27 984 пудів паперу

якості. Саме за це на Нижньоновгородській ярмарці фабрика отримала нагороду. Разом з виробництвом зростає і прибуток товариства. Так, прибуток від торгівлі папером у 1900-1901 рр. становив 215,3 тис., 1901 — 1902 рр. - 246,9 тис., у 1902-1903 рр. - 279,2 тис.⁹¹

Хряков як освічений підприємець невтомно дбав про поліпшення умов життя та праці робітників Дитятківської фабрики. З 1895 р. тут було запроваджено 8-годинний робочий день, тризмінну працю, а в 1897 р. встановлена електрична вентиляція. При фабриці діяла школа, в якій спочатку навчалося 40, а наприкінці 90-х років — 110 учнів. Її утримання коштувало власнику 1 600 крб. на рік. Була відкрита лікарня на 10 ліжок, а замість казарм побудовано сімейні квартири. На превеликий жаль, у 1903 р. Дитятківська фабрика, де було зайнято 600 робітників, згоріла.⁹²

Помітною постаттю серед промисловців того часу був купець Валентин Єфимов — власник Деміївської фабрики шоколаду і цукерок, заснованої 1884 р. На ній спочатку працювало 8, а у 1885 р. — вже 100 робітників, які виготовляли щоденно 25—40 пудів різних цукерок. Вона поступово розбудовувалася, оснащувалася технічними засобами. На середину 90-х років це було двоповерхове цегляне підприємство з підвалами і фруктовим садом. Після того, як у 1896 р. купець встановив 15-сильний паровий котел і парову машину, потужність фабрики зросла в декілька разів. Тут виготовлялося 70—80 пудів цукерок і шоколаду щоденно. Підприємство оцінювалося в 168 тис. крб. сріблом. Валентин Єфимов обладнав 4 склади для продукції — в Києві, Одесі, Катеринославі та Житомирі. Вони оцінювалися в 21 тис. сріблом. Загалом господарство купця становило майже 200 тис. крб. сріблом, а валова виручка — 120 000 крб. У 1896 р. Єфимов з метою розширення виробництва організовує товариство Деміївської парової фабрики.

коробкове і жерстяне підприємства, відділення для виготовлення машинним способом різних сортів і видів "драже". До створення акціонерного товариства прихильно поставився старший фабричний інспектор Гросс. В 1897 р. акціонерне товариство "Валентин Єфимов" почало діяти. На початку XX ст. тут працювали 145 робітників, а річний виробіток сягав 244 400 крб. Додамо, що Єфимов мав і невеличке винокурне підприємство в с. Потоки Радомишльського повіту з річним виробництвом в 10 700 крб., де працювали 11 чол. Очевидно, продукція підприємства широко використовувалася при виготовленні кондитерських виробів на Деміївській шоколадній фабриці.⁹³ Отже, за короткий час Єфимову вдалося створити міцне підприємство. Причому він довго не мав на Україні справжніх конкурентів у цій галузі. Лише наприкінці XIX ст. велику шоколадну фабрику заснував у Харкові Жорж Борман.

Розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві спричинив великий попит на машини та знаряддя землеробства. У машинобудування разом з поміщиками вкладали капітали купці, щоправда переважно іноземного походження. Чи не першими на Півдні України (с. Хортиця Катеринославського повіту) заснували ливарний і машинобудівний завод купці 2-ої гільдії П.П.Лепп і А.А.Вальман. Їх завод діяв з 1850 р. Протягом року він переробляв до 20 тис. пудів заліза, 80 тис. чавуну, 2 тис. пудів сталі, виготовляючи сільськогосподарські машини — жниварки, віялки, буккери тощо. Спочатку на ньому працювали 60 робітників, а щорічне виробництво не перевищувало 100 тис. крб. Проте із зростанням попиту на машини і сільськогосподарські знаряддя розросталося і їх виробництво. Вже у 70-ті роки на заводі було 100—120 робітників, діяв паровий двигун потужністю 15 к.с., що підвищило продуктивність праці і прибутки підприємців. Наприкінці 70-х років вартість його продукції становила 2

Це було одне з найзначніших сільськогосподарських машинобудівних підприємств.⁹⁴

У 1874 р. на ньому почали виготовляти новинку — жатки з ручним устаткуванням для складання скошеного хліба під назвою "лобогрійка". Працюючи на цій жатці, не один робітник "нагрівав" собі лоба від того напруження, якого вимагала машина.⁹⁵ Ажіотажний попит на машини спричинив Леппа і Вальмана заснувати подібні підприємства в с.Шенвізе Олександрівського повіту (1887 р.) та Павлограді (1900 р.). На цей час основний капітал їх торгово-промислового товариства становив 1,2 млн. крб. Підприємства були оснащені паровиками потужністю 675 к.с. Обсяг річного виробництва оцінювався в 900 тис. крб. Склади у Миколаєві, Каховці, Херсоні забезпечували збут сільськогосподарських машин та знарядь праці великим сільським господарствам, які стали на шлях розвитку товарного виробництва. Загалом Південь України завдяки енергійному притоку купецьких капіталів у другій половині XIX ст. перетворився на центр сільськогосподарського машинобудування Російської імперії. На жаль, це були переважно капітали іноземного походження. Найбільше заводів такого профілю спостерігалось у м.Олександрівську та його околицях. Саме тут у 1900 р. працювало понад 1,7 тис. робітників, які виготовили продукції майже на 2 млн. крб.⁹⁶

А в іншому регіоні України через 30 років після Вальмана і Леппа купець 2-ї гільдії Плахецький створив бердичівський чавуноливарний завод, який згодом отримав назву "Прогрес". Заснований 1880 р.*, він спочатку був невеличким підприємством, де головним чином

Архівні матеріали свідчать про заснування підприємства саме у 1880 р. (ЦДІА України у Києві. — Ф. 574, оп. 1, спр. 445, арк. 58-60), хоч у всіх довідниках час заснування Датурткга 1 яан і>

ремонтувалися сільськогосподарські машини. Поступово підприємство розвивалося і почало виготовляти сільськогосподарську техніку. Прагнучи розширити завод і відчуваючи брак власних коштів, Плахецький запропонував стати його компаньйонами спочатку Доберського, а потім відомого цукрозаводчика графа Тишкевича. Внаслідок падіння попиту на сільськогосподарські машини у зв'язку з кризою вони вирішили перепрофілювати підприємство. Замість виробництва вузькопрофільних машин товариство перейшло до випуску машин для цукрових, винокурних і борошномельних підприємств. Таким чином, вони разом із заводом Гретера і Криванека у Києві ліквідували вакуум, який існував на внутрішньому ринкові щодо устаткування для промислових закладів по переробці сільськогосподарської продукції.

Багато цукрових заводів Бердичівського, Таращанського, Уманського, Липовецького та інших повітів використовували продукцію бердичівського машинобудівного заводу. Підприємство досягло такого рівня виробництва, що монтувало цілі відділення цукрових заводів — дифузне, сатураційне, випарних апаратів, виготовляло центрифуги, парові машини потужністю 50 к.с., насоси та турбіни до 100 к.с. тощо. На середину 90-х років XIX ст. вартість заводу становила 155 521 крб. Щорічний обсяг його продукції сягнув 231 252 крб. сріблом. На ньому працювали 155 робітників та досвідчені інженери, що мали багатий стаж роботи на цукрових заводах Російської імперії і машинобудівному заводі Лільпопа і РАУ у Варшаві. 1896 р. Купець Плахецький і його компаньйони створили акціонерне товариство "Прогрес".⁹⁷ На початку XX ст. тут вже працювали 246 робітників, а річне виробництво сягнуло 377 200 крб.⁹⁸

Власне, якої б галузі ми не торкнулися, побачимо немало ділових, енергійних, підприємливих купців. Це і Перикл Родоканакі — голова відомого торгового дому в Одесі, член Одеського комітету торгівлі і мануфактур.

Саме з його ініціативи тут засновано південноросійську ткацьку фабрику, яка потім була перепрофільована у джутову, завод товариства південноросійського шкіряного виробництва, завод фарб і лаків, шампанських вин тощо. Кожне з цих підприємств щорічно виготовляло продукції на 1 200 000 крб., а завод шампанських вин на 500 000 крб. У Севастополі він організував велику парову мукомельню, а Новоросійське пароплавство з його ініціативи згодом злилося з РТПІТ."

Відомий ділок видавничої справи, купець, комерц-радник С.В.Кульженко виділявся своєю діяльністю в галузі друкарських робіт Південно-Західного краю. Він першим запровадив техніку фототипії, яка в середині 90-х років XIX ст. застосовувалась у єдиній друкарні цього краю. За 35 років діяльності на цьому поприщі Степан Васильович перетворив невеличку занедбану друкарню, яку придбав у 1864 р., на високоприбуткове виробництво на 5 відділень. Кульженко встановив нові машини, запровадив технічні вдосконалення, збільшив кількість машин і робітників. Завдяки цьому друкарня мала можливість видавати високоякісну поліграфічну продукцію. У 1881 р. в ній працювали 120 чол., а у 1894 р. — вже 220. Це була одна з найстаріших друкарень та перша фототиполітографія в Україні. Щорічний виробіток її на початку XX ст. становив 180 000 крб.¹⁰⁰

Проте підприємницький інтерес і енергія Кульженка не обмежувалися однією друкарнею. Набуваючи з роками досвіду видавничої справи, він намагався у 80-ті роки XIX ст., незважаючи на жорстоку цензуру заснувати у Києві газету. За спогадами київського старожила, протягом 1888-1889 рр. було зроблено кілька спроб добитися дозволу на видання газети, які були відхилені, в тому числі клопотання С.В.Кульженка, "який, вручаючи обер-прокурору Св.Синоду К.П.Победоносцеву своє розкішне видання "Киев теперь и прежде", не забув додати до нього і прохання про дозвіл видавати"

газету".¹⁰¹ Лише у 1895 р. він став видавцем ліберальної газети "Киевское слово", редактором якої був В.Богданов, а власником — А.Я.Антонович. Через деякий час Кульженко втілює в життя ідею видання при газеті безкоштовного тижневого художньо-літературного і наукового додатку.¹⁰²

Продовжувачем справи батька став Василь Степанович Кульженко — видавець і відповідальний редактор журналу "Искусство и печатное дело" (у 1911 р. виходив під назвою "Искусство").¹⁰³ Відома людина у літературно-художньому світі і небайдужа щодо майбутнього розвитку суспільства, Василь Степанович входив до Київського літературно-артистичного товариства, заснованого українською інтелігенцією для пропаганди ідей національного руху, що розгортався в Україні на початку XX ст. Зокрема, під час святкування 35-річчя літературної діяльності І.С.Левицького у 1904 р. частина інтелігенції, вимагаючи надання політичних свобод, ставила питання про вільний розвиток української мови і літератури. До товариства поряд з професором Київського університету Довнар-Запольським, Трубецьким, Лучицьким, які, за висловом жандармів "створюють революційні настрої", входили сестри Косачі — Леся і Ольга, Микола Лисенко, Іван Стешенко, Євген Чикаленко тощо. Серед них був і відомий український видавець В.С. Кульженко.¹⁰⁴

Фактично монополістами виявилися купці у сірниковому виробництві. Більшість таких фабрик були примітивними і належали людям, які не мали освіти і володіли невеликими капіталами. Виняток становили декілька фабрик, заснованих у 90-х роках в Київській губернії поміщиками. Найбільшою популярністю цей вид виробництва користувався серед купецтва Чернігівської губернії, де було вдосталь сировини для виготовлення сірників. 1868 р. тут діяли 4 сірникові фабрики, які виготовляли продукції на 48 тис. крб. Згодом обсяг виробництва

сірників збільшився і у 1880 р. становив 253 800 крб., а кількість фабрик зросла до II.¹⁰⁵ Вони належали купцям Новозибківського (9 фабрик), Стародубського (1), Суразького (1) повітів. По одній невеличкій фабриці було в Полтавській та Волинській губерніях.¹⁰⁶

Лідирували купецькі капітали також у тютюновій, сукняній та вовномийній галузях промисловості. Здебільшого вовномийне виробництво зосереджувалося у Харківській губернії. Найбільш помітною тут була вовномийна мануфактура купця першої гільдії Л.К.Трохименка, що існувала понад 70 років і у 1894 р. перетворилася в парову фабрику. Вона була устаткована передовою на той час технікою, виготовленою на фабриках Москви, Харкова, Бельгії, працювала за передовими технологіями типу бельгійських мийниць і обладнана найкращими на той час машинами ланкаширської системи. 150 робітників щодоби обробляли 500 пудів вовни.¹⁰⁷ Потужну вовномийню у Харкові, засновану ще наприкінці XVIII ст., мала купчиха Е.М.Петренко. На початку XX ст. тут працювали 172 робітники, а обсяг річної продукції становив 98 700 крб.¹⁰⁸

Майже вся тютюнова галузь була зосереджена в руках купців. Причому, як правило, це були великі підприємства, що зосереджувалися переважно у Київській, Полтавській, Харківській губерніях. Лідерами серед купецтва у тютюновому виробництві були брати Когени. Вони заснували у 1861 і 1867 рр. дві фабрики. На першій працювали майже 500 робітників, а річний виробіток оцінювався в 1,3 млн. крб., на другій — 703 робітники, які виробляли продукції більше ніж на 1,2 млн. крб. фактично ці підприємці були недосяжні для своїх конкурентів. Лише купець П.Я.Бурас із Харкова намагався наблизитися за обсягом виробництва до братів Коген. На початку XX ст. на фабриці Бураса було виготовлено товарів на 946 тис. крб.¹⁰⁹

Непросто утверджувався купецький капітал у солевиробництві, до якого значно зріс інтерес як іноземних, так і вітчизняних інвесторів. Зокрема, наполегливо намагалися закріпити свої позиції в ньому брати Кукулі. Ще з 1867 р. вони клопоталися перед вищими інстанціями про передачу їм в оренду на 25 років Дальницького Лиману, що на Одещині. Після кількох спроб налагодити виробництво виявилось, що умови лиману не дозволяють його експлуатувати. Витративши 35 тис. крб., купці змушені були у 1873 р. анулювати договір.

Невдача, від якої не був гарантований жодний підприємець, не спинила невгамовних купців. Підкоряючись підприємницькому інстинкту, вони взяли в оренду інший лиман — Суходольський, який за своїми умовами також виявлявся непридатним для виварювання солі. І тоді вони відкрили тут купальні та лікувальний заклад. Незважаючи на заперечення доктора Веліцького — власника гідропатичного і грязелікувального закладу, який використовував води і ропу лиману, була досягнута угода про те, що лікарня сплачувала Кукулям 400 крб. на рік за користування лиманом протягом 1875—1884 рр.¹¹⁰ Такими звивистими і непростими шляхами йшли до свого успіху багато підприємців України.

Поступово інтерес підприємців до солеваріння зростав дедалі більше. На соляних лиманах розгорталася справжнісінька економічна війна. Іноземні капіталісти як більш досвідчені у бізнесі енергійно витісняли вітчизняних промисловців. Вже на початку 90-х років найкращі соляні родовища були в руках іноземних компаній. Лише "Південноросійському промисловому товариству" вдалося відстояти свої позиції. Його засновниками були перекопський купець з дворян К.О.Маєвський і мелітопольський купець І.І.Комен. Маючи основний капітал в 1 млн. крб., вони добували сіль у Катеринославській та Таврійській губерніях. З 1895 р. това

отримувало прибуток, який зріс з 5 503 крб. 44 коп. у 1895 р. до 254 905 крб. 44 коп. у 1902 р.¹¹¹

Попри всі потуги купецтва на ниві підприємництва, воно не змогло повністю зайняти достойного їх місця у суспільному житті. Наш сучасник, історик буржуазії В.Я.Лаверичев дійшов висновку, що "Переважаюча у більшості частини купецтва невтримна пристрасть до наживи зумовила відсутність будь-яких сформованих духовних запитів і будь-яких високих ідеалів. Лише окремі представники купецтва піднімалися над загальним рівнем їх стану. До їх числа варто віднести самовідданого збирача цінностей і засновника всесвітньовідомої великої картинної галереї П.М.Третьякова".¹¹² Частково погоджуючись з такою оцінкою, ми, звичайно, поставили б поряд з Третьяковим наших земляків, великих цукро-заводчиків і поміщиків, вихідців із купецького стану родину Терещенків. За розмахом меценатства Терещенки не поступалися московським купцям Третьяковим. Та й малярське зібрання їх було безцінним. На превеликий жаль, його доля, як і доля української нації, трагічна. Більшість картин з колекції Терещенків загинула у 1918 р. та під час окупації Києва гітлерівцями.

Другим елементом, який активно включився у капіталістичне підприємництво, як уже зазначалося, були поміщики. Уряд, зберігши значні станові привілеї і пільги дворянам, шляхом постійної економічної та законодавчої підтримки створив для цього суспільного прошарку найкращі умови для підприємницької діяльності. "Одна із характерних особливостей групи великих земельних власників полягала в тому, що близько половини її складу такою ж мірою були поміщиками, як і промисловцями", — зазначає у своєму ґрунтовному дослідженні Л.П.Мінарик.¹¹³ Земельні багатства, що, як і раніше,

їм належали, давали добру основу для розвитку промисловості, особливо галузей, пов'язаних з

В Україні 12 поміщицьким родинам, котрі на початку ХХ ст. входили до групи найбільших землевласників Російської імперії, й належало близько 900 тис. дес. землі. До цього клану поміщиків-підприємців входили старі (за винятком Харитоненків і Терещенків) дворянські роди російського походження. Економічну міць цих вітчизняних аграріїв-промисловців становило землеволодіння, отримане у спадок здебільшого шляхом пожалувань, які були характерними для доби середньовіччя.¹¹⁴

Саме господарства великих поміщицьких економій, що підпорядковувалися ринковим законам, визначали економічне становище України. Вони стали основою великої промисловості та ринкового сільського господарства. Крім міцної економічної бази у вигляді великих землеволодінь, поміщицькі господарства одержували підтримку з боку уряду через дворянський банк, який у разі необхідності на пільгових умовах міг кредитувати діда. Держава допомагала їм в організації синдикатів з метою встановлення монопольних цін, створювала вигідний збут горілки, здачу в оренду і продаж казенної землі за низькими цінами. Вищі державні посади також зосереджувалися в руках дворян-землевласників. Вони ближче стояли до імператорського двору і мали можливість впливати на політику уряду, отримувати цінну інформацію економічного характеру. Все це сприяло кращому розгортанню підприємницької діяльності дворян.

Отже, найкращі умови для розвитку промисловості склалися саме у великих землевласників. З їх середовища виділилася найбільш помітна група промисловців, особливо вугільників та цукрозаводчиків. Велика буржуазія в цукровій промисловості України за економічною міццю не поступалася текстильним королям Московщини. Її основу становили обуржуазнені дворяни. В період створення першого цукрового синдикату 117 цукрових заводів, тобто приблизно половина їх з

У цукровій промисловості завжди переважав дворянський капітал. Її представники мали низку пільг і прихильне для них мито на імпортований тростинний цукор. Так, до великих цукропромислових магнатів належали поміщики Правобережної України російського та польського походження — Бобринські, Потоцькі, Браницькі тощо. Зокрема, цукровий бум охопив відомого на той час землевласника і підприємця в галузі сукновиробництва князя Сангушка. Разом з графинею Марією Потоцькою він заснував два цукрових і один цукрорафінадний заводи на Волині (у Клембівці, Кременчуці, Шепетівці).¹¹⁶ На початку ХХ ст. ці заводи виготовляли продукції на 331, 424 тис. та 1,6 млн. крб.¹¹⁷ Йому ж належало 45 торговельних закладів, де реалізувалася продукція підприємств.¹¹⁸ Отже, у князя Сангушка був господарський комплекс по виробництву сировини для підприємств, її переробці та збуту. Все було підпорядковано раціональному веденню господарства, яке давало казкові прибутки.

Аналогічне становище спостерігаємо і в маєтках графів Бобринських (центр — м.Сміла)¹¹⁹, графів Потоцьких з їх знаменитими теплицько-сигковецьким та уманським маєтками¹²⁰, про яких добре відомо з літератури, як і про "державу у державі" — земельні володіння та промислові комплекси Браницьких, Кенігів, Мекленбург-Стрелицьких тощо.¹²¹ Наведемо ще один приклад діяльності російських поміщиків на Україні — Балашових, що загалом мали понад півмільйона десятин землі. На Україні Балашовій Катерині Андріївні належало два найбільші маєтки — шпиківський (11,8 тис. дес.), куплений господинею із кращим у Подільській губернії цукровим заводом та Мошногородищенський (43,6 тис. дес.), що перейшов їй у спадок від дядька, князя С.М.Воронцова.¹²²

Мошногородищенський маєток знаходився в районі зосередження малоземельного селянства.

губернія). За реформою 1861 р. селяни тут отримали по 3 дес., а на 1896 р. вже володіли менше ніж по 0,5 дес. на ревізьку душу.¹²³ Поміщик таким чином мав достатньо дешевої робочої сили. Більш сприятливих умов з точки зору землевласника-підприємця годі було й сподіватися. Розвитку господарства сприяли надприбутки, одержувані від двох винокурних, двох цегляних, лісопильних, пивоварних і побудованого у 1876 р. цукрового заводу. Саме тут управитель, прагнучи зберегти врожай цукрових буряків від шкідників, не знаючи добре справи, намагався кожен пагінець прикрити скляним ковпачком. В 70-х роках господарство, як і більшість поміщицьких маєтків, важко справлялося з економічною кризою, і розширення виробництва розпочалося з 1887 р., коли в нього почали інтенсивно вливатися додаткові кошти. Протягом 1887 — 1894 рр. поміщицею вкладено понад 794 тис. крб.¹²⁴

Звичайно, такі капіталовкладення спроможні були робити лише поміщики з достатніми капіталами. Балашови їх отримали від своїх промислових підприємств. Адже лише річні обороти двох цукрових заводів (у 90-х роках побудовано шпиківський), які не вимагали великих витрат, становили майже 1,5 млн. крб.¹²⁵ Господарство Балашових у роки кризи шукало шлях до підвищення інтенсифікації праці не у розширенні відробітків та здольщини, що вело до погіршення обробітку землі і господарських втрат, а шляхом вдосконалення виробництва.

Іншим великим землевласником і промисловцем на Харківщині був Л.Є.Кеніг. Тут він мав два маєтки, що займали 40 тис. дес. родючих земель. Раціональне ведення господарства характерне для їх тростянецького маєтку. На ланах, що розкинулися на площі 24 тис. десятин, вирощували цукрові буряки, зернові культури.¹²⁶ В маєтку діяли два потужних (ц

майстерня. Лише тростянецькі цукровий і рафінадний заводи виробляли щорічно продукції на 7,5 млн. крб., а ще був Гутянський цукровий завод з річним оборотом 1,6 млн. крб., Шарівський, Кленівський та Тростянецький винокурні із загальною продуктивністю 421800 крб., тростянецький паровий млин, який переробляв зерна на 408 800 крб. Загалом спадкоємцю Л.Є.Кеніга — Леопольду Леопольдовичу Кенігу наприкінці XIX ст. на Україні належало 13 підприємств.¹²⁷ На початку XX ст. спадкоємці Л.Є.Кеніга створили акціонерно-пайову компанію під вивіскою "Нащадки Л.Є.Кеніга", яка була зареєстрована у Петербурзі в 1901 р. До неї ввійшли підприємства та землі, що знаходились на Україні. У 1911 р. капітал фірми становив 21 млн. крб.¹²⁸

Саме такі господарства відстоював впритул до ліквідації поміщицького землеволодіння за радянської влади відомий вчений-аграрник О.А.Кауфман. За його свідченням, таких приватновласницьких господарств культурного типу у Російській імперії були тисячі. Зайнята під ними земельна площа вимірювалася мільйонами десятин, а в деяких районах, до яких він відносив лівобережні та південно-західні губернії України, такі господарства переважали. За глибоким переконанням вченого, знищення їх було економічно не вигідне, навіть шкідливе для сільського господарства країни.¹²⁹

Якщо заможному купецтву, великим поміщикам-латифундістам та підприємливим інженерам належали значні промислові заклади, то промисловці — вихідці з низів ставали засновниками більшості дрібних підприємств. Наприклад, з 222 власників ремісничих майстерень і невеличких промислових закладів Києва у 1865 р. найбільш вагома частка припадала на міщан (70 осіб), купці посіли друге місце (47). Дуже активно до дрібного підприємництва включилися також вих.

ник — 1, навіть 5 осіб із дворян, котрі були засновниками невеличких ремісничих закладів. Зберігши своє високе соціальне походження, частина зубожілих дворян змушена була займатися ремісничою діяльністю. У даному випадку вони виступали власниками столярної, по печатної, кравецької та годинникової майстерень.^{он}

Аналогічну розстановку соціальних сил у промисловості Київщини демонструють дані "Списка населених мест Киевской губернии на 1900 г.". Серед 423 підприємців 44 особи належали до міщанського і лише 22 — до селянського станів. Лівова частка підприємців рекрутувалася з купців та землевласників (200 осіб). До більш-менш значних підприємств, заснованих на селянські та міщанські кошти можна віднести тільки 13, на яких було зайнято від 15 до 98 робітників.¹³¹ Дані по Херсонській губернії, яка так само як і Київська перебувала у групі економічно розвинених, засвідчують подібну ситуацію. За офіційною статистикою в Одеському повіті у руках селян і поселенців знаходилося 11 дрібних підприємств, у міщан — 5. У м.Одесі, в районі Бульварної ділянки переважна більшість дрібних підприємств належала міщанам (16,7%), середніх та великих — купцям (35,7%) та іноземцям (42,9%).¹³²

Вихідці із суспільних низів серед великої промислової буржуазії були одиниці. Наприклад, серед гірничо-промисловців у західній частині Донбасу був розбагатілий селянин Древицький.¹³³ Він мав 4 шахти, 2 з яких у спільному володінні. Причому вони відносилися до найбільш потужних шахт Міуського округу. Саме такий заможний селянин, розпочавши свою діяльність ще у дореформений час, вже тоді не займався самостійним виробництвом, а використовував найманих робітників.¹³⁴ Такі енергійні, ділові люди, нагромадивши певний досвід і капітали, після реформи стали організаторами великого виробництва. Бурхливий індустрі

них капіталів перервали природний поступовий процес переростання дрібних селянських промислів у великі капіталістичні, тому перелік таких особистостей продовжити майже не можливо. Опрацьовані нами карточки промислових підприємств Чернігівської, Таврійської, Херсонської, Харківської губерній, які зберігаються в історичному архіві Санкт-Петербурга, показали, що у 1900 р. серед 199 великих та середніх промисловців було лише 2 колишніх селян. Один з них — козак Херсонської губернії Є.І.Фесенко, який у 1883 р. заснував друкарню і хромолітографію, де працювали 60 робітників. Вартість його виробництва оцінювалася в 33 тис. крб. Іншою особою з селян була М.І.Корзевнікова — власниця цегельного заводу в Ізюмському повіті Харківської губернії. Вона наймала 71 робітника, а завод оцінювався в 16 тис. крб. Решта промисловців — купці (99 осіб), дворяни, офіцери (28), інженери (12), лікарі, юрист (3), міщани (4), інші були іноземцями та невідомими за соціальним походженням.¹³⁵

Слабка участь селянства та міщанства у великому промисловому будівництві, безумовно, була пов'язана з їх матеріальною незабезпеченістю, оскільки для них була обмежена база первісного нагромадження капіталів. Більшість селян та міщан, не зумівши монополізувати промисловість, як це сталося у країнах Заходу, продовжували розвивати дрібні промисли та ремесла. Це був шлях, йдучи яким вони могли нагромаджувати певні кошти і перетворюватися за сприятливих обставин у справжнісіньких власників земель, великих отар худоби, промислових закладів, пов'язаних з переробкою сільськогосподарської продукції тощо.

Енергійне втягнення частини дворянства і селянства у сферу підприємництва показує, як старі класи феодальної доби поступово диференціювали. Натомість виникали нові суспільні сили, які творили ін

заможні і заповзятливі селяни, купці, інженери та лікарі, юристи і професура, нарешті "благородне" дворянство, засновуючи підприємства, рухали країну по шляху прогресу. Процес обуржуазнення суспільства проходив за умов збереження в соціально-економічному і політичному житті багатьох пережитків минулого. Тому стати великими підприємцями вдавалося незначній кількості більш забезпечених середніх дворян-поміщиків, великих латифундистів, чиновників, багатих торговців. Цей пістрявий конгломерат підприємців зберігав певною мірою риси середньовіччя.

Незважаючи на це, протягом другої половини XIX ст. склався "середній виробничий клас, без розвитку якого неможлива міцна, освічена держава"¹³⁶, про яку мріяв і докладав багато зусиль для її реалізації все-світньовідомий вчений-хімік Д.Менделєєв. Виникнення цього класу він пов'язував з розвитком фабрично-заводської промисловості.

Проте одноосібних коштів і внутрішніх ресурсів для їх нагромадження у Російській імперії було замало. Відразу після реформи 1861 р. вся періодика містила численні скарги на відсутність коштів. "Безгрошів'я — доля нашого часу, про яке говорять і розмірковують багато людей, — писав оглядач московського життя. — Безгрошів'я і безгрошів'я, товче наш московський друг-акціонер щотижня, грошей нема, торгувати нема на що, плаксиво скаржитися шанобливе купецтво... Скаржаться на безгрошів'я всі і скрізь".¹³⁷

У зв'язку з цим мобілізація капіталів набувала більш гнучких форм, особливо коли малося на увазі створення великих підприємств. Фінансовий діяч минулого століття Л.Розенталь зазначав, що за відсутності великих капіталів лише акціонерні товариства здатні заснувати великі підприємства.¹³⁸ В асоціації і товариства, вбачаючи у них можливість реалізувати свій підпри-

демонструючи при цьому колективістський дух, об'єднувалися власники значніших і малих капіталів. Спільна участь осіб різних станів у діяльності акціонерних товариств і торгових домів, починаючи з пересічного селянина і закінчуючи вищою ієрархічною ланкою пореформеного суспільства, свідчила про тенденцію набуття ними безстанового характеру. В рамках діяльності спільних підприємств зникала як станова, так і національна відмінність підприємців. При цьому мав значення лише розмір вкладених кожним із суб'єктів коштів. Обезличчування капіталів ускладнює вивчення соціального складу буржуазії, але разом з тим ми не можемо обійти увагою процес акціонування, оскільки він був важливим етапом у становленні капіталізму та формуванні класу буржуазії.

В 1870—1873 рр. в Російській імперії було створено 259 компаній з капіталом 516 млн. крб. Більшість з них мали торгово-промисловий характер, але, поза сумнівом, виняткового значення в цей час набуло заснування акціонерних банків. Пізніше Російська імперія вже ніколи не знала такої підприємницької активності у банківській справі. Загалом на 1880 р. акціонуванням були охоплені всі основні галузі промисловості, а його рівень відповідав рівню розвитку кожної з галузей. На початку 1889 р. діяли (без залізничних) 646 російських та іноземних компаній з капіталом 872 млн. крб., а наприкінці 1901 р. — 1 506 з капіталом 2 467 млн. крб. Серед них іноземних компаній було зареєстровано 225 з капіталом приблизно 400 млн. крб.¹³⁹ На Україні, за статистичними даними на 1905 р., зафіксовано 648 акціонерних товариств, прибуток яких на затрачений капітал становив 66,3 млн. крб., та 990 торгових домів і товариств з прибутком близько 14 млн.крб. (див. табл. 12).

Акціонування найбільш активно відбувалося на Півдні України, де міцні позиції мав іноземний

риств, що одержали 31,6% прибутків. Причому сума прибутків по двох крайніх групах тут була майже тотожною, а середньої виглядала досить слабкою щодо кількості акціонерних товариств та їх прибутковості. Все це свідчило про значну поляризацію в ході акціонування, жваву участь у ньому як дрібних, так і заможніших інвесторів.

На другому місці за рівнем створення акціонерних товариств знаходилося Правобережжя (35,5%), де в загальних рисах повторювалися закономірності цього процесу на Півдні. Поступаючись за кількістю акціонерних товариств, Правобережжя за прибутковістю, яка становила 41,2% від загальних прибутків по Україні, суттєво випереджало Південь. Безумовно, висока прибутковість акціонерних товариств правобережних губерній зумовлювалася високим розвитком тут цукробурякового виробництва. В цілому ж участь дрібних акціонерів України у підприємстві, прибутки яких сягали до 2 тис. крб., була енергійнішою від участі середньої і заможної груп, разом взятих. Це є ще одним свідченням швидкого наростання капіталізму знизу.

Про подібну тенденцію свідчать і матеріали діяльності торгових домів і товариств, де кількість організацій, що мали прибутки до 2 тис., в 1,45 раза перевищували аналогічні підприємства з прибутковістю понад 2 тис. крб.

В організації торгових домів і товариств після Півдня друге місце посіло Лівобережжя, лідерство в якому перебрала на себе Полтавщина. Із загальної кількості товариств (242) 126 створено у Полтавській губернії. Тут, як і на Півдні — у Катеринославській та Херсонській губерніях, де було по 296 аналогічних утворень, велике значення в економіці відігравали колективні форми торгового капіталу. Відсталість щодо цього Правобережжя пояснюється тим, що в П

ня, якому заборонялося створювати акціонерні товариства.

Акціонерні форми набули розвитку переважно на Півдні України у машинобудівній, гірничій, металургійній та солеварній галузях промисловості, де для заснування підприємств здебільшого потрібні великі кошти. Особлива роль в них належала іноземному капіталу. Проте помітне місце акціонування зайняло і в харчовій промисловості. Навіть у такій галузі, як цукрова, де майже безроздільно у дореформений час діяли поміщицько-індивідуали, на зміну одноосібному приходив акціонерний капітал. Загалом колективні товариства протягом 1865–1876 рр. вклали у цукробурякову промисловість 34,8 млн. крб. і випустили акцій на 9,1 млн. крб. Це були величезні для тієї доби кошти, особливо, якщо врахувати ту обставину, що вартість всіх цукрових заводів Російської імперії у 1861–1862 рр. не перевищувала 27 млн. крб. У 1881–1894 рр. 45 товариств вклали у цукроваріння 125,7 млн. крб. На початку 80-х років кількість заводів, що знаходилась у віданні товариств, досягла 75, і число їх більше не зростало, принаймні до середини 90-х років XIX ст.¹⁴⁰

Все ж у цукровій промисловості, яка на облаштування не потребувала значних коштів і вважалася безпечною щодо ризику, одноосібна форма власності продовжувала займати вагоме місце. Одноосібники, як і великі товариства, навіть у несприятливих кризових роках мали чималі прибутки. Так, у Київській губернії протягом 1875/76 виробничого року прибуток на 11 заводах (15%) сягав майже 10%, на 24 (32,8%) – до 20%, на 23 (31,4%) – до 30%, на 5 (6,8%) – до 40% і на 10 заводах (13,7%) – понад 50%.¹⁴¹

Акціонування цієї доби свідчило, що в житті суспільства настав час, коли, щоб стати підприємцем, замало мати бажання і бути великим землевласником.

цем, знати досконально виробництво. Умови для такої діяльності створювались однакові як для одноосібників, так і різних товариств. Проте більш спроможними у матеріальному, організаційному і технічному відношеннях виступали товариства, які переважали одноосібників у базових галузях промисловості.

Як правило, до товариства входили представники різних соціальних верств, яких об'єднували спільна справа і матеріальні інтереси. Показовим є склад товариства Херсонського цукрового заводу, заснованого у 1894 р. Його фундаторами стали таємний радник А.С.Ерделі, надвірний радник А.А.Ерделі, колезький асесор Я.Е.Ерделі, Звенигородський купець II гільдії І.Ф.Кулицький, губернський секретар П.І.Кулицький, дворянин А.І.Леслі. Таким чином, поряд з чиновниками високого рангу і дворянами з'являється купець. Причому таке явище не було чимось винятковим, притаманним лише цукровій промисловості. Наприклад, у 1882 р. спадковий почесний громадянин А.К.Беккер, інженер у відставці І.Ф.Фелькнер, спадковий почесний громадянин А.Бродський, надвірний радник А.Таргані, поручик у відставці Д.Фелькнер, гірничий інженер П.Іванов, баденський підданий Р.фон-Мюллер порушили клопотання про створення товариства під назвою "Товариство Деконської солевидобувної копальні".¹⁴²

Подібне товариство було засноване у 1893 р. й купцями другої гільдії Пшеничним і Древицьким. Акціонерами "Семенівсько-іванівського гірничо-промислового товариства для розробки кам'яної солі і алебастру на Півдні Росії", яке мало 600 тис. основного капіталу, стали слов'янський купець, відомий учасник I з'їзду солепромисловців у 1898 р. Пшеничний (мав 110 акцій), таганрозький купець Древицький (110 акцій), Древицька (96 акцій), дворянин Воронін (40), Вороніна (56), харківський купець Гусев (2) і дворянини І

Перший рік діяльності дав чистого прибутку 750 крб. 52 коп., а другий — 14 478 крб. 27 коп.¹⁴³

Завдяки вкладенню поміщицьких, купецьких та інтелігентських коштів виникло перше на Півдні України товариство мідноплавильного і міднопрокатного заводів. Це був приклад того, як невеличке товариство, засноване двома купцями И. і В.Клейменовими, що мали мідноплавильний завод і рудник поблизу с. Калинівського Бахмутського повіту, розкрило свої двері для більш широкої участі у справі іншим представникам суспільства. До нього ввійшли гірничий інженер М.Летуновський, поміщик і надвірний радник Булацель. У розпорядженні товариства знаходився завод з двома печами і двома горнами, три мідних рудники, розташовані на селянських землях. Товариство взяло ці землі в оренду на 40 років. На заводі і рудниках працювали майже 150 робітників. Кожна піч переплавляла щодоби до 300 пудів руди. Мідь була високої якості, що свідчило про добру технологію виробництва. Основний капітал товариства становив 300 тис. крб.¹⁴⁴

Навіть особи з величезними капіталами, зокрема граф Ксаверій Браницький, змушені були шукати спільників по праці. Так, при заснуванні "Катеринославського гірничопромислового товариства" у травні 1895 р. граф запросив гірничих інженерів Августа Францовича Буро-за і Рене-Рауля Дюваля. Товариство засновувалось з метою розробки покладів кам'яного вугілля на землях селян Зеленого Поля Таганрозького округу Області Війська Донського. Актив товариства у 1896 р. становив 763 463 крб., 1897 р. - 1 215 892 крб. Річний видобуток вугілля досяг 18 млн. пудів. Спочатку товариство прибутків не видавало, а у 1899/90 р. дивіденди становили 9 крб. 37 кой. на акцію, а у 1900—1902 рр. — по 12 крб. на акцію щорічно.¹⁴⁵

Ми навели лише кілька прикладів того, як акціонерні товариства розгортали промислову діяльність.

Мобілізація вільних, але недостатніх для самостійного підприємства капіталів через акціонерні товариства сприяла швидшому просуванню держави шляхом індустріалізації. Красномовними щодо цього є свідчення харківського губернатора, зроблені в огляді фабрично-заводської промисловості за 1875 р. Зазначаючи, що для розвитку промисловості важливе значення мала підготовка освічених кадрів, іншим сприятливим фактором він називає "прагнення місцевих підприємців і капіталів до створення товариств для заснування заводів". Розвиваючи далі свою думку, губернатор підкреслював, що в товариства "залучаються і землероби, сільські господарі з метою повного зближення їх інтересів з інтересами заводських виробників і з вигодою для споживачів. Таке зближення відчувалося з року в рік, особливо при нинішньому напливі в Україну і Новоросію іноземних підприємців і капіталів".¹⁴⁶

Таким чином, у другій половині XIX ст. суспільство, яке вступило у смугу панування ринкових відносин, відчувало могутній притік господарської енергії, яка виливалася у створення торгових та промислових підприємств. В результаті зростав кількісно і розширював соціальне коло підприємницький загаль, зокрема промисловий, який дедалі більше набував всестанового характеру. Родовите дворянство і рядові поміщики, знатні купці і дрібні торговці, селянство, яке, нарешті, скинуло ярмо рабства, новонароджені інженери та адвокати, вчені, вчителі та лікарі були охоплені пристрасстю до підприємництва. На кінець XIX ст., за даними торгово-промислової статистики, лише підприємцями гільдійського і негільдійського розрядів було засновано 83 766 підприємств, з них більше 3 тис. промислових та 1 296 кредитно-банківських закладів.

Цей загін підприємців, позбавлений традицій і старих пережитків, був більш схильний до новаторства і змін став носієм соціального прогресу.

Разом з тим незавершеність буржуазних перетворень, збереження багатьох пережитків у соціально-економічному і політичному житті держави позначилися на соціальному походженні підприємців. У їх складі велику питому вагу займали поміщики-землевласники та купецтво. Ці два стани колишнього феодального суспільства виявилися найбільш активними в економічному будівництві України у другій половині XIX ст. Розвиток приватної ініціативи інших соціальних станів був обмежений матеріальними можливостями та загальною політикою уряду, спрямованою на створення ідеальних умов для підприємництва дворянству, чиновникам та іменитим купцям.

¹ Статистическое описание Киевской губернии. - К., 1852. - Ч. III. - С. 2.

² Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму. - Т. I. - К., 1924. - С. 33, 82.

Лазанская Г.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. К., 1989. - С. 86-87.

⁴ Рындзюнский П.Г. Утверждение капитализма в России. - М., 1978. - С. 229.

⁵ Таблица складена за "Ежегодник Министерства финансов. - Вып. К. - СПб., 1875. - С. 368-369.

⁶ ПСЗ II. - Т. XXXVIII. - № 39118.

⁷ Рындзюнский П.Г. Крестьянская промышленность в пореформенной России. - М., 1966. - С. 88-90; Гензель П. Промысловое обложение в России. - СПб, 1900. - С. 15.

^Складено за: Ежегодник Министерства финансов. - Вып. 6. - СПб., 1875. - С. 370-371.

"Ежегодник Министерства финансов. - Вып. 6. - СПб., 1875. - С. 374-375.

- ¹⁰ Рыбаков Ю.Я. Промышленная статистика России XIX в. - М., 1976. - С. 230-232.
- ¹¹ Галахов В.В. Торгово-промышленное предпринимательство российской буржуазии в конце XIX в.: Автореф. на соиск. учен. степ, к.и.н. - М., 1985. - С. 15.
- ¹² Статистические результаты процентного и раскладочного сборов за 1889. - СПб., 1892. - С. II.
- ¹³ Галахов В.В. Торгово-промышленное предпринимательство буржуазии неземледельческой полосы // Царизм и развитие капитализма в пореформенной России. - М., 1984.- С.102-106.
- ¹⁴ Статистические результаты процентного и раскладочного сборов за 1889 г. - СПб., 1892. - С. XXVI, XXVII.
- ¹⁵ Там же. - С. VI.
- ¹⁶ Там же. - С. II.
- ¹⁷ Історія Української РСР. - Т. 3. - К., 1978. - С. 351.
- ¹⁸ Дякин В.С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907-1911 гг. - Л., 1978. - С. 7.
- ¹⁹ Опыт приблизительного исчисления народного дохода по различным его источникам и размерам в России. - СПб., 1906.
- ²⁰ Опыт приблизительного исчисления народного дохода по различным его источникам и по размерам в России. - СПб, 1906. - С. XIV, XVII.
- ²¹ Підраховано за тим же джерелом. - С. 54-1142.
- ²² Вся Россия. - СПб., 1895. - С. 1030.
- ²³ Яворський М. Україна в епоху капіталізму. — Харків, 1924. - Т. 2. - С. 59.
- ²⁴ Летопись революции. — 1923. — Кн. 3. — С. 120.
- ²⁵ Нарис передвоєнного та сучасного стану кустарно-ремісної промисловості України. — Х., 1929. — С. 15.
- ²⁶ Вся Россия. СПб., 1895. - С. 1030.
- ²⁷ Там же. - С. 1003.
- ²⁸ Рындыонский П.Г. Утверждение капитализма в России. — С. 233, 245.
- ²⁹ Исторический очерк обложения торговли и промыслов в России . - СПб., 1893. - С. 193, 241, 378.
- ³⁰ Полное собрание законов П-е. — Т. 38. — № 39118.
- ³¹ Галахов В.В. Указ. соч. — С. 16.

- ³² Бунге Н.Х. Заметка о настоящем положении нашей денежной системы и средствах к ее улучшению // Сборник государственных знаний. — К., 1880. — Т. 8. — С. 121-123.
- ³³ Варзер В. Описание кустарных промыслов Черниговского уезда Черниговской губернии // Труды Крмиссии по исследованию кустарной промышленности в России. — СПб., 1880. - Вып. 5. - С. 356.
- ³⁴ Там же.
- Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России: 1861 — 1904. М., 1979. - С. 108.
- ³⁶ Лаверычев В.Я. Указ. соч. - С. 46-47.
- Берлин П.А. Русская буржуазия в старое и новое время. — Л.-М., 1925. - С. 116-117.
- ³⁸ Скальковский К.С. Воспоминания молодости. — СПб., 1894. - С. 360.
- ³⁹ Лаверычев В.Я. Указ. соч. — С. 58.
- ⁴⁰ Андреев П. Юго-западные железные дороги. — К., 1896. - С. 53-57, 79-80.
- ⁴¹ Лаверычев В.Я. Указ. соч. — С. 58.
- ⁴² Татищев С. Император Александр II. — СПб., 1911. — Т. 2. - С. 188.
- ⁴³ Витте С.Ю. Воспоминания. - М., 1960. - Т. 1. - С. 541 -542.
- ⁴⁴ Соловьева А.М. Указ. соч. — С. 91, 92.
- ⁴⁵ Киевское Слово. — 1899. — 9 июня.
- ⁴⁶ Воблий К.Г. Назв. праця. - Т. 2. - С. 125.
- ⁴⁷ Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. — К., 1970. — С. 36, 39, 40.
- ⁴⁸ Підраховано за: Ежегодник Министерства финансов. — СПб., 1875. - Вып. 6. - С. 244-245.
- ⁴⁹ Підраховано за: Список фабрик и заводов Европейской России. - СПб., 1903. - 838 с.
- ⁵⁰ Підраховано за: Список фабрик и заводов Европейской России. - СПб., 1903. - 838 с.
- " Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. — М., 1954. - С. 79.
- ⁵² Вся Россия. - СПб., 1895. - С. 1003, 320.

- ⁵³ Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. — Дніпропетровськ, 1992.
- ⁵⁴ Крутіков В.В. Назв. праця. — С. 28.
- ⁵⁵ ЦДІА Росії. - Ф. 37, оп. 53, спр. 89, арк. 79, 80, 92-94.
- ⁵⁶ Там же. - Оп. 5, спр. 884, арк. 57, 121, 184, 190.
- ⁵⁷ Крутіков В.В. Назв. праця. — С. 38.
- ⁵⁸ Иславин В. Обзор каменноугольной и железной промышленности Донецкого Кряжа // Горный журнал. — 1875. — № 1. — С. 42.
- ⁵⁹ Крутіков В.В. Назв. праця. — С. 29.
- ⁶⁰ ЦДІА Росії. - Ф. 37, оп. 65, спр. 2269, арк. 67, 68.
- ⁶¹ Тихонов Б.В. Назв. праця. — С. 131.
- ⁶² Крутіков В.В. Назв. праця. — С. 34.
- ⁶³ ЦДІА Росії. - Ф. 37, оп. 65, спр. 2480, арк. 45.
- ⁶⁴ Иславин В. Обзор каменноугольной и железной промышленности Донецкого Кряжа // Горный журнал. — 1875. — № 1. - С. 64.
- ⁶⁵ Там же. - С. 42-93.
- Компан Е.С. Назв. праця. — С. 65.
- ⁶⁷ Киевское Слово. — 1899. — 14 января.
- ⁶⁸ ЦДІА Росії. - Ф. 37, оп. 5, спр. 1738, арк. 1-3; Коробков В.М. Горнопромышленный указатель Донецкого бассейна. — Харьков, 1901.
- ⁶⁹ Соловьева А.М. Указ. соч. — С. 243.
- ⁷⁰ ЦДІА Росії. - Ф. 37, оп. 5, сир. 1850, арк. 1; оп. 66, спр. 2290, арк. 1-40.
- ⁷¹ Там же. — Арк. 1.
- ⁷² Нестеренко О.О. Назв. праця. — Т. 2. — С. 72; Луговцов М.В. Макеевский металлургический завод в истории металлургии Юга СССР // Юбилейный сборник (1899-1949). Сталино, 1949. - С. 30.
- ⁷³ ЦДІА Росії. - Ф. 20, оп. 2, спр. 1446, арк. 176.
- ⁷⁴ Коробков В.М. Горнопромышленный указатель Донецкого бассейна. — Харьков, 1901 — С. 131.
- ⁷⁵ Крутиков В.В. Формирование горнопромышленников Юга России в первые пореформенные десятилетия // Некоторые проблемы социально-экономической и политической истории

Украинской ССР. — Днепропетровск, 1974. — Вып. 5. — С. 150, 151.

⁷⁶ Мещерский В.И. Очерки нынешней общественной жизни в России. - СПб., 1868. - С. 363.

⁷⁷ Ларычев В.Я. Указ. соч. — С. 73.

⁷⁸ ЦДІА України у Києві,— Ф. 442, оп. 43, спр. 141, арк. 60.

⁷⁹ Там же.

⁸⁰ ЦДІА України у Києві. - Ф. 442, оп. 43, спр. 141, арк. 60, 62, 95, 181.

⁸¹ Там же. - Ф. 575, оп. 1, спр. 73, арк. 30-40; ф. 442, оп. 675, спр. 139, арк. 45.

⁸² Зокрема, лише у Подільській губернії вже наступне покоління Бродських — Лазар і Лев Ізраїловичі зосередили в своїх руках майже всі паї Ковалівсько-Строгановського, Корюківського, Степанівського та Томашпільського цукрових товариств / ЦДІА України. — Ф. 575, оп. 1, спр. 73, арк. 30.

⁸³ Очерк деятельности Киевского округа путей сообщения. — К., 1913. - С. 23-24.

⁸⁴ ЦДІА Росії.- Ф.20, оп. 2, спр. 1446, арк. 8.

⁸⁵ ЦДІА України у Києві.-Ф.575, оп.1, спр.183, арк. 57зв.-58.

⁸⁶ Гефтер М.Я. Из истории монополистического капитализма в России // Исторические записки. - М., 1951.- Т. 38. С. 108.

⁸⁷ ЦДІА України у Києві. - Ф. 442, оп.536, спр.270, арк. 61.

⁸⁸ Махник М. Лицарі доброти і милосердя // Вечірній Київ. — 1994 р. — 5 трав.

⁸⁹ Ковалинский В. Меценаты Киева. — К., 1995. — С. 174.

⁹⁰ ЦДІА України у Києві. — Ф. 574, оп. 1, спр. 15, арк. 12-14; ЦДІА Росії. - Ф. 20, оп. 2, спр. 1325, арк. 2-5.

⁹¹ ЦДІА Росії. - Ф. 20, оп. 2, спр. 1325, арк. 1; спр. 1446, арк. 134-135; Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. — СПб., 1905. — С. 267-268; Список фабрик и заводов... под ред. Варзара. 1903.

⁹² Там же.

⁹³ ЦДІА України у Києві. — Ф. 574, оп. 1, спр. 45, арк. 32-33; Список фабрик и заводов Европейской России. — СПб., 1903.

⁹⁴ ЦДІА Росії. - Ф. 20, оп. 2, спр. 1721, арк. 1-7.

- ⁹⁵ Постников В.Е. Южнорусское крестьянское хозяйство. — М., 1891. - С. 169.
- ⁹⁶ Орлов П.А., Будагов С.Г. Указатель фабрик и заводов Европейской России. — СПб., 1894. — С. 375, 376.
- ⁹⁷ ЦДІА України у Києві. - Ф. 574, оп.1, спр.45, арк. 58-60.
- ⁹⁸ Список фабрик и заводов Европейской России. — СПб., 1903.
- ⁹⁹ ЦДІА Росії. Ф. 20, оп. 2, спр. 1446, арк. 27.
- ¹⁰⁰ ЦДІА Росії. - Ф. 20, оп. 2, спр. 1446, арк. 135, 186 зв.; Список фабрик и заводов Европейской России. — СПб., 1903.
- ¹⁰¹ Киев в восьмидесятих годах. Воспоминания старожила. — К., 1910. - С. 57.
- ¹⁰² ЦДІА України у Києві. - Ф. 294, оп. 1, спр. 275, арк. 76, 91-92.
- ¹⁰³ Там же. - Ф. 295, оп. 1, спр. 152, арк. 1-5.
- ¹⁰⁴ ЦДІА України у Києві. - Ф. 274, оп. 1, спр. 888, арк. 35, 157, 178.
- ¹⁰⁵ Историко-статистический обзор промышленности России. - СПб., 1886. - Т. 2. - С. 94.
- ¹⁰⁶ ЦДІА Росії. - Ф. 20, оп. 3, спр. 1931, арк. 17-35.
- ¹⁰⁷ Описание и правила о порядке паровой шерстомоечной фабрики харьковского купца I гильдии Л.К.Трофименко в г.Харькове. — Харьков, 1896. — С. 1-5.
- ¹⁰⁸ Список фабрик и заводов Европейской России. — СПб., 1903.
- ¹⁰⁹ Там же. — Историко-статистический обзор промышленности России. - СПб., 1886. - Т. 2. - С. 14.
- ¹¹⁰ ЦДІА Росії. - Ф. 37, оп. 29, спр. 49, арк. 20, 76; оп. 30, спр. 32, арк. 1; оп. 31, спр. 13, арк. 65.
- ¹¹¹ Там же. - Ф. 37, оп. 66, спр. 266, арк. 1, 4, 71-73, 88, 95.
- ^{1,2} Лаверычев В.Я. Указ. соч. - С. 80.
- ¹¹³ Минарик Л.П. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX — начала XX в.: Автореф. дис. на соискание учен. степени к.и.н. — М., 1964. - С. 6-7.

^{1,4} Минарик Л.П. Экономическая характеристика крупных земельных собственников России конца XIX — начала XX в - М., 1971. - С. 60-71.

¹¹⁵ Ежегодник сахарной промышленности за 1886/87 год. — СПб., 1887. - С. 521.

¹¹⁶ ЦДІА України у Києві. - Ф. 442, оп. 532, спр. 222, арк. 71-74.

¹¹⁷ Список фабрик и заводов Европейской России. — СПб., 1903.

¹¹⁸ Кругляк Б.А. Джерела з історії розвитку внутрішньої торгівлі на Україні в 60—90-х рр. XIX ст. // Архіви України. - 1971. - № 5. - С. 88-91.

^{1,9} Описание Смелянского имения графов Александра, Владимира и Льва Алексеевичей Бобринских. — К., 1896.

¹²⁰ Тенлицко-Ситковецкое заповедное имение гр. К.К.Потоцкого Киевской и Подольской губерний. Сост. И.В.Лещенко. - К., 1897.

¹²¹ Вся Россия. - СПб., 1899. - Т. 2. - С. 372; Тростянецкое имение Л.Е.Кенига. Сельское хозяйство. — Харьков, 1913; Анфимов А.М Карловское имение Мекленбург-Стрелицких // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. — Сб. 5.

¹²² Минарик Л.П. Указ. соч. - С. 368. - ЦДІА України у Києві. — Ф. 575, оп. 1, спр. 73, арк. 43.

¹²³ Филинченко М.Е. Мошногородищенское имение Екатерины Андреевны Балашовой Киевской губернии Черкасского уезда при местечке Мошны и Городище. — К., 1896. - С. 59.

¹²⁴ Там же. - С. 88.

¹²⁵ Список фабрик и заводов Европейской России. — СПб., 1903.

Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах. - СПб., 1897. - Т. 1. - С. 117-227.

¹²⁷ ЦДІА України у Києві. - Ф. 2090, огі. 1, спр. 106, арк. 49-55; Список фабрик и заводов Европейской России. СПб., 1903.

¹²⁸ ЦДІА Росії. - Ф. 40, оп. 1, спр. 68, арк. 114.

- ¹²⁹ О крупном землевладении. Доклады А.А.Кауфмана и А.Н.Челинцева и прения по ним // Труды комиссий по подготовке земельной реформы. — Пг., 1917. — Вып. 1. — С. 8.
- ¹³⁰ ЦДІА України у Києві. - Ф. 442, оп. 44, спр. 624, арк. 10-13, 20-29, 33-37, 48.
- ¹³¹ Підраховано за: Список населенных мест Киевской губернии. - К., 1900. - 1759 с.
- ¹³² ЦДІА України у Києві. - Ф. 385, оп. 1, спр. 1722, арк. 35-69.
- ¹³³ Сборник статистических сведений по горнозаводской промышленности России в 1886 г. — СПб., 1888. — С. 166; Лаверычев В. Указ. соч. — С. 68.
- ¹³⁴ Вагнер П. Описание каменноугольной разработки близ с.Успенского в Славяносербском уезде Екатеринославской губернии // Горный журнал. — 1854. — № 4. — С. 84.
- ¹³⁵ Підраховано за: ЦДІА Росії. - Ф. 1290, оп. 5, спр. 177, арк. 13-781.
- ¹³⁶ Менделеев Д. Об условиях развития заводского дела в России. СПб., 1882. - С. 41.
- ¹³⁷ Письма Новичка // Журнал мануфактур и торговли. — 1862. - № 4. - С. 81-82.
- ¹³⁸ Роаенталь А. Очерк деятельности русских акционерных обществ в течение 1862 и 1863 гг. — СПб., 1865. — С. 3.
- ¹³⁹ Шепелев А.Е. Акционерные компании в России. Л., 1973. - С. 96, 138, 140.
- ¹⁴⁰ Воблий К.Г. Назв. праця. - С. 126-127.
- ¹⁴¹ Нестеренко О.О. Назв. праця. — Т. 2. — С. 116-117.
- ¹⁴² ЦДІА Росії. - Ф. 37, оп. 30, спр. 50, арк. 1.
- ¹⁴³ Там же. - Оп. 66, спр. 2444, арк. 1-23.
- ¹⁴⁴ Там же. - Оп. 5, спр. 992, арк. 1-6.
- ¹⁴⁵ Там же. - Оп. 66, спр. 2321, арк. 1-48.
- ¹⁴⁶ ЦДІА України у Києві. - Ф. 2090, оп. 1, спр. 1, арк. 4.

Р о з д і л ІІІ

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД ТОРГОВО-ПРОМИСЛОВОЇ БУРЖУАЗІЇ

Курс Російської імперії, взятий з 60-х років ХІХ ст., на форсований розвиток великої фабрично-заводської промисловості, на фоні відсутності достатніх внутрішніх резервів спонукав уряд вдаватися до широких зарубіжних інвестицій. Цьому підпорядковувалося досить ліберальне щодо діяльності іноземних компаній тогочасне законодавство. Високе охоронне мито на імпортовані товари з метою підтримки власних підприємців змушувало підприємців іноземного походження привозити сюди не товари, а вкладати вільні кошти.

У правовому відношенні іноземний капітал повністю підпорядковувався загальноімперській юрисдикції. Дискримінації зазнавали іноземці доти, доки не приймали російського підданства. Інакше складалася ситуація щодо діяльності акціонерних компаній інших держав, створених за їх законами. Вони повинні були отримувати дозвіл на право діяльності від російського уряду. Проте до 1887 р. ряд іноземних компаній розгортав на наших теренах свою діяльність без будь-якого дозволу.¹ Таким чином, з правового боку були створені досить сприятливі умови для припливу в Росію іноземних капіталів. У зв'язку з цим особливо активно іноземні капітали переводились у вигляді акціонерних у провідні галузі промисловості. Саме така форма діяльності була найбільш вигідною для інвесторів, бо давала змогу якомога довше зберігати капітал за країною-експортером.

Найбільш активні позиції у загальноімперській промисловості зайняв у другій половині ХІХ ст. французький капітал, причому у базових галузях — металургійній та гірничодобувній. Так, на 1890 р. французькі капітали становили 66,6 млн.крб., 1900-226,1 млн.

крб. Відповідно бельгійські капіталісти вклали 24,6 і 296,5 млн. крб., англійці — 35,3 і 136,8 млн., а німці — 79 і 219,3 млн. крб.². Ці цифри разом із зростанням іноземних інвестицій у промисловість свідчать про інтенсивне проникнення саме бельгійських капіталістів, вклади яких за десятиріччя зросли у 12 разів. Тому стає зрозумілим бідкання кореспондента "Киевского Слова", який писав наприкінці XIX ст. про відкриття поблизу Кременчука залізокварцевих сланців, розробкою котрих планує зайнятись якась бельгійська компанія. "Не можна не пошкодувати, — зазначав він, — що їх експлуатація потрапила до рук бельгійців, які вже й так захопили у своє володіння більшість гірничих промислів у Катеринославській губернії і майже монополізували всю південну російську залізну промисловість".³

Величезні природні ресурси України, "м'які" закони, дешева робоча сила, швидке залізничне будівництво поряд з високими прибутками приваблювали іноземних інвесторів. Так, близько половини французьких коштів вкладалось у добувну і металургійну промисловість Донбасу.⁴ Загальна сума французьких капіталів на Україні, що працювали за французькими чи російськими статутами, становила 220 млн. франків. Бельгійці вклали в українські підприємства 155 млн. крб., або понад 1/2 всіх вкладених коштів у Росії. Німці використовували свої кошти (29,7 млн. крб., або 1/15 всіх вкладів) для будівництва заводів і банків, англійці виділили до 23 млн. крб., або 1/20 всіх вкладів у Російській імперії." Більш-менш повну картину іноземних інвестицій у вигляді акціонерного капіталу у Російській імперії змальовує П.І.Ляшенко. В останнє десятиріччя XIX ст. вони досягли 911 млн. крб., в тому числі у гірничозаводській промисловості — 437,9, у металевій — 145,3, хімічній — 29,3, керамічній — 26,6, текстильній — 71,4, харчовій — 11,4.⁶

Вторгнення досвідчених іноземних капіталістів перешкоджало вітчизняним підприємцям проникати у прибуткові галузі промисловості. Так, 1900 р. 72% акціонерних капіталів гірничозаводської промисловості Російської імперії належало іноземцям, а в Україні їх частка сягала 80—90%. З 1890 по 1900 р. іноземні капітали лише в кам'яновугільній промисловості зросли у 5,6 разів, досягши у 1900 р. 95,3 млн. крб.⁷ Акціонерні компанії з іноземним капіталом зосереджували половину видобутого вугілля Донбасу. Аналогічно розвивалася ситуація і на залізорудному виробництві у Криворізькому басейні.

Несприятлива промислова кон'юнктура складалася для автохтонних підприємців і в інших важливих галузях промисловості. Зокрема, майже повністю в руках іноземців знаходилася металургійна промисловість. Катеринославський губернатор у 1899 р. констатував, що тут "всі металургійні, а також великі заводи другої групи, тобто зайняті виробництвом по обробці металів..., належать 34 іноземним акціонерним товариствам, основний капітал яких становить 130 млн. крб."⁸ Наприкінці XIX ст. на півдні Російської імперії діяли 18 доменних і 4 переробних заводи з 45 печами, виробництво яких сягнуло 13,6 млн. пудів чавуну, причому лише 4 із 18 заводів були засновані за рахунок вітчизняних капіталів.⁹

Іноземних інвесторів приваблювали казкові прибутки, які давали ці галузі промисловості. Один з англійських капіталістів, що побував у 1902 р. в Росії, повідомляв колегам, що тут мито на ввезення товарів досягає 20-180% вартості товару, в той час як прибуток на капітали давав до 30% на рік. Він запевняв, що прибутковість іноземних капіталістів у Російській імперії "прямо казкова" і рекомендував створювати тут міцні англійські підприємства, щоб розорювати своїх слабких російських конкурентів.¹⁰ І дійсно. На великих підприємствах наприкінці XIX ст. прибутки становили не менше ніж

30—40%. На Донбасі дивіденди іноземних капіталістів у 3—4 рази перевищували прибутки аналогічних підприємств у Західній Європі.¹¹

Багато іноземних підприємців, працюючи в українській промисловості, здобули за короткий час фантастичні капітали. Наприклад, прибутки Юза і содового заводчика француза Сольве (іноді його джерела подають як бельгійця) чиновником міністерства фінансів і Держбанку Є.Картавцевим оцінювалися в межах одного десятка мільйонів крб. Вони наближалися до восьми найбагатших сімей іноземного походження. Серед зовнішньоторгових фірм на півдні було 5 найбільших. Перш за все це — грецькі фірми Анатра, Скамаранчі, Маразлі, Масс (кожна з них володіла близько десятка мільйонів карбованців) і Раллі, статки якого оцінювали від 25 до 30 млн.¹² Всі вони працювали в Одесі.

Це були непоодинокі щасливці. Власники Південноросійського Дніпровського товариства з капіталом у 5 млн. крб. протягом п'яти років отримували по 40% чистого прибутку. Тому не дивно, що англієць Юз, "вболіваючи" за економічний розвиток імперії, писав у 1879 р. про "обширні природні багатства — як мінеральні, так і сільськогосподарські на Півдні Росії, які могли б стати житницею Західної Європи".¹³

Під тиском великих акціонерних товариств майже повністю зникають зі сцени економічного життя дрібні селянські розробки. Так, на Донбасі з 114 великих копалень, які були досліджені у 1901 р., 94% вугілля давали акціонерні підприємства.¹⁴ Не витримали з ними конкуренції і деякі поміщики — індивідуали. Навіть знамениті Макіївські копальні Іловайського стали власністю французів.

Засноване у 1895 р. в Парижі Товариство для розробки кам'яної солі і вугілля на Півдні Росії взяло в оренду землі у іцербинівських селян. Без зайвого клопоту перейшли до французьких капіталістів шахти Риков-

ською, а Прохорова — до рук бельгійських підприємців тощо.¹⁵

Прикладом вдалої операції, здійсненої представни¹ками бельгійського капіталу у вугільній промисловості, є товариство Білянських кам'яновугільних копалень, яке заволоділо прохорівськими копальнями і стало співвласником російсько-бельгійського товариства з видобутку вугілля (22,6 млн. пудів щорічно).

Білянське товариство займалося спочатку видобутком вугілля і переробкою його на коксових печах. Йому належало 4 272 дес. вугільних земель. Акціонерний капітал на 1897 р. налічував 3 300 000 франків. На 1898 р. він зріс до 4 млн. франків. Видобувати вугілля розпочали з серпня 1898 р. і вже через рік мали майже 0,5 млн. пудів вугілля. Прибутковим виробництво могло стати лише за умови видобутку вугілля на трьох шахтах 1 млн. пудів. Але вже 1900 р. Білянське товариство видавало на-гора більш як 5,2 млн. пудів. На цей час воно володіло половиною акцій товариства цементного виробництва і вапняних печей на р.Білій (засноване у 1898 р.) Компанія придбала також рудник, багатий на залізну руду, у Товариства скелеватських рудників, а після його продажу Товариству білянських доменних печей на певних умовах стала співзасновником залізничного виробництва на Півдні. Компанії дісталось 5 тис. акцій Білянського товариства доменних печей (із загальної кількості 40 тис. акцій). Повноцінний портфель товариства Білянських кам'яновугільних копалень складався з 5 тис. звичайних акцій Товариства цементного виробництва, 5 тис. іменних акцій Білянських доменних печей, 8 тис. акцій для пам'яті того ж товариства і 12 500 акцій скелеватських залізних рудників. Вартість вугленосної землі на 1900 р. оцінюється у 3 230 147 франків 95 сантимів. Актив Товариства за якийсь кілька років зріс майже у 3 рази і досяг 11 089 282 франків. Швидко зростали і прибутки акціонерів: якщо

у 1899 р. прибуток становив 46 791 франків, то у 1900 р. 161 058 франків 98 сантимів.¹⁶ Економічна криза початку XX ст. негативно вплинула на зростання прибутків Товариства.

Сприятливі умови для розгортання робіт у донецьких степах мало Товариство Брянських заводів, засноване на російські капітали, але згодом перехоплене французами. Воно прибрало до рук шахти Булатова, Бабича, Савенка і Пестерева. Основний капітал Товариства на кінець століття становив 3 450 000 крб., а власної і купленої землі воно мало 1 731 дес. Протягом 1894—1898 рр. видобуток вугілля зріс з 1,7 до 9 млн. пудів, а коксу — з 26,6 тис. до 2,3 млн. пудів.¹⁷ Жодний індивідуал не міг організувати таке потужне виробництво.

Не маючи змоги розпочати самостійне виробництво, місцеві промисловці намагалися використати свої капітали у товариствах змішаного типу. Показовим щодо цього було створене у 1887 р. могутнє Південноросійське Дніпровське металургійне товариство. До його складу входили дійсний статський радник князь В.М.Танішев, дворянин В.О.Ляський, лодзинський купець першої гільдії Е.Гурберт, німецькі піддані Вільгельм Рау і Роберт Сюрмонд, бельгійські піддані Карл Деллау-Мат'є, барон де Макар, Георгій Пастор і Адольф Грейнер. Як бачимо, почесні місця в товаристві посіли поряд з титулованою знаттю — князями і баронами купці та безрідні промисловці — німці, бельгійці, поляки і росіяни. Об'єднали цих людей спільні капітали і прагнення примножити їх. Основний капітал товариства становив 5 млн. крб. і 2,5 млн. облігаційного.¹⁸ Перелік подібних організацій можна продовжити, але він не змінить загальної картини.

Іноземний капітал проникав не лише у великі капіталістичні об'єднання, що мали по декілька мільйонів основного капіталу. Існували й менші за коштами підприємства. Зокрема, у 1874 р. на землях

Дзялинських і Стадницької виникло товариство Денишівського чавуноливарного і залізоробного заводу на паях. Його фунда-торами виступили іноземні капіталісти А.К.Беккерс, Г.Г.Доппельмаєр, Р.А.Зейме, А.Н.Петерс і І.Ф.Фелькнер (основний капітал 800 000 крб.). Це ж товариство взяло в оренду у 1878 р. Високопечанський завод поміщика Таранова. Невеликий чавуноливарний заклад заснував англієць Вард. Вони забезпечували металом потреби цукрових заводів Правобережної України.¹⁹

Міцні позиції утримував іноземний капітал у машинобудуванні. Принаймні більш-менш значні машинобудівні заводи перебували у руках іноземних підприємців. З 170 осіб, які стали засновниками заводів по виробництву сільськогосподарської техніки, майже 35% були іноземцями, 22,3% росіянами, 20,5% євреями, 10% поляками і лише 4% українцями.²⁰ На німецькі капітали засновані паровозобудівні заводи у Луганську та Харкові, на бельгійські — Катеринославський вагонобудівний завод (в останньому акціонером був П.І.Харитоненко). Фундаторами Чорноморського механічного заводу та суднобудівного у Миколаєві виступили французькі підприємці з Бельгії.

Щодо вміння організувати виробництво заслуговує на увагу останнє товариство, яке офіційно називалося "Анонімне товариство механічного виробництва на Півдні Росії". Його капітал у 1898 р. досяг 10 млн. франків, а майно оцінювалося у 13,8 млн. франків. Воно швидко організувало у Миколаєві суднобудівне виробництво, яке "досягло такого ступеню досконалості і продуктивності..., що навіть у нашій країні (мається на увазі Бельгія.

Т.А.), де ми володіли всіма промисловими і адміністративними елементами, сформованими давно, було б ризиковано сподіватись на здійснення такого складного підприємства протягом короткого часу".²¹ Вже в 1896 р. товариство виготовило продукції на 7,1 млн.

Причому його власники планували протягом 1897—1898 рр. потроїти і навіть зчетверити випуск продукції. Щоб досягти цієї мети, вони намагалися заохотити робітників і технічний персонал до більш продуктивної праці. Для утримання кваліфікованих робітників, зменшення втрат робочого часу господарі вирішили побудувати чайну-їдальню, де можна було порівняно дешево отримувати обіди. Крім того, відкрито лікарню, в якій змогли отримувати кваліфіковану медичну допомогу травмовані і хворі. З метою економії коштів, здійснення контролю за якістю продукції і вдосконалення діяльності різних заводських відділень була облаштована лабораторія.

Однак найбільші надії щодо розгортання виробництва промисловці покладали на підписання державного замовлення. Таких замовлень у 1897/98 р. було отримано на 9 млн. франків. Адміралтейство довірило їм виготовлення парових котлів і машин, рухомих механічних баштових установок для панцерника "Князь Потемкин Таврический", який споруджувався на верфях казенного адміралтейства у Миколаєві. На наступний виробничий рік товариство отримало замовлень на 18 млн. франків. Його прибутки перевищили всі очікування акціонерів. Якщо аналогічні підприємства у Бельгії мали прибуток 120,3 тис. франків, то на Україні — 1,1 млн. франків, з них 600 тис. планувалося видати на дивіденди. Таким чином, на кожну з 12 тис. акцій припало по 50 франків прибутку.^{2^} Так по-діловому, зі знанням справи розгортали своє підприємництво представники західноєвропейського капіталу.

На кінець XIX ст. вони придбали всі найкращі родовища кам'яної солі. Лише одне вітчизняне товариство солепромисловців зберегло позиції у цій запеклій боротьбі підприємців за ласий шмат пирога. Це було "Південноросійське промислове товариство" з основним

капіталом в 1 млн. крб., за яким стояли його організатори — дворянин К.О.Маєвський та купець І.І.Комен.²³

Іноземний капітал став поволі проникати навіть у харчову промисловість, яка тривалий час була прерогативою місцевих підприємців. Так, французи придбали три цукрових і два цукро-рафінадних заводи, німці — два цукрових і один цукрорафінадний, бельгійці разом з французами — Тростянецький завод. Низку представників іноземного капіталу, що брали участь в облаштуванні цукрових заводів і діяли через товариства, називає К.Воблий.²⁴

Пальму першості щодо виробництва пива і його якості тримало акціонерне товариство "Нова Баварія", засновниками якого стали у 1872 р. вихідці з Німеччини. Основний капітал товариства становив 500 тис. крб. і запасного 123 тис. крб. Розгорнувши свою діяльність у с.Григорівка Харківської губернії, товариство одразу витіснило з ужитку петербурзьке пиво. Воно діяло з розмахом — побудувало заводське приміщення, обзавелося залізничною платформою поблизу заводу, вагонами, мережею пивниць, які не поступалися подібним закладам Мюнхена, Відня та інших міст, складами у Харкові, де постійно зберігалося до 200 тис. відер пива (майно оцінювалося у 700 тис. крб.). Своєю продукцією товариство забезпечувало половину сусідніх губерній, просунулось до Таганрога і почало експортувати пиво до Константинополя. Протягом перших дев'яти місяців роботи товариство на затрачений капітал отримало 17,5% прибутку.²⁵ Високі дивіденди одержували навіть тоді, коли з'явилися сильні конкуренти в особі "Південно-російського акціонерного товариства пивоварних заводів" з основним капіталом 1 млн. крб. (засновники А.І.Бродський і В.І. Толлі). Так, якщо протягом 1896—1902 рр. у Бродського дивіденди коливалися в межах 1.4 — 5%, то у новобаварців — від 10 до 15%.²⁶

Отже, недостатнє нагромадження капіталів у руках вітчизняних промисловців, технічна і в цілому економічна відсталість Російської імперії, орієнтація уряду на зарубіжні інвестиції, створювали сприятливий ґрунт для проникнення на наші терени підприємців іноземців. Не зустрічаючи економічного опору, вони легко захоплювали ключові позиції у найзначніших галузях промисловості. До того ж місцеві промисловці, менш досвідчені у підприємстві, намагалися не ризикувати капіталами і зосереджувати свою діяльність в майже безпрограшних харчовій, а в Росії — текстильній галузях промисловості. Цим самим вони самостійно звужували підприємницький обшир, віддавали іноземцям досить прибуткові галузі виробництва. У зв'язку з цим іноземні капіталісти здобули можливість збагачуватися за рахунок освоєння наших природних багатств.

Наплив іноземних капіталістів у зв'язку з політикою надмірного їх заохочення до підприємництва у Російській імперії викликав гостру критику з боку великих місцевих підприємців та їх adeptів. Так, член товариства для сприяння російській промисловості і торгівлі С.Ф.Шарапов на одному з його засідань у березні 1899 р. виголосив різку промову з цього приводу. В ній, зокрема, говорилося, що "тільки велика наївність наших фінансистів думати, що у великих мільйонних підприємствах, заснованих на іноземні капітали, є що-небудь, окрім звичайнісінького збирання вершків та пересічного промислового обкрадання, в якому російський народ грає таку ж роль, як індуси, китайці, негри. Не випадково Катеринославська губернія досить відверто називається Білим Конго".²⁷

На національному складі промисловців України позначилася не лише наявність великого прошарку іноземних промисловців, які діяли одноосібно чи через товариства, але й особливості історичного розвитку України. Маємо на увазі політичну залежність України

від Польщі та Росії, проходження по українських землях так званої "межі єврейської осілості" * Такі зигзаги історичної долі, без сумніву, додали багато промисловців польського, російського та єврейського походження.

На цю особливість українських підприємців звертали увагу високі державні чиновники. Подільський губернатор, доповідаючи у 1884 р. про економічне і політичне становище у губернії, лаконічно констатував, що "всі заводи за малим винятком належать акціонерним компаніям, а головними пайщиками виступають поляки, іноземці та євреї".²⁸ Щось подібне, але з певним акцентом зазначав у своєму звіті за 1878 р. волинський губернатор. "Переважаючий в губернії єврейський елемент, — писав він, — встиг захопити в свої руки під виглядом довгострокових оренд і різних махінацій багато землі від землеволодарів переважно польського походження... Різні місцеві міські і сільські промисли, — додавав губернатор, — також знаходяться переважно в руках євреїв...".²⁹

Вказуючи на виняткову підприємливість євреїв, зазначимо, що зафіксована їх присутність у промисловому будівництві пояснювалася й особливостями тогочасного обліку. Ми вже згадували, що до обліку не включалися підприємства, які знаходились у сільській місцевості і належали селянам, натомість враховувалися підприємства, власниками яких були євреї. На це звертав увагу полтавський фабричний інспектор, подаючи звіт за 1901 р.³⁰ Отже, обов'язкова підзвітність єврейських підприємств посилювала картину їх підприємництва на Україні і затлумлювала деякою мірою діяльність українців-селян.

Тривалий час євреям заборонялося поселятись у внутрішніх губерніях Російської імперії. Лише у 1899 р. їй було надано право селитися у Москві, але за особливим дозволом.

І коли на Правобережжі серед промисловців домінували поляки та євреї, то на Лівобережжі і Півдні було багато російських, єврейських та іноземних підприємців. Ці спостереження підтверджуються статистичними даними. Зокрема, у сірниковій галузі Чернігівщини з 12 значних підприємств на 1880 р. росіянам належали 10, а євреям — 2.³¹

Невеликий список фабрик і заводів Харкова початку ХХ ст. також характеризує національний склад промисловців. До нього ввійшло 57 підприємств, з яких росіянам належало 23, євреям — 10, іноземцям — 17, українцям — 4, невідомим — 2, полякам — 1.³² Із розлогого списку підприємств, що підлягали наглядові фабричного інспектора Полтавської губернії в 1901 р., 122 належали євреям, 51 — росіянам, 16 іноземцям, 27 — українцям, 11 — товариствам, 29 — невизначеної національності.³³ Повну пасивність щодо промислової діяльності демонструють українці на Волині. Так, з 34 підприємств Луцького повіту 10 заснували євреї, 16 — німці, 5 — поляки (один у спільному володінні з євреєм), 3 — росіяни і 1 підприємство, національна приналежність власника якого не встановлена.

Ці загальні тенденції знайшли відображення і в матеріалах інших районів України. Зокрема, у Київській губернії за даними фабричного інспектора про відкриття у 1900 р. деяких промислових закладів, їх фундаторами стали поляки (17 підприємств), росіяни (10), українці (11), євреї (9), іноземці (4), товариства (8), належність 10 підприємств не встановлена.³⁴ Отже, найактивніші позиції у підприємстві на Україні посідали євреї, росіяни, поляки та іноземці.

Здавалося, реванш мусять взяти підприємці-українці у таких традиційних для них галузях промисловості, як горілчана і цукрова, але й тут переважали росіяни і поляки. Так, з 122 заводів по виробництву горілки, які були зосереджені на Волині, лише 5 належали україн-

цям, з 11 заводів Катеринославіщини — 2, з 67 — Київської губернії — 5, з 90 — Подільської — 5, з 54 — Полтавської — 9, з 50 — Харківської — 4, з 27

Херсонської — 1 і, нарешті з 109 підприємств Чернігівської — лише 15. В цукровій промисловості національний капітал представляли відомі особи — Терещенки, Харитоненки та Смирненки. Наприклад, у Харківській губернії, з 17 цукрових підприємств, що були в індивідуальній власності, 5 належали Харитоненку.³⁻⁵ У Подільській губернії, за доне-сенням старшого фабричного інспектора, з 52 діючих у 1899 р. цукрових заводів у руках євреїв знаходилося в одноосібному володінні та таких, що контролювалися ними 14, у росіян — 8, поляків — 11, іноземців — 2.³⁶ На противагу Подільській у Київській губернії панівне місце посідали росіяни (20 заводів), хоч тут були такі великі промисловці-іноляки, як Браницькі (6 заводів), Потоцькі (2), українці Тереїценки (2) і Смирненко (1).³⁷ Загалом з 148 цукрових підприємств, що діяли у найбільшому цукровому районі імперії — Правобережжі, на початку XX ст. 44 належали російським власникам, 63 — полякам і 33 — євреям.^{3**}

Дуже невеличкий прошарок українців був у гірничо-промисловому виробництві. Серед власників гірничих і машинобудівних підприємств назовемо Алчевського, Голуба, Панченка, Полетченка, братів Рутченків тощо. Це представники великого капіталу, що реалізовували свої підприємницькі здібності переважно через товариства. Але, крім них, діяла невелика група одноосібників, які доклали чимало зусиль, щоб закріпитися у гірничій промисловості. Це — А.Р. і Ф.П.Іщенко, Кричевський та Вірьовка, Козакевич і Косич, Певний та Руденко. Здебільшого вони володіли невеликими копальнями, видобуток з яких оцінювався не більше як у 10 тис. крб. на рік.³⁹

Звичайно, доля українців у промисловому та й в цілому в економічному розвитку була більш вагомю. Дещо раніше ми наводили дані про видачу свідоцтв на дрібну торгівлю по III і V класах з половинним митом, до якого входили дрібні промисловці — власники підприємств з числом робітників не більше 4, візники та господарі млинів з одним поставом у межах міста. Це були за походженням селяни—переважно українці. За даними на 1873 р. їх було зафіксовано у Волинській губернії 1 459, Київській — 572, Подільській — 518, Полтавській — 1 151, Чернігівській — 1 274, Харківській - 1 036, Катеринославській — 742, Таврійській — 1 271, Херсонській — 1 458. Всього по Україні — 9 481 особа.⁴⁰ Їх число було дещо більшим, оскільки частина тодішньою податковою системою не обліковувалася. Таким чином, втягнення українців у підприємництво, особливо у низове, дрібне, було значно ширшим. Інша справа, що стати великим капіталістом вдавалося небагатьом українцям.

Найбільш повні і достовірні відомості про підприємницьку діяльність на Україні представників різних етносів дає одноденний Всеросійський перепис 1897 р. Він засвідчив, що у промисловості та торгівлі України провідне місце належало поряд з іноземними російським, польським та єврейським капіталістам. Українці найкраще виявляли себе у сільському господарстві. На це звертав увагу відомий український статистик і діяч національного руху О. Русов. Грунтовно проаналізувавши матеріали перепису, він дійшов висновку, що "...у роботах на здобуття матеріалів їстівних українці переважають всі народи, які живуть у Російській імперії, обробляти ж ці першорядні продукти в ковбаси, цукор, пиво тощо, щоб сим заробляти собі засоби життя, вони не так здатні, як інші, бо сим займаються вдвоє менше од всіх других. Так само вдвоє або далеко менше, ніж уся людність держави, українці оддають працю

алів для одєжі, для будівлі хат і всяких речей життя, на транспорт або громадську службу; у ділах торговельних, банкових і дрібного кредиту українців менше, ніж серед усієї людності Росії; робітниками на послугах українців буває теж менше, ніж в середньому числі в Росії; так само і тих, що живуть без корисної праці для інших, серед українців менше. Всі сили український народ оддає на здобування сириці для їжі — цієї найпершої погребі, важнішої од одіжу і будівлі" (підкреслення наше. - Т.Л).⁴¹

Переписом 1897 р. на Україні зафіксовано 111 626 осіб, що жили за рахунок прибутків з капіталу і нерухомого майна, 306 644 — займалися торгівлею та 3 612 — кредитно-торговими операціями. Українські підприємці серед самодіяльного населення, що жило з прибутків від капіталів, становили 29,12%, російські — 38,64%, польські — 8,97%, а єврейські — 15,68%. Відповідно торгівлею та торгово-кредитними операціями займався 13,43% українців, 16,24 — росіян, 1,03 — поляків і 63,72% євреїв, які після українців (17 005 688 осіб обох статей) та росіян (2 767 951) займали третє місце за кількістю (і 908 465) серед населення України.⁴² Очевидно, найбільш підприємливим на цей час виявився єврейський етнос. Його найбільший внесок у творення капіталістичної економіки зумовлювався найактивнішою участю у торгівлі та торгово-кредитних справах. В цьому єврейству поступалися представники всіх етносів, що населяли Україну. Незважаючи на ряд дискримінаційних заходів уряду Російської імперії стосовно євреїв (заборона купувати та орендувати землю, обмеження в акціонерному підприємстві, проживанні та пересуванні тощо), ЮНИ виявили могутній природний потяг до посередницької діяльності. Як відомо, і про це вже говорилося раніше, купецтво за доби ринкового господарства активно Долучалося до промислового підприємництва, тому було творцем не лише посередницького, але й

капіталу. Єврейський етнос на Україні брав якнайактивнішу участь у творенні нового суспільного устрою. Ще у 1878 р. волинський губернатор у своєму звіті зазначав, що "нерозвинене і непідприємливе селянське населення не може конкурувати з єврейською масою торговців і промисловців".⁴³

Курс Росії, взятий одразу після остаточного поділу Польщі і включення правобережних українських земель до складу імперії, на тотальну русифікацію краю і витіснення польських поміщиків та "єврейського елементу" з господарського життя, здавалося, мав стати перепорою цим етносам в економічній діяльності.⁴⁴ Однак й за таких несприятливих умов вони виявили надзвичайну спритність. Автор допису в газету "Новое время" за 1893 р. ревний прихильник офіційної політики русифікації з відчаєм зазначав, що "закони про обмеження прав на придбання землі католиками та євреями чудово ними обходилися... Євреї-мільйонери є головними цукрозаводчиками, які володіють великою кількістю землі в краї".⁴⁵ Отже, попри всі складнощі, єврейський етнос, за свідченням різних осіб і офіційною статистикою, мав більш виразну буржуазну структуру, ніж інші національності. Щоправда, відсоток єврейського етносу, який значиться у перепису під рубрикою таких, що живуть з капіталів і майна, був незначним.

Слідом за ними, хоча й зі значним відставанням у підприємництві, йшла група підприємців з росіян, до якої, безумовно, входила певна частина зрусифікованих українців. Становище панівної нації, підкріплене офіційною політикою, примножувало ділову енергію, впевненість, наступальність російського етносу, причому не лише його верхівки — дворян, поміщиків та чиновників, яка давно займала на Україні ключові позиції, але навіть суспільних низів.

Коли наприкінці 20-х років XIX ст. Харків перетворився на важливий торговельний центр, сюди з велико-

російських губерній стали прибувати багато підприємливих людей, особливо купців. Зміцніле за рахунок колоніальної сибірської та зовнішньої торгівлі російське купецтво, завойовуючи економічний простір, відтісняло з центральних губерній на периферію своїх більш дрібних "родичів". Водночас російські поміщики під тиском економічних обставин дедалі частіше відпускали кріпосних селян на оброк. В пошуках заробітків більшість селян П.Переметьєва, Голіциних та Юсупових рушили, як зазначав у своєму повідомленні харківський губернатор, на Україну. "Ці мужики, переважно старообрядці, прийшли в постолах, але склали завдяки своїй праці, енергії, розторопності і тверезості мільйонні капітали, займаючись спочатку виробництвами, які не вимагають великих затратних капіталів. При власній праці і дешевизні сировини, — свідчить губернатор, — вони згодом мали вже великі обороти... З появою коломенського мужика Павлова у Харкові почалося пряничне на меду виробництво у великих розмірах, витіснивши з ужитку малоросійські маковнички, шишки, вергуни і т.д. Вироби Павлова знайшли схвалення в августійших осіб".⁴⁶

Відтоді кондитерське виробництво набуває значного розвитку. Наприкінці XIX ст. на Харківщині працювали 10 прянично-цукрових закладів, з яких 6 належали росіянам, 2 — українцям Римаренку (50 робітників) та братам Романенкам (150 чол.), 1 - єврею Воловийку (171 чол.). Проте найбільшу кондитерську фабрику мав петербурзький купець другої гільдії Жорж Борман (420 робітників).⁴⁷

Активна експансія російських купців підкріплювалася політикою уряду. Русифікація України, що продовжувалася у першій половині XIX ст., призвела до того, що сюди стали прибувати російські купці заможніші, ніж українські. У структурі міст — осередків промисловості, торгівлі, культури і суспільного життя вони посідали високі місця купців I та II гільдій, тоді як українці

рідко досягали навіть другої. У великих містах України купцям-переселенцям надавались певні пріоритети та пільги.⁴⁸ Так, у 30-х роках XIX ст. за наказом Миколи I до Києва з внутрішніх губерній Росії заохочувалося переселення купців з великими капіталами, які одразу зайняли панівне становище серед місцевого купецтва, потіснивши дрібні єврейські, українські і польські капітали. Саме в цей час сюди прибули Дегтярьов, Масалітін, Фоломінов, Богатирьов, Єлісєєв та інші.⁴⁹ Українців-купців переселяли з центру на околиці. Тому не дивно, що наприкінці XIX ст. у Києві було 2 307 купців з росіян, 2 238 з євреїв і лише 152 з українців.⁵⁰

У Києві було покладено початок багатьом російським купецьким династіям. Зокрема, родина купців з Калуги Дегтярьових здійснювала тут великі торговельні операції металевими виробами, долучилася до промислового виробництва, прибрала до рук міське правління. У 1835 р. глава родини Парфен Михайлович став першим київським міським головою. Після смерті батька торгівлю продовжував син Михайло, причому настільки успішно, що досяг статусу одного з найбагатших людей міста. Лише будинки, що йому належали, оцінювалися в середині 80-х років XIX ст. у чверть мільйона крб.,⁵¹ а були ще торгово-промислові заклади. Разом з тим він був незмінним протягом 25 років гласним Київської міської думи. М.Дегтярьов був людиною доброчинною і небайдужою до потреб міста. Він підтримав ініціативу Ф.Терещенка щодо облаштування на свої кошти на Подолі нічліжки для бездомних людей. У 1884 р. Дегтярьов спорудив на вул. Покровській богадільню на 40 місць.⁵² Після смерті він залишив місту на благодійні цілі майно, яке оцінювалося в 2,5 млн. крб. За весь час свого існування Київ не отримував такого щедрого дарунку.⁵³

За умов розвитку капіталізму в імперії купці з центрально-промислових губерній Росії активно привозили

на український ринок багато фабрично-заводської продукції, вивозячи звідси продукти сільського господарства. Російські купці, торгуючи по декілька десятків років поспіль на українських ярмарках, записувалися до місцевого купецтва. Іван Аксаков називає ряд харківських купців, які були вихідцями з міст Центральної Росії.⁵⁴ Прискорений розвиток капіталізму у післяреформений час привів до того, що у провінційних околиць імперії з'явилося більше шансів для розгортання підприємницької діяльності, якими скористалися міцні російські купці та промисловці.

Великі можливості для підприємницької діяльності на Україні мали також російські поміщики та дворяни, які з часів Петра I пожадливо накинулися на українські землі. "Малоросія, — зазначав Є.П.Карнович — на яку при Нетрі Великому важко лягав урядовий гніт, була багатющим джерелом нечесних прибутків для російських вельмож..."⁵⁵ Цей розбій продовжувався протягом усього XVIII ст. Таким чином багаті маєтності на Україні отримали родичі Потьомкіна — Енгельгардти, Самойлови, через них дещо перепало Бобринським, Донець-Захаржевським та іншим вельможам, які з ординською нахабністю посунули на Україну.

Нові джерела для збагачення російських поміщиків відкрилися з ліквідацією автономії України. "Ліквідація Запорозької Січі знаменувала повне захоплення царською Росією берегів Чорного моря, а також знищення залишків українського сепаратизму у вигляді Запоріжжя та перетворення України на колонію царської Росії".⁵⁶ Відтоді почалося інтенсивне "заселення" російськими поміщиками степової частини України та Криму. Великих страждань від "культурного" наступу, який котився на колесах великодержавія, зазнав кримсько-татарський народ. Під тиском нових порядків, насаджуваних у Криму, татари змушені були емігрувати. Особливо великих розмірів цей процес набув у 60-х роках XIX ст.

З 1860 по 1862 р., за відомостями царського уряду, емігрувало за кордон 141 667 татар. Крім того, з Перекопу відійшли ногайці, які там кочували. Разом з ними загальне число емігрантів за ці роки становило 231 177 душ. Насправді ж виселилося більше. "Його величність, — свідчив генерал Тотлебен, — дозволив собі сказати, що непотрібно стримувати татар у переселенні, розглядати цей випадок як надзвичайно сприятливий для звільнення від них краю".⁷ На захоплені землі й території активно просувалося російське дворянство та купецтво, малоземельні селяни великоросійських і українських губерній. Лише у степовій частині Півдня України було 617 власників, переважно росіян, які мали в середньому по 3 320,1 дес. землі. Графи Мордвинов, Дурново, Попов, князь Михайло Романов володіли від 50 до 74 тис. дес. землі, а Фальц-Фейни господарювали на площі в 200 тис. дес.⁵⁸ Саме такі землевласники мали змогу швидко розвивати ринкове сільське господарство й інвестувати капітали у промисловість. Тому не дивно, що у другій половині XIX ст. ми не зустрічаємо у Криму жодного підприємця з татар, у той час як на початку 30-х років XIX ст. вони проводили жваву підприємницьку діяльність (див. табл. 3).

Результати російської економічної експансії зафіксовано в переписах, які періодично провадилися в XVIII — XIX ст. Отже, на Лівобережжі питома вага росіян зросла з 2,2 у 1719 р. до 6,1% у 1858 р. На Півдні кількість росіян становила відповідно 15,6 до 21,6%. Масова експансія російських поміщиків відбувалася і на правобережних землях. Після трьох поділів Польщі уряд взяв курс на інтенсивну русифікацію краю. Одночасно з поширенням російського адміністративно-політичного устрою, економічних, судових та правових законів почалося витіснення звідси польських землевласників і насадження російських поміщиків. Якщо у XVIII ст. не було зафіксовано тут жодного росіянина, то за переписом

1858 р. їх питома вага становила вже 0,6, а у 1897 р. — 4,3%.⁵⁹

Ці процеси посилилися після двох визвольних польських повстань. "Північно-західний і нівденно-західний краї, — зазначав мировий посередник І.І.Сердюков, — велено обрусить, тобто замінити польських землевласників російськими".⁶⁰ Разом з дискримінаційними законами щодо національних прав українців законом від 10 грудня 1865 р. полякам, а ще раніше євреям (10 липня 1864 р.) заборонялося отримувати маєтки "купівлею і за заповідями". Проте поляки та євреї купували їх на чужі прізвища. З цього приводу подільський губернатор Милорадович зазначав, що жадане насадження російських поміщиків у краї йде значно повільніше, ніж хотілося б.⁶¹

Як би не оцінював цей процес державний чиновник, але лише після польського повстання 1863 р. російським дворянам було "продано" (без торгів) більш як 0,5 млн. дес. відібраних у поляків земель, причому за дуже низькими цінами.⁶² З прийняттям заборонних законів польське землеволодіння, за даними МВС, скоротилося на Правобережжі на 1/3 — з 82,6% у 1865 р. до 51,3% у 1897 р., натомість російське зросло, відповідно, з 17,4 до 41,8%.⁶³

Внаслідок такої політики російського уряду протягом ХІХ ст. на Правобережній Україні з'явився значний прошарок великих землевласників російського походження. Однак звужувався економічний підмуток для українських та польських поміщиків. Як підсумок наступальної політики уряду на Правобережжі наведемо положення з польської газети "Кгеяу", в якій повідомлялося, що росіяни після 1863 р. зробили на Волині, Поділлі, а ще більше на Київщині великі "культурні" завоювання на шкоду полякам. За це визнання газету було закрито міською адміністрацією, бо вона добре збагнула, про які культурні завоювання йшла мова.⁶⁴ Попри всі намагання царизму витіснити поляків з укра-

їнських правобережних земель, тут збереглася досить міцна когорта польських землевласників. Здебільшого це була родовита шляхта, предки яких з'явилися на Україні багато століть тому назад.

Серед російських і польських поміщиків вряди-годи подибуємо українських спадкових землевласників — дворян Родзянків, Миклухів, Долгоруких, Трубецьких, Ханенків, Завойків, Носенків і таких, що стали ними під час проведення буржуазних реформ.

Представниками нового покоління дворян стали відомі цукрозаводчики та земельні магнати Терещенки і Харитоненки. Цих високих станових і економічних титулів вони досягли завдяки енергійній підприємницькій та громадській діяльності у нореформену добу. Їх земельні маєтності формувались на суто капіталістичній основі.

Земля та майже дармова праця українського селянства створили добрі матеріальні умови частині російського дворянства для підприємництва. Причому застосовували свій підприємницький хист і капітали не лише ті з росіян, що проживали в Україні, а й далеко за її межами. Наприклад, засновниками Орловецького цукрового товариства на паях (завод належав поляку Ланкоронському) виявили бажання стати кандидат прав Ю.А.Мамонтов і почесний спадковий громадянин І.Ф.Мамонтов, що проживали у Петербурзі. Їх пайщиками були троє Мерінгів (фактично їм належала лєвова пайка акцій), Рапопорт, Гольдштейн, Поляков, Шульц. Нашвидкуруч створене товариство проіснувало лише 4 роки. У 1899 р. маєток із заводом "проковтнула" графиня Катерина Ігнат'єва.⁶⁵

Співзасновниками "Російського паровозобудівного і механічного товариства" у 1895 р. були француз Ф.Бусе, петербурзькі купці А.Я.Прохоров та А.І.Мураній. "Батьками" товариства Кременчуцького чавуноливарного

заводу виявилися житель Петербурга Кузнецов і великоросійські поміщики Крахти, що мали м

ській та Смоленській губерніях. До своєї компанії вони залучили штаб-ротмістра із Москви Струкова. Керівний, тво справою здійснювалося із Петербурга. Виробництво протягом 1896—1900 рр. зростало, але завдяки непомірним тратам і низьким ринковим цінам товариство зазнало збитків у 273,5 тис. крб. Обурені власники акцій, підозрюючи зловживання з боку дирекції, вимагали ревізії.⁶⁶

Засилля російських купців і поміщиків в Україні посилювало позиції російського етносу взагалі і серед буржуазного класу, зокрема. Така ситуація зміцнювала великодержавницьку політику Російської імперії щодо інших національних етносів.

Розвиваючи природний експансіонізм, російські купці і поміщики при підтримці всієї державної машини намагались потіснити позиції в Україні польських і єврейських підприємців як найбільш міцних конкурентів, а скоріше як політичних противників. На підтвердження цих слів наведемо окремі положення статті ревного захисника російських інтересів на Правобережній Україні, опублікованої в газеті "Новое время" за 8 березня 1893 р. Вона відображає не лише офіційну політику щодо "інородців", а й атмосферу, яка панувала в середовищі тодішнього російського суспільства. Невідомий автор — прибічник великодержавницької ідеології бідкається на те, що, незважаючи на заборони, католики і євреї перетворюються на справжніх поміщиків і промисловців, а інтереси "русских" людей начебто від того ущемлюються. "За надзвичайного переважання в краї польського землеробського елементу і при суцільному єврейському капіталізмі, — зазначає він, — мусить бути ясно, що цілі державні в краї, спеціально небезпечному, повинні стояти вище цілей економічних" і далі мало не закликає, застосовуючи обмежувальні закони, виганяти з установ і підприємницьких закладів поляків, німців, євреїв.⁶⁷

Наведемо приклад того, як заклики екзальтованого автора втілювалися в життя. Дворяни польського походження В.Кондрач>кий, І.Пясецький, С.Ільїнський, купець Л.Боцяновський та німець Л.Кнох виявили бажання створити на базі маєтку в селах Кислин і Нова Грубля, що належав Кондрацькому, "Товариство Кислинського цукрового і рафінадного заводів". При затвердженні статуту товариства київський, подільський і волинський генерал-губернатор добився внесення параграфу, яким заборонялося мати паї особам єврейського віросповідання та іноземцям. В результаті власниками акцій стали М.Ф.Мерінг (250), Н.Я.Шведов (135), А.А.Бакримов (15), В.І.Толлі (45), Л.Ф.Кнох (25), В.З.Кондрацький (95), І.Д.Пясецький (5), Г.О.Прейсе (1) Г.А.Яковлев (4), К.А.Будковський (5) і В.В. та Г.В.Бріки (20). Фактично лєвова частка паїв належала Мерінгу, який став також директором-розпорядником і одним з директорів правління. Через рік після заснування товариства, а саме у 1897 р., Мерінг мав уже 274 паїв, а Кондрацький зовсім їх втратив. Отже, керівництво і майже половина паїв (товариство мало їх 600) належали росіянину Мерінгу Михайлу Федоровичу. Справи під його керівництвом пішли таким чином, що на кінець ХІХ ст. товариство заборгувало банку 249 тис. крб. Не маючи змоги розрахуватись з боргами, воно змушене було передати Кислинський завод в оренду поміщику Дуриліну. Останній, не бажаючи випустити підприємство з своїх рук, викупив боргове зобов'язання у Волзько-Камського банку і став повноправним власником цукрового і рафінадного заводів.⁶⁸

Приблизно таким же чином були відсторонені від володіння Киселівським цукровим заводом євреї-орендарі. Акцизне управління наклало на них за якусь провину великий штраф (25 тис. крб.). Після цього завод було продано генералу Ісакову. Через деякий час діяльність заводу взялись поновити "торгов

сини" та К.В.Фішман, що був австрійським підданим. - До них приєдналися інженер О.І.Біркжов та губернський секретар М.Ю.Бетулинський. Ними було створено нове товариство Киселівських цукрових заводів, яке мало у с.Киселівка Звенигородського повіту цукровий завод з рафінадним відділенням, де працювало майже 700 робітників.⁶⁹

Наведені факти є типовими для тогочасної підприємницької практики і показовими з точки зору того, якими шляхами передавалася власність російським поміщикам, що мали не лише великі матеріальні статки для їх придбання, але й почувалися досить впевнено, оскільки за ними завжди стояла державна бюрократична машина. Отже, російський етнос, наділений від природи рухливістю, енергією, підкріплений офіційною політикою, витісняючи інші етноси, зайняв провідне становище на Україні в економічній сфері.

Українці, які фактично ніколи не відзначалися великою схильністю до гендлярства, свої зусилля зосереджували переважно на землеробській діяльності. Як відомо, тут нагромадження капіталів, на відміну від торгівлі, відбувалося дуже повільно. За даними перепису 1897 р., українці давали також малий відсоток дворян (27,7%) та дворян особистих і чиновників (23,7). В той час як російський етнос, відповідно, — 43 та 62,4%. Отже, серед українців був дуже незначний прошарок торговців і дворянства — найбільш активної підприємницької сили тогочасного суспільства. Серед значних банкірів зовсім не зустрічаємо українців. Тут домінували представники єврейського капіталу — Гальперін, Бродський, Гінзбург та ін. Не сприяла залученню до торгово-промислової діяльності українців і колонізаторська політика уряду та психологічна пригніченість пограбованої нації.

На відмінності у суспільному, а отже, і психологічному житті росіянина і українця звертали увагу тогочасні представники російської науки. Зокрема, а

Російської академії наук Ф.Корш відзначав, що росіянин "розвинув свої промислові здібності на племенах нижчої культури", в той час як українець "був паралізований в своїй підприємливості", що культура останнього "не лише духовна, а й побутова і економічна була придушена московсько-петербурзькою державністю".⁷⁰

Російська імперія, дбаючи про розвиток власної промисловості, захищала її від сильнішої західноєвропейської, не допускаючи ввезення в країну дешевих текстильних, залізних та інших товарів з-за кордону. У відповідь уряди тих держав, захищаючи свої інтереси, наклали високе мито на ввіз сільськогосподарської продукції з Російської імперії. Поставником цієї продукції була переважно Україна, тому від такого стану потерпала найбільше її економіка. "Це була політика руйнування нашого народного господарства, висмокування господарських сил нашого краю", — писав М.Порш.⁷¹ Та й український менталітет не сприяв розвитку національного купецтва і торгівлі. "Українці ніколи не мали нахилу або хисту до торгівлі, — стверджував проф. М.Сумцов. — Завжди люди інших націй вихоплювали у них найбільш ласі шматки — в старовину греки, пізніше — жиди та великороси. Важкі на підйом хлібороби, люди чесні, з великим почуттям справедливості, українці не кидалися у великий бариш".⁷²

Справедливість цих слів підтверджують спостереження знаного дослідника українських ярмарків Ів.Аксакова. Він зробив чудові порівняння, які дають можливість краще зрозуміти психологію українського та російського купця. "Великоросійський купець поєднує в собі жадібність до грошей зі схильністю до промотування. Він не зачинає прибутків у дідівській скрині, але або пускає їх в оборот, для збільшення капіталу і торгівлі, або вживає для того, щоб придбати собі різні приємності і зручності життя, звичайно, з купецької точки зору...

Цієї риси немає в малоросійського купця. Його береж-

ливність схожа на скупість: багатий прикидається бідняком, обходиться маленьким будиночком. Інше суттєве розходження між великоросійським і українським купцем існує в способі торгівлі. Українець майже ніколи не торгується, а тримається при продажі певної ціни, яка, звичайно, зумовлена торговельними обставинами, але в більшості признається чесною помірністю... Навпаки, великоросійський торговець одразу розпізнає свого купця за одягом, мовою, звичаями і одному скидає, а з іншого здирає плату".⁷³

Таким чином, спритний, вмілий, меткий, інколи безшабашний, але підприємливий російський купець краще відповідав посередницькій роботі, якою є торгівля, і в цілому капіталістичній добі, ніж повільний, малорухливий, хоч і трохи хитруватий, але недостатньо підприємливий український купець. В той час як російські купці, виявляючи менталітет завойовника, підкоряли економічні простори Сибіру, Середньої Азії і Казахстану, просувалися на Південь, Північ і Захід, українські змушені були демонструвати прометееву прикутість до своєї землі. Відрізані від традиційних торговельних шляхів із Заходом заборонаю ще у 1667 р. торгувати з іншими країнами, окрім Московщини, пізнішим спрямуванням вивозу товарів з України лише через волзько-скандинавський шлях, з одного боку, а з другого — намаганням Польщі на Правобережжі замкнути доступ до Дніпровсько-Чорноморської магістралі, вони мали обмежений простір для діяльності. Чумаки — ці своєрідні мандрівні купці України, які колись доходили до Далекого Сходу, Іспанії, Рима, Царгорода, готських берегів, Польщі та Пруссії, не кажучи вже про Крим, ставши поряд з селянством і козацтвом виразниками українського духу, під час будівництва залізниць та ваханаалії купців чужинців за доби капіталізму зникли. Аджетепер поширилися не притаманні духові українця недемократичні форми торгівлі.⁷⁴ Дониху

лучалися з великими труднощами. Саме через психологічні, політичні та економічні особливості український етнос на кінець XIX ст. мав нечисленну групу буржуазії, до того ж — економічно слабкої.

Капітали українських промисловців, за винятком окремих підприємців, як і купецькі, були здебільшого незначними, розпорошеними у різних менш значних для економіки галузях промисловості. В Києві — серці України — на 1900 р. серед власників машинобудівних і чавуноливарних заводів ми не подибуємо жодного українця, а серед 93 інших промислових закладів Києва лише 6 належали підприємцям-українцям. Це були власники миловарного, кахельного, спиртоочисного підприємств, тютюнової та паркетної фабрик.^{7: >}

Ця слабка купка національної буржуазії у суспільно-політичному плані не могла стати силою, здатною сформувати національно-визвольний рух на Україні, спрямований на створення національної держави як політичного гаранта зростаючого капіталізму. Вона була заінтересована перш за все у власному збагаченні. В цьому її інтереси збігалися з інтересами буржуазії інших націй. Проте в ході розвитку капіталізму українській буржуазії доводилося дедалі частіше конкурувати у підприємницькій діяльності з капіталістами інших національностей, які мали більші капітали і багатий практичний досвід. У цій боротьбі вона поступово починала усвідомлювати свої національні інтереси спочатку в особі окремих її представників, а згодом і більш широкого загалу. Зрушення у соціальній свідомості української буржуазії привели на початку XX ст. до створення ряду українських політичних партій, які виступили на захист національних і культурних прав українського народу.

- ¹ Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX в. - Л., 1981. - С. 88, 90.
- ² Эвентов Л.Я. Иностранные капиталы в русской промышленности. - М.-Л., 1931. - С. 25.
- ³ Киевское Слово. —1899 г. — 16 марта.
- ⁴ Эвентов Л.Я. Иностранные капиталы в русской промышленности. - М.-Л., 1931. - С. 26.
- ♦ Оль П.В. Указ. соч. - С. 146-235.
- ⁶ Ляшенко П.И. История народного хозяйства СССР. — М., 1952. - Т. 2. - С. 148.
- ⁷ Эвентов Л.Я. Указ. соч. - С. 23, 45, 47, 62, 63.
- ⁸ Екатеринославская губерния: Памятная книжка и адрес-календарь на 1901 г. — Екатеринослав, 1900. - Вып.2. - С.11.
- ⁹ Эвентов Л.Я. Указ. соч. — С. 58.
- ¹⁰ Нестеренко О.О. Очерки развития промышленности на Украине в конце XIX — начале XX в. — С. 16.
- " Трипилец Т.Н., Косенкова В.М. Экономико-географические особенности формирования промышленного комплекса Донбасса // Географические исследования в Донбассе. — Донецк, 1973. - С. 14.
- ¹² Гиндин И.Ф. Русская буржуазия в период капитализма. Ее развитие и особенности // История СССР. — 1963.— № 2. С. 71.
- ¹³ ЦД1А Росп. - Ф. 37, он. 5, спр. 1896, арк. 11.
- ¹⁴ Тихонов Б.В. Указ. соч. - С. 183.
- ¹⁵ Потолов С.И. Рабочие Донбасса в XIX веке. - Л., 1963 - С. 79.
- ¹⁶ ЦД]А Росп. - Ф. 22, оп. 4, спр. 416, арк. 11-50.
- ¹⁷ Там же. - Ф. 37, оп. 65, спр. 2851, арк. 43-45; ф. 32, оп. 1, спр. 1334, арк. 2-3.
- ¹⁸ Там же. - Ф. 23, оп. 24, спр. 42, арк. 91, 119.
- ¹⁹ Нестеренко О.О. Назв. праця. - Ч. 2. - С. 73-75.
- Машкин А Н. История зарождения и развития акционерных объединений в сельскохозяйственном машиностроении Украины (XIX — начало XX в.). Дисс. на соискание уч. степени канд. истор. наук. - К., 1994. - С. 243-244.
- ^м ЦД1А Росп. - Ф. 37, оп. 70, спр. 30, арк. 295.

- ²² Там же. - Арк. 296-298.
- ²³ Там же. — Ф. 20, оп. 4, спр. 3835, арк. 27, 77.
- ²⁴ Воблий К. Назв, праця. — Т. 2. — С. 132.
- ²⁵ ЦДІА України у Києві. - Ф. 2090, оп. 1, спр. 1, арк. 81-82; Харьковские губернские ведомости. — 1898. — 3 марта.
- ²⁶ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. — СПб., 1905.— С. 163-164, 169-170
- ²⁷ Киевское Слово. — 1899. — 30 марта.
- ²⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління Росії. - Ф.102. З діловодство, спр.88, ч.Ю, арк. 8.
- ²⁹ ЦДІА України у Києві. - Ф. 442, оп.532, спр.181, арк.2 зв.
- ³⁰ Там же. — Ф. 575, оп. 1, спр. 263, арк. 198.
- ³¹ ЦДІА Росії. - Ф. 20, оп. 3, спр. 1931, арк. 17-35.
- ³² ЦДІА України у Києві. - Ф. 304, он. 1, спр. 61, арк. 37-40
- ³³ Там же. — Ф. 575, оп. 1, спр. 263, арк. 122-192.
- ³⁴ Там же. — Ф. 574, оп. 1, спр. 208, арк. 32-34.
- ³⁵ Дані взято: Фабрично-заводские предприятия Российской империи. — СПб., 1909.
- ³⁶ ЦДІА України у Києві. - Ф. 575, он. 1, спр. 73, арк. 25-44.
- ³⁷ Там же. - Арк. 49-90.
- ³⁸ Там же. — Ф. 442, оп. 637, спр. 545, арк. 49.
- ³⁹ Фабрично-заводские предприятия Российской империи. — СПб., 1909.
- ⁴⁰ Підраховано за: Ежегодник Министерства финансов. — СПб., 1875. - Вып. 6. - С. 372-373.
- ⁴¹ Русов О. Про заняття українців по перепису 1897 р. // Записки українського наукового товариства у Києві. — 1909. - Кн. 5. - С. 105.
- ⁴² Підраховано за даними: Первая Всеобщая перепись Российской империи 1897 г. — Вып. 8, 13, 16, 32, 33, 41, 46, 47, 48. - СПб., 1897-1905.
- ⁴³ ЦДІА України. - Ф. 442, оп. 532, спр. 181, арк. 2 зв.
- ⁴⁴ Там же. - Оп. 533, спр. 158, арк. 19.
- ⁴⁵ Там же. — Оп. 623, спр. 1, арк. 7.
- ⁴⁶ Там же. - Ф. 2090, оп. 1, спр. 1, арк. 100-102.
- ⁴⁷ Там же. - Ф. 304, оп. 7, спр. 61, арк. 37-40; ф. 2090, оп. 1, спр. 106, арк. 49-55.
- ⁴⁸ II ПСЗ. - 1835. - № 7931

- ⁴⁹ Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1992. — Т. 2. - С. 348.
- ⁵⁰ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. - СПб., 1904. - Т. 16. - С. 260.
- ⁵¹ Раскладка оценочного сбора на 1884 г. — Б.м. і р.в.
- ⁵² ЦДІА України у Києві. — Ф. 442, оп. 544, спр. 40, арк. 1.
- ⁵³ Сведения о капиталах и имуществе, оставшемся после смерти коммерции советника Михаила Парфеньевича Деггерера и о реализации такового с января 1899 г. по октябрь 1909 г. — К., 1909. - С. 3.
- ⁵⁴ Аксаков И. Исследования о торговле на украинских ярмарках. — СПб., 1858. — С. 6.
- ⁵⁵ Карнович Е.П. Замечательные богатства частных лиц в России: Экономическо-историческое исследование. — СПб., 1871. - С. 144.
- ⁵⁶ Большая советская энциклопедия. - М., 1937. - Т. 26 - С.255.
- ⁵⁷ Большая советская энциклопедия. — М., 1937. — Т. 35. — С. 308-309.
- ⁵⁸ Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. — К., 1965. — С. 36.
- ⁵⁹ Брук С.И., Кабузан В.М. Миграция населения в России в XVIІІ — начале XX в. (Численность, структура, география) // История СССР. - 1984. - № 4. - С. 55, 56.
- ⁶⁰ Автобиографическая записка И.И.Сердюка // Киевская Старина. - 1896. - № 12. - С. 368.
- ⁶¹ ЦДІА України у Києві. - Ф. 533, оп. 1, спр. 183, арк. 7 зв.
- ⁶² Святловский В. Мобилизация земельной собственности в России. - СПб., 1909. - С. 107.
- ⁶³ Киевское Слово. — 1899. — 1 марта.
- ⁶⁴ ЦДІА України у Києві. - Ф. 442, он. 637, спр. 545, арк. 49-50.
- ⁶⁵ ЦДІА Росії. - Ф. 22, оп. 4, спр. 62, арк. 6.
- ⁶⁶ Там же. - Спр. 65, арк. 1-120.
- Новое время. — 1893. — 8 марта.
- ⁶⁸ ЦДІА Росії. Ф. 22, оп. 4, спр. 59, арк. 1-3, 4 зв., 59, 60, 72, 102-103.

- ⁶⁹ ЦДІА України у Києві. — Ф. 442, оп. 536, спр. 96, арк. 1; ф. 575, оп. 1, спр. 73; арк. 76.
- ⁷⁰ Корш Ф. К спору об українской культурі // Українська жизнь. - 1912. - № 2, - С. 45.
- ⁷¹ Порш М. Автономія України і соціал-демократія — К., 1917. - С. 46.
- ⁷² Сумцов М.Ф. Слобожане: Історично-етнографічна розвідка. - Х., 1918. - С. 78.
- ⁷³ Аксаков И. Указ. соч. — С. 7, 8-9.
- ⁷⁴ Липа Ю. Призначення нації. — Львів, 1992. — С. 81-92.
- ⁷⁵ Лугова О.І. Про економічне становище України // Укр. іст. журн. — 1967. — № 3. — С. 21.

Р о з д і л І V

ВИЗНАЧНІ ПРЕДСТАВНИКИ УКРАЇНСЬКОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

Серед нечисленної групи підприємців, які рекрутувалися з українців, своєю підприємницькою та громадською діяльністю виділялося кілька визначних особистостей. До них перш за все належали представники "Торгового дому братів Яхненків і Симиренка". Своє сходження від дрібних торгівців до великих промисловців вони здійснили ще за доби панування кріпосницьких відносин. Завдячуючи значною мірою своїм первісним багатством торгівлі, вони зуміли стати відомими у той час підприємцями, слава про яких розходилася далеко за межі України.

Головним представником фірми братів Яхненків і Симиренка був Кіндрат Михайлович Яхненко. Він успадкував її у 1843 р., після смерті батьків Михайла та Єфросинії.¹ Кіндрат Михайлович народився у м.Сміла Черкаського повіту 21 вересня 1790 р.* Його батько був кріпаком графа Самойлова, займався виготовленням шкір, пошиттям чобіт та кожухів, якими торгував на місцевих ярмарках. Розбагатівши на цьому промислі, Михайло викупив з кріпосної залежності свою велику родину — дітей Степана, Кіндрата, Терентія, Анастасію, Євдокію, себе і дружину Єфросинію Антонівну, затративши на це всі кошти. Вступали у нове життя Яхненки із 600 крб. асигнаціями, позиченими у знайо-

У статті про фірму Яхненків і Симиренка, вміщеній у т. 52 ж."Киевская Старина", зазначено, що він народився у 1783 р Дані, які наводимо ми, взяті з подання Кіндрата Михайловича про присвоєння йому звання спадкового почесного громадянина (зберігається у ЦДІА Росії. — Ф. 1343, оп. 39, спр.

го торговця — коробочника.² На волі родина Яхненків з потроєною енергією взялася за свою звичну справу — торгівлю. Кіндрат Михайлович у 1812 р. поселився у м.Одесі звідки було зручніше провадити торгівлю.³

Подібним був життєвий шлях і Симиренків, котрі походили з козацького роду, що потрапив наприкінці XVIII ст. у кріпацьку залежність до князя Воронцова. Проте вирватися із кріпосної неволі вдалося лише Федорові (1790—1867 рр.), що був зятем старого Михайла Яхненка. Разом з великою родиною Яхненків він заснував торговий дім, що провадив торгівлю зерном, худобою, займався орендою і будівництвом млинів неподалік від рідного Платонового хутора, що поміж містечками Городище і Мліїв на Черкащині.

Справа розросталася, і вже в 20-ті роки XIX ст. Яхненки і Симиренко володіли капіталом у 6—7 тис. крб. асигнаціями. За тих часів вони вважалися не просто заможними, а навіть дуже багатими людьми. У них в Одесі, Севастополі та Миколаєві були спеціальні товарні склади, якими керували довірені люди — зять Степана Яхненка — Шевченко та надійні прикажчики.⁴

Зростаючі торгові обороти, діловитість і підприємницька чесність почали приносити славу торговому дому, яка поширилася далеко за межі Київської губернії. В час, коли справи фірми йшли вгору, до них пристав елецький купець Лашин, котрий запропонував взяти в оренду ще й уманські млини. Лашин увійшов у долю не маючи капіталу, а лише володіючи вмінням визначати якість пшениці і спосіб виготовлення високоякісного борошна. Фінансувала ж усю справу фірма. Після такого ділового альянсу давнішні конкуренти торгової фірми — елецькі купці втратили свій пріоритет, оскільки борошно смілянських і уманських млинів за якістю не поступалось елецькому, але було дешевшим через нижчі затрати на провіз.

Операції по продажу борошна йшли успішно і приносили великі бариші. Цьому сприяла різниця в сезонних цінах і майже постійна їх нестабільність. Так, компанії купували пшеницю восени по 10 крб. за четверть, а весною через посилений попит з-за кордону в Одесі ціна на неї зростала до 30—40 крб., і брати клали до кишені вже не кілька тисяч, а сотні тисяч карбованців готівкою. Коли скінчився 10-річний термін орендування уманських млинів, браги Яхненки і Симиренко розділились із Лашиним. Кожному припало по 500 тис. крб. чистого прибутку.⁵ Діяльність фірми, як бачимо, мала не чисто комерційний, а торгово-промисловий характер. Млини, переробляючи зерно на продаж, були допоміжними закладами в торгівлі. Це давало можливість пристосовувати товар до ринку, бо з деякого часу закордонний покупець став надавати перевагу борошну над зерном.

Разом з успіхами у підприємництві зростала велика сім'я Яхненків. Степан Яхненко мав трьох синів — Семена*, Івана, Андрія та двох дочок Уляну і Ганну. Кіндрат Яхненко довгий час залишався бездітним,* а в його молодшого брата Терентія було четверо дітей — Іван, Михайло, Євдокія і Ксенія. З 1832 р. родина перебувала у другій, а вже у 1842 р. перемістилася до першої купецької гільдії по м.Одесі. Кіндрат, Терентій та їх племінник Семен, який після смерті батька успадкував свою пайку у фірмі, мали особисті звання почесних громадян. Семен Яхненко на відміну від своїх дядьків, які

Семен Яхненко якийсь час, а саме протягом 1860—63 рр. був міським головою в Одесі (див. Плаксин С. Коммерческо-промышленная Одесса и ее представители в конце XIX в. и история развития фирм с приложением адресных сведений. — Одесса, 1901. - С. 127.

Одружившись втретє на 63 році життя з Марією Василівною, Кіндрат мав сина Василя.

ледве могли поставити підпис на ділових паперах, але від природи були наділені підприємницьким хистом, підкріпив практичні знання спеціальною освітою. Він закінчив у Москві Практичну академію комерційних наук.⁶ Всі представники трьох гілок роду Яхненків були "за капіталом" удостоєні звання почесних потомствених громадян.⁷

Так само зростала і родина Федора Симиренка. У нього, як і водилося в тогочасних родин, було багато дітей — п'ятеро синів і двоє дочок: Платон (1820-1863 рр), Іван, Параска, Василь (1835-1915 рр), Михайло, Антон та Наталя. Вони також мали звання потомствених почесних громадян.⁸

Справжній розквіт і славу фірма Яхненків і Симиренків здобула в 40-х роках ХІХ ст., коли почала вкладати свої капітали у цукрову промисловість. Саме в цей час у суспільстві прокинувся великий інтерес до цукроваріння. "Цукроманія опанувала тоді всі класи суспільства. Найяскравіше згаданий переворот позначився на Київських контрактах. По салонах, у театрі, на балах, під час контрактів ні про що інше не говорили, окрім як про цукроварні та буряки".⁹ Наділені від природи діяльною натурою Яхненки-Симиренки не могли залишитись осторонь такої вигідної справи. Спочатку вони взялися до цього у звичній для себе ролі торговців, придбавши на цукроварні гр. Бобринського 10 тис. пудів цукру-рафінаду по 28 крб. за пуд. Цукор збували через власні магазини Одеси, Севастополя і Миколаєва по 38-40 крб. Від "цукрової операції" фірма отримала близько 100 тис. прибутку.¹⁰

Отриманий прибуток від продажу цукру окрилював підприємців, але братися за його виробництво все ж побоювалися, незважаючи на те, що повсякденне життя доводило значну вигідність цукроваріння. Так, російські тогочасні рафінарні давали на вкладений капітал від 8 до 12%, а на Україні вони сягали 21%.¹¹

Ініціатива заснування цукрового заводу вже належала новому поколінню підприємців роду Симиренків, а саме Платону Федоровичу, який закінчивши кращий на той час пансіонат Золотова в Одесі, а згодом отримавши інженерну освіту у Парижі, прилучився до справ фірми. Перебуваючи якось у Смілі, він познайомився зі службовцем цукрового заводу гр.Бобринського, а пізніше відомим підприємцем М.Я.Сетгофером. Збагнувши, які неоціненні вигоди дає цукрове виробництво, Платон Симиренко захоплюється цією справою і за дорученням фірми разом з Сетгофером їде за кордон для вивчення технології виробництва цукру. Поступово молодий Симиренко переконує родичів у необхідності заснування заводу. Володіючи у той час капіталом в 600 тис. крб., асигнаціями (170 тис.крб. сріблом), Яхненки-Симиренки взяли нарешті в оренду землю поміщиків Березовських і розпочали будівництво Ташлицького цукрового заводу.¹²

Умови оренди були такими: термін оренди становив десять років і три місяці з орендною платою по 1700 крб. сріблом щорічно за 40 дес. Землі. Поміщик зі свого боку зобов'язувався щорічно засівати близько 150 дес. буряками і продавати їх заводу по 57 коп. за берковець вагою в 10,5 пудів. За цією угодою Яхненки і Симиренки прикупили 225 дес. лісу на зруб по 35 крб. 71,5 коп. за кожен сажень і право наймати 30-х робітників із селян без жодного втручання з боку поміщика. Цукровари обумовили за собою право купувати буряки також і в сусідніх маєтках.¹⁵ З цієї угоди добре видно, як вигідно купецький капітал, використовуючи кризовий стан поміщицьких господарств, експлуатував дворян, призначаючи надто низькі ціни.

Завод будувався за останнім словом техніки з французькою технологією виробництва. З Франції було завезено оснащення, запрошено 30 спеціалістів цукровиробництва. У 1843 р. фірма запустила у виробництво пер-

ший не тільки в Україні, а й у цілій імперії паровий пісково-рафінадний завод.¹⁴

Будівництво заводу, його експлуатація і вдосконалення протягом орендованого часу обійшлося власникам у 120 тис. крб. Не зумівши вчасно його викупити, як це обумовлювалося угодою, Березовський втратив право на завод, і він став повною власністю фірми. На завод був запрошений відомий петербурзький рафінер Мейер. Протягом 20 років він виконував обов'язки директора заводу і довів виробництво цукру до такого стану, що він за своєю якістю не поступався кращим зарубіжним і вітчизняним зразкам. В цілому за перші два роки на затрачений на виробництво капітал у 600 тис. було отримано 800 тис. крб. прибутку. Багато сусідів-поміщиків приїздили в Ташлик знайомитися з передовим у технічному відношенні виробництвом. Був серед них і гр. Бобринський, який якийсь застережливо запитав Кіндрата Михайловича, що супроводжував його: "А що будеш робити, Кіндрате Михайловичу, коли збанкрутуєш? Надто круто повів ти справу, багато розкоші у тебе, багато тратиш коштів на своє виробництво". На це Яхненко досить спокійно відповів: "Буду чоботи шити, як шив перше, та шкури м'яти. У мене ще на горищі лежить мішок з копилами. І можна ще й тепер чоботи шити. А що Ви будете робити, Ваше Сіятельство, як не дай боже збанкрутуєте?"¹⁵

З цього часу поряд з цукром, виготовленим на заводах графа Бобринського, на полицях крамниць зайняла своє місце продукція купців Яхненків-Симиренків. "Переїжджаючи Харковом, — повідомляв член Московського сільськогосподарського товариства, — я бачив кілька крамниць бурякового цукру з цукроварень гр. Бобринського, Мальцева і купця Яхненка. На Київщині та на Поділлі, за відомостями, звідти одержаними, цукрова промисловість розростається до величезних розмірів".¹⁶

Справи фірми продовжували йти вгору. Ташлицький завод давав добрі прибутки і Яхненки-Симирейки вирішили розширити свою справу. Вони взяли в оренду на 3 роки у гр. Потоцького невеличкий пісько-рафінадний завод, що знаходився в м. Орловець. За цією угодою промисловці, не вкладаючи ніяких додаткових коштів у виробництво, за виключенням заробітної плати цукровару і прикажчикам, поклали до своєї скарбниці чистого прибутку понад 400 тис. крб. Не залишився в накладі і гр. Потоцький, який не поновив з Яхненками і Симиренками договір на новий строк, прагнучи заполучити у власність усі прибутки від заводу.

А тим часом Ташлицький цукрорафінадний завод збільшував своє виробництво і ставав конкурентом для смілянського заводу гр. Бобринського при купівлі цукрового піску, ціни на який почали повзти вгору. Це заохотило поміщиків вдосконалювати цукровиробництво. Родовиті поміщики гр. Сангушко, Браницькі, спостерігаючи за матеріальним злетом братів Яхненків і Симиренків, почали переводити свої заводи на парове виробництво. Таким чином, вільно чи не вільно, фірма, створивши конкурентне середовище, дала новий поштовх цукровій промисловості, яка розвивалася до того по інерції. Починаючи з 1843 р. спостерігається різке зростання кількості цукрових заводів на Київщині. Так, протягом 1843 — 1847 рр. їх число сягнуло від 20 до 56. Одночасно Київщина йшла попереду за виробництвом цукру, вартість якого зросла з 87 354 крб. у 1842 р. до 3 583 759 крб. у 1847 р. І якщо середньорічний виробіток по імперії становив 18 245 тис. крб., то на Київщині він був 53,5 тис. крб.¹⁷ Тобто, заводи тут поставали суто комерційного типу, як великі підприємства, що продукували на ринок.

У 1846 р. наші підприємці, заохочувані успіхом свого Ташлицького заводу, намагалися заснувати цукровий завод у Києві на Куренівці. Але бюрократична тяганина

не дозволила цього зробити. Саме тоді князь Воронцов запропонував фірмі збудувати в його Мошногородищенському маєткові цукровий завод. За угодою, яка була підписана того ж року, фірма брала в оренду у князя 260 дес. землі на 36 років і зобов'язувалась побудувати поблизу с. Млієва цукровий завод. Не гаяючи часу, промисловці заходилися будувати завод і містечко, які згодом вражали відвідувачів своїм виглядом та устаткуванням. Перш за все тут було влаштовано цегельний завод, на якому випалювалася цегла такої якості, що навіть по ліквідації справ фірми у 80-х роках і розпродажу деяких будівель, сусідні поміщики та євреї купували ту цеглу і зводили собі будинки. Можна було спостерігати, як цілі вервечки возів з цеглою тяглися з містечка в різні боки. Але це було потому. А у другій половині 40-х років тут кипіло життя. Йшло активне будівництво всього заводського комплексу. Тисячі людей знайшли згодом тут засоби для життя. Завод з самого свого початку будувався як потужний заклад, що мав переробляти 200 тис. берківців буряків і виготовляти 400 тис. пудів рафінаду. Продукція Городищенського заводу у 1863 р. оцінювалася більше ніж у 1,7 млн. крб. Завод входив у групу найбільш високопродуктивних підприємств того часу.¹⁸

По закінченні будівництва у Млієві постало ціле промислове містечко із заводськими та адміністративними корпусами, робітничими будиночками, школою, театром та лікарнею. 150 просторих кам'яних і дерев'яних будинків для робітників освітлювалися газом, лікарня на 100 ліжок з постійним лікарем надавала необхідну їм медичну допомогу. При заводі діяло приходське училище для дітей робітників і недільна школа. В училищі навіть на початку 70-х років, дуже несприятливих у фінансовому відношенні для фірми, щорічно навчалася від 85 до 110 дітей. У 1874 р. однокласне училище у зв'язку із зростанням кількості бажаючих навчатися було реорганізоване в двокласне сільське **ПРИХОДСЬКЕ**

училище. Все це було зроблено і утримувалося коштом підприємців. Чиновник з особливих доручень Богданович так характеризував засновників училища: "Благочестиві власники не тільки прагнули, щоб їх підприємство було зразковим за внутрішнім і зовнішнім благоустроєм, але й посприяли влаштувати добрий дім божий".¹⁹

Мліївський завод на той час вважався потужним підприємством, устаткованим машинами закордонного виробництва. Навіть заводам гр. Бобринських, яких їх сучасники весь час рекомендували як періодірохідців у цукровій промисловості і вихваляли за "образцовое" ведення господарства, було далеко за технічним оснащенням до підприємства вихідців з народу купців Яхненків і Смиренків. Якщо на Смілянському заводі у графа Бобринського разом з паровиками існували ще й 2 кінних ходи, які працювали по черзі, то на Городищенському заводі діяла паровична на 25 к.с. Паровики найновішої конструкції системи Уатта загальною потужністю у 20 к.с. були встановлені в тертичному та пресовому відділеннях. Крім того, на заводі використовувалися різні вдосконалені приводи, машини, тертки та преси. Все це добро виписувалося із Марселя, з фабрики Тейлора. Не менш високоякісне оснащення мала апаратна з 8 дефекаційними котлами роботи Гекмана. Серце виробництва — машинне відділення мало паровик у 20 к.с., пневматичні насоси, які виконували різні функції. За будовою приміщень, технічним оснащенням завод Яхненків-Смиренків серед рафінадних займав перше місце в імперії, і було мало рівних йому в усій Європі.²⁰ Вартість цукроварні Яхненків і Смиренків становила 1 млн. крб. сріблом. Це були колосальні для тієї епохи кошти. Чималі витрати на будівництво заводу пояснювалися тим, що цукроварня була велика за розміром, а зарубіжна техніка, якою устатковувався завод, була над-

то дорогою. Крім того, її роботою керували запрошені іноземці, бо своїх спеціалістів ще не було.²¹

На жаль, залежність від зарубіжних поставок тогочасної промисловості Російської імперії, яка лише почала спинатися на ноги, була дуже великою. Чиновники Міністерства фінансів зазначали, що більш-менш пристойні цукрові заводи, які могли б конкурувати із зарубіжними, устатковувалися виключно привозними машинами.²² Їх доставка, наприклад, з Франції і устаткування обходилося цукровиробникам удвоє дорожче проти ціни країни-виробника.²³ Щоб якось уберегти себе від надмірних витрат, фірма розпочала на базі невеличкої ремонтної майстерні будівництво машинобудівного заводу. Поштовхом до цього стала аварія великого колеса пресової машини, яке відремонтувати можна було лише за кордоном.

Перш ніж взятися за спорудження машинобудівного заводу, фірма для вивчення кращих досягнень у галузі машинобудування відрядила до Парижа і Брюсселя Платона Симиренка.

Звідти він вивіз кваліфікованих спеціалістів та найкращі зразки металообробних верстатів. Спорудження першого в нашому краї машинобудівного заводу провадилося за останнім словом техніки. Він мав шість відділень, оснащених паровиками (8 машин), горнами (38) та різного профілю станками (28). Відважившись на спорудження такого заводу ще за часів слабкого розвитку промисловості і низького попиту на машини, фірма досить таки ризикувала. Адже будівництво підприємства вимагало значних затрат, які могли окупитися лише у перспективі. Так, за даними О.Кістяківського, який довгий час був юрисконсультom на фірмі, Городищенський комплекс оцінювався в 1,4 млн. крб.²⁴ Виробництво машинобудівного заводу в перші роки роботи оцінювалося в 397 тис. крб., а уже в 1864 р. його ціна сягнула

більше 2 млн. крб. Принаймні на цей період ще ніхто з машинобудівників не досяг такої суми виробництва.²⁵

Якщо на початку будівництва заводу Яхненки-Симиренки керувалися чисто економічними інтересами, то наслідок від цього заходу був значно вагомішим. Перш за все вони започаткували розбудову промисловості на найвищому рівні техніки, що стало прикладом для інших підприємств краю. По-друге, завод забезпечував промисловість усього краю необхідними машинами і таким чином хоч трохи сприяв зменшенню залежності місцевих промисловців від закордонної техніки. Разом з невеликим заводом Дегтярьова у Києві вони постачали техніку, в тому числі і паровики, які раніше довозилися з-за кордону, цукробуряковим підприємствам Київщини.

Крім того, фірма, використовуючи на своєму заводі знання французьких техніків, підготувала чимало вітчизняних спеціалістів, які замінили іноземців і плодотворно працювали на фабрично-заводських підприємствах. Взагалі завод став школою технічної і практичної освіти для багатьох вітчизняних майстрових. При заводі діяло технічне училище для дітей робітників, де вони здобували певну суму технічних і загальноосвітніх знань. На його базі планувалося створити технічний учбовий заклад, проте крах фірми у 80-х роках XIX ст. знищив далекосяжні плани її засновників.²⁶

Доклали своїх знань і капіталів члени фірми і до розвитку транспортних засобів сполучення. Зокрема, на Іоридищенському заводі було споруджено 2 пароплави, що курсували по Дніпру між Києвом і Кременчуком. Один із них носив горде ім'я "Українець", а другий — Ярослав Мудрий", нагадуючи усім, хто їх бачив, не лише про існування українського народу, а й про його Давню історію.

Напружена праця всіх членів сім'ї Яхненків і Симиренків, помножена на широкі кредити, до яких вони вдавались, а також їх підприємницький талант ста

складовими частинами того величезного успіху, якого досягла фірма у промисловому будівництві протягом якихось двох десятиріч. Вони, окрім Ташлицького і Городищенських заводів, володіли ще Олександрівським і Русько-Полянським цукровими заводами, паровим млином, газовим підприємством тощо.

Слава про мільйонну справу фірми поширювалася по всьому краю, зростав і її авторитет. Фундаторів поважали за їх діловитість, знання справи не тільки знатні сусіди типу Бобринського, Воронцова та ін. їх поважали і навіть схилялися перед ними прості люди, з середовища яких вийшли брати Яхненки і Симиренки. Серед народу були очевидці, котрі не так давно бачили, як вони торгували кожухами та чобітьми, скуповували пшеничку тощо. Простий люд по своєму витлумачував збагачення Яхненків і Симиренків, запевняючи, що Кіндрат Михайлович Яхненко знайшов клад. І дійсно. Подібних прикладів стрімкого злету у підприємстві за кріпосної доби ми знайдемо мало.

Дослідник цукрової промисловості К.Воблий називав промисловий комплекс Яхненків-Симиренків комерційним комбінатом. "З'єднання пісочної цукроварні з великою рафінарнею за тієї доби було явище виняткове, — зазначав він. Машинобудівний заклад підсилював міць пісочно-рафінадної цукроварні. Машинобудівний заклад обслуговував передусім потреби свого великого, складного підприємства, що мало декілька цукроварень. Окрім того, комбінат цей провадив і банкові операції — приймав вклади, видавав тратти тощо".²⁷

Але не просто йти неторованими стежками. Цілий ряд причин, які не такими відчутними були на час злету фірми, згодом дали про себе знати. Конкурентна здатність організації падала. В сім'ї не було енергійної людини на кшталт Кіндрата Михайловича, який уже дуже постарів. Падіяльності фірми, як зрештою і багатьох власників цукрових заводів, не

чилися такі фактори, як зниження сільськогосподарського виробництва і фінансова криза, що навалилася відразу в нореформені роки. Нестача кредитів і зниження сільськогосподарського виробництва позбавляли цукрозаводчиків необхідних оборотних коштів. Особливо тяжких втрат зазнали вотчинні підприємства і такі, що в період грюндерства були засновані на кредитні кошти. Саме до останніх належали найвизначніші на той час українські підприємства Яхненків-Симиренків.

Другою дуже суттєвою причиною, що призвела до занепаду фірми було надмірне захоплення її керівних осіб будівництвом. Усі кошти, якими вона володіла, повністю вкладались у виробництво і створення нових промислових закладів. Ніякого запасного капіталу фірма не створювала. За умови перебудови народного господарства, яка сталася у 60-х роках, ці обставини ускладнили становище фірми. Її могли врятувати додаткові кредити. Однак загальна фінансова криза, що набула на початку 60-х років загрозливих форм, стала їй на заваді. Популярна тоді комерційна газета "Акціонер", звертаючи увагу читачів на грошові утруднення, писала: "Тут з'явилися усі лиха кризи і потягли за собою падіння найміцніших домів, що відзначались бездоганною чистотою й зразковим веденням справ".²⁸ Там же вказувалося на труднощі, які переживала протягом того часу промисловість, що задихалася без кредитів.

Щоб врятувати ситуацію, керівники фірми звернулися до міністра фінансів з листом, в якому досить аргументовано викладали причини, що підштовхнули фірму на грань катастрофи. Там недвозначно зазначалося, що протягом останніх півтора років триває застій у торгівлі внаслідок повсюдної грошової кризи. У зв'язку з цим продаж цукру ускладнився. "Інакше не можна продати його тепер, — писали вони, — як тільки в борг на тривалий час, чого ми, займаючись цукробуояковою промисловістю уже більше 18 років, ніколи раніше не

ли".²⁹ Проте допомоги від уряду фірма не отримала. Щоправда, керівні верхи не завжди були такими невблаганними. У випадку з Юзом, коли той, збудувавши металургійний завод, не мав достатніх оборотних засобів і завод знаходився у кризі, було задоволено його прохання про відстрочку виплати задатку більше як 1 млн. крб.³⁰ Широкою підтримкою уряду за таких умов користувалися деякі українські поміщики-цукрозаводчики. Зокрема, граф Бобринський, який гак само, як і Яхненки-Симиренки, відчував брак коштів, все ж таки отримав позичку від казни у 3 млн. крб. під 5% річних.³¹ Надання такого великого кредиту на пільгових умовах за вселюдного безгрошів'я й дорожнечі кредиту свідчило про величезні придворні зв'язки цього магната (він був побічним сином Катерини II).

Старий Яхненко, який з кінця 50-х років важко хворів, уже не міг пильно стежити за справами. Дійову допомогу йому надавав освічений Платон Федорович Симиренко, який будучи розумом і душею фірми, фактично перебрав на себе управління нею. Проте й у нього було надто слабе здоров'я. Здоровий глузд підказував, що треба згортати будівництво, проте Платон Федорович з благословення патріархів розпочинав все нові й нові справи. Причому всі заводи будувалися на чужій землі. Негативно на справах фірми позначилася і звичка її засновників до розкішного життя. Дружина Кіндрата Михайловича (одружився у 63-річному віці) проявляла пристрасть до діамантів, у 1856 р. разом з чоловіком, сином, сестрами і лікарем дозволила собі поїхати на царське коронування, а звідти за кордон, у Париж та інші приємні місця. Іван Терентійович Яхненко протягом тривалого часу взагалі вів життя безтурботне, без будь-яких занять, але з максимумом комфорту. Так само Платонові Симиренкові, котрий захопився садівництвом, нічого не важило заплатити 75 фра

буваючи у Парижі, робив великі пожертви на користь дому інвалідів. Він щедро нагороджував членів фірми преміями за різні будівництва та вдосконалені машини.³² А тимчасом на економічному полі діяльності посилювалася конкурентна боротьба. Граф Воронцов, за намовою свого управляючого Крітського, збудував неподалік від Городищенського цукрового заводу, свій власний завод, який поставив фірму у важку конкуренцію. Тепер їй доводилося купувати буряки за 20 верст, що здорожувало виробництво. Перші недобрі чутки про матеріальний стан фірми почали розповсюджуватися у 1861 р. Загублена валіза з діловими паперами завідувачем кредитними операціями фірми під час контрактів, засвідчила, а про це вже підозрювали підприємницькі кола, що фірма перебуває на порозі краху. За нею рахувався великий борг. У 1862 р. торговий дім змушений був припинити платежі по кредитах, і тоді на вимогу кредиторів було призначено комісію.

До її складу ввійшли ректор Київського університету Вунге, київський міський голова Завадський, гр. Лубненський, маршалок дворянства Протопопов, поміщики Гідгорський, Філіпов, священник Левицький, одеський банкір Ефрусі, бердичівський купець Бернштам, директор цукрового заводу Шашер. Уже сам перелік членів комісії говорить про те, що припинення платежів загальновідомої фірми було подією неординарною. Комісія встановила, що актив фірми становив на жовтень 1861 р. 5 800,8 тис. крб., пасив — 4 408,3 тис. крб., сальдо — 1 392,5 тис. крб. Порівнявши цей баланс за попередні 6 років, комісія дійшла висновку, що "Торговельний дім Яхненка й Симиренка" необхідно визнати за несправного, але не за неспроможного боржника.³³ Одночасно комісія визнала, що з жовтня 1855 р. по жовтень 1861 р. фірма мала 1 663,7 тис. крб. прибутку, з яких лише 418,1 тис. крб. виділено на розвиток

до 6,8 млн. крб. у 1860 р. і 5,8 млн. крб. у 1861 р. відбувся за рахунок збільшення боргів відповідно з 2,3 млн., до 4,8 млн. крб. і 4,4 млн. крб.³⁴ Тобто фірма розширювала діяльність за рахунок кредитів.

Таке надуживання кредитами не мало б згубних наслідків, якби не сталося загальної грошової кризи. Навіть у надзвичайно складних умовах фірма, її керівництво домагалися підвищення продуктивності праці. Так, з 1860 по 1868 рр., що були критичними для Яхненків-Симиренків, вартість річної продукції лише мліївських підприємств (цукрового, машинобудівного заводів, парового млина і газового закладу) зросла на 15%.³⁵ Призначена у 1862 р. перша адміністрація продовжувала йти старим шляхом, тобто розширювала підприємництво, взявши в оренду Руськополянський і на 12 років Олександрівський цукрові заводи поміщиків Грабовських, що в Чигиринському повіті, та 7,5 тис. дес. землі. На це було витрачено 300 тис. капіталу. Керівництво фірмою бачило, що без кредиту справа розвалиться, просили його неодноразово у держави, але безрезультатно. Фірма агонізувала.

її падіння віднайшло величезний резонанс серед ділових кіл тодішньої Російської імперії. "Очі й вуха всіх скеровано зараз на Київ, — писав московський оглядач промисловості у 1861 р., — де страшенно погромлено капітали, і вся цукрова промисловість висить на волосинці. Як у 1859 р. переполошило всіх банкрутство московського дому синів Петра Алексеева, так на початку нинішнього року вразило те, що припинив платежі не менш відомий дім "Бр. Яхненків та Симиренків" у Києві, городищенський завод яких зажив слави на всьєму Європу; але не одному "Яхнові" (так коротко називав себе Яхненко. — Л.Т.) прийшлося скрутно; погано живеться й дихається іншим київським промисловцям. Справи 'Грощинського, Кельна, Ячевського та багатьох інших так само незavidні...Та й не лише київським

цукроварам погано, погано й іншим цукровим заводчикам. Це вже далеко не таємниця, в якому становищі був граф Бобринський минулого року".³⁶

Один за одним вмирали патріархи фірми — Кіндрат Михайлович та Платон Федорович у 1863 р., Терентій Михайлович у 1866 р., Федір Симиренко у 1867 р. Одна адміністрація змінювала іншу, але становище фірми не поліпшувалося. Чергову адміністрацію очолив Василь Симиренко, проте і йому не вдалося переломити хід справ. "Не хотів би я бути на місці Симиренка, — писав у 1875 р. О.Кістяківський. — Брат його Платон управляв справами фірми — і при ньому вона розорилася. Він управляє справами адміністрації — і при ньому відбудеться банкрутство. Звичайно, до банкрутства він дійшов, а не довів його один..."³⁷ Непевне становище фірми продовжувалося до 80-х років XIX ст. Лише тоді її було зліквідовано, все майно продано. Незавжди загинула мільйонна справа, яка дивувала і зачаровувала колись не одного підприємця.

Наскільки вона була ще могутньою навіть на схилі своїх днів і життєздатною за участі у справах енергійної людини, свідчить той факт, що навіть при кінцевій ліквідації повністю були сплачені борги державі, а кредиторами, крім щорічних 4%, видано по 75 коп. на кожен карбованець. Адже вартість лише Городищенського заводу разом з паровим млином, магазинами і житловими будинками становила 2 млн. крб., робочої худоби і сільськогосподарських знарядь — 92,3 тис. крб., механічного заводу — 563,3 тис. крб. Якщо ж до цього додати ще вартість Ташлицького заводу (562 тис. крб.), млинів, кам'яних будинків у Києві, Одесі, Ростові і Харкові (288,7 тис. крб.) то лише вартість переліченого майна становила 3,5 млн. крб.³⁸

Після цього запустило містечко, яке перейшло у власність поміщика Балашова, згасло до того вируjące життя. Приміщення заводу передано під казарми, а в будин-

ках стали проживати різні люди. Перед продажем машинобудівного заводу повірений у справах кн. Сан-Донато в Ілїнцях хотів створити товариство для купівлі заводу, проте з цієї затії нічого путнього не вийшло. Заводське майно пішло з молотка. Машини закупив Брянський завод і вивіз їх до Катеринослава. Так драматично скінчилося життя донедавна процвітаючої фірми двох українських родів — Яхненків-Симиренків.

Відтоді на арені економічного життя ми зустрічаємо лише деяких нащадків із роду Симиренків. Один із них Микола Платонович, який, маючи добру освіту, виконував обов'язки інженера-технолога на Шполянському цукровому заводі кн. Урусової П.О. Другий — Василь Федорович (1835—1915 рр.), який здобув освіту у Франції, що славилась годі цукроварінням, повернувся в Україну видатним фахівцем своєї справи. У скрутні для фірми часи він служив за добрі гроші по чужих цукроварнях. Зібравши якісь кошти, Василь Федорович купив у с.Сидорівка Канівського повіту руїни державної цукроварні. Після одруження з Софією Іванівною Альбранд, за якою отримав посаг близько ста тисяч карбованців, Василь Симиренко заснував власну цукроварню (1873 р.).

Це був невеликий, але завдяки ґрунтовним знанням справи, працьовитості і конструкторським здібностям його власника добре устаткований цукровий завод. У тогочасних довідниках він рахувався за його дружиною Софією Іванівною.³⁹ Проте коштів для його обладнання було замало і доводилося певний час позичати їх під величезні відсотки, які нерідко сягали 80%. "Але, — як зазначав у своїх спогадах Є.Чикаленко, котрий добре знав Симиренка, — невпинною працею, умілістю та ощадливістю він за багато років свого життя добився маєтку, що оцінювали під час його смерті 1915 року щось до десяти мільйонів карбованців".⁴⁰ І дійсно. Сидорівський завод, який на середину 80-х

вляв продукції лише на 193 тис. крб., уже в 1910 р. досяг виробництва, яке оцінювалося майже 500 тис. крб.⁴¹ Отже, один із нащадків знаменитої фірми, успадкувавши лише енергію, підприємницькі здібності та знання, повторив шлях своїх славетних предків, який привів його до економічного процвітання.

Проте ці непересічні люди, яких покликала до життя бурхливою переломною добою, залишили по собі пам'ять не лише як великі підприємці. Щирі і доброзичливі, працьовиті і чесні, вийшовши із надр народу, вони ніколи не втрачали з ним духовний зв'язок. Члени великого роду Яхненків-Симиренків зберігали народні звичаї, рідну мову, природній гумор та доброту. Досягши певного економічного становища у суспільстві, вони не забували про своїх ближніх — надавали допомогу бідним, робили різні пожертви. Під час голодних 30-х років XIX ст. торговий дім протягом кількох місяців харчував близько 10 тис. бідняків. Голодуючі з різних кутків приходили на "Яхнову дамбу", де знаходився млин, і тут їм роздавали муку та інші продукти.

Під час Кримської кампанії фірма подала допомогу сумою в 10 тис. крб. тим, хто постраждав від війни. Постійно від них ішли пожертви на різні церковні справи, допомогу біднякам. Навіть у дуже скрутні для фірми часи, фактично коли вона агонізувала, її фундатори фінансово підтримали "Київське товариство для допомоги бідним". На 1 січня 1879 р. ця організація мала від Торгового дому Яхненків-Симиренків дві тратти на 10 002 крб. і 22 коп. Тратту на таку ж суму пожертвував також чи не найбагатший магнат Правобережжя гр. В.В.Браницький.⁴²

Ці щирі українці не залишились осторонь жагучих проблем національно-визвольного руху. За їх активної підтримки вийшов у 1860 р. у світ "Кобзар" Тараса Шевченка, вони були одними з фундаторів журналів "Киевская старина", "Україна" видавництва "Ві-

"Літературного товариства ім. Т.Г.Шевченка" (1873 р.), яке згодом стало неофіційною українською Академією наук. Постійну матеріальну допомогу у пізніші часи отримувала від Василя Федоровича одна з українських національних партій — ТУГІ. Цей "найвидатніший, найщиріший українець з поміж так званих "буржуїв" глибоко захоплювався національним рухом і все своє майно заповідав на олтар національної справи." А до того в розпорядження спеціального комітету було передано фонди Симиренка у вигляді акційних паперів вартістю в 40 тис. крб. Комітет отримав право користуватися щорічними з них процентами. Окрім цієї щорічної підмоги партії, він постійно оплачував дефіцит журналу "Киевская Старина", виділяв кошти на утримання газет "Громадська думка", а згодом — "Рада".⁴³ Повертаючись з Європи, де він не раз бував, Василь Симиренко з жalem оповідав про те, що там нічогосінько не знають про Україну, і закликав вжити заходів, аби у закордонну пресу потрапляли матеріали про український національний рух. З цією метою він передав кошти на організацію журналів німецькою мовою, — "Rutenische Rewue" і "Ukrainische Rundschau".⁴⁴ Він фінансово підтримував діячів української культури і науки, таких як Михайло Коцюбинський, Ілля Шраг, Олександр Кістяківський, Павло Чубинський, Михайло Драгоманов, Микола Лисенко та ін. Цей невеличкий на зріст, худорлявий дідусь, з пронизливими сірими очима і сивою головою, якого тупівці любовно називали "Великим Хорсом", був, як і його предки, визначним меценатом і великим патріотом своєї Вітчизни.

Так само ще один нащадок Симиренків — Лев Платонович (1855 — 1920 рр.) своєю особистою участю у народницькому рухові виборював свободу для українсь-

На жаль, українські національні організації не змогли ви-користати кошти, які заповів В. Симиренко

кого народу. За це у 1879 р. його, ще зовсім молоду 24-річну людину, було заслано на 8 років до Східного Сибіру. Після 3-х років ув'язнення, у 1882 р. рішенням особливої наради він був підданий поліційному наглядові терміном на 5 років.⁴⁵ У Красноярську, де він був поселений, Лев Платонович організував будівництво теплиць, вирощував декоративні і плодові дерева, заклав міський парк. Але не цим уславив себе.

Талановитий рід Смиренків явив цілому світові зовсім інше, відмінне від попередньої діяльності диво. На генеалогічному дереві Смиренків з'явилася нова гілка — визначний вчений-селекціонер. Саме тут у родовому гнізді, яке так безжально було знищене економічними обставинами та байдужістю влади, Лев Платонович склався у визначного вченого селекціонера. Повернувшись у 1887 р. із заслання, він створив у Млієві маточний колекційний сад і помологічний розсадник, який став найкращою в тодішній імперії і однією з найбагатших у Європі помологічних колекцій плодових і ягідних рослин. Продовжуючи добрі традиції своїх попередників, Лев Платонович відкрив школу садівництва та початкову школу для селянських дітей, що почала діяти з 1897 р.⁴⁶

Отже, діяльність фірми Яхненків-Смиренків дала зразок народного підприємництва, яке своїм корінням сягало ще у кріпосницьку добу. Розпочавши свою справу з дрібної торгівлі, без будь-якої фінансової і моральної підтримки з боку урядових кіл, завдяки лише власній енергії і підприємницькому талантові, вийшовши із найбільш пригнічених станів суспільства, вони досягли найвищих вершин у підприємстві. Але при цьому діяльність Яхненків-Смиренків була позбавлена рис корпоративної обмеженості, жадібності і егоїзму, які були притаманні в цілому новонароджуваній буржуазії на початковому етапі її формування. Навпаки, їх підприємницький інтерес органічно поєднувався з культурною, духовною і національною діяльністю. Останнє бу-

було характерним для Платона, Василя і Левка Сими-ренків. Саме вони впродовж усього життя дбали про економічний, культурний і національний розвиток України.

До підприємців, які аналогічно Яхненкам і Сими-ренкам започаткували свою підприємницьку діяльність ще в часи кріпацтва, а у пореформену добу зуміли стати визначними цукровими магнатами України, належали українські родини Терещенків і Харитоненків. Їх шлях від дрібних торговців до представників великого промислового капіталу був типовим для процесу формування буржуазії з суспільних низів, що накреслився ще на початку XIX ст.

Велика родина Терещенків походить з українських козаків м.Глухова, яке у XVIII ст. було резиденцією гетьмана України Олексія Розумовського. Глухівський двір гетьмана став зосередженням політичного, економічного і духовного життя нашого краю. Через Глухів проходили торговельні шляхи, поштовий тракт з Москви до Києва. Тут діяла перша в Україні, га й власне в імперії, школа, яка готувала співаків і музикантів для придворного хору і оркестру. Успіхом користувався театр гетьмана, вистави якого оформляв український художник Г.Стеценко, славилася тутешня іконописна майстерня. Традиції та славне минуле зберігалися ще і в XIX ст. Саме на такій землі, на хвилі спогадів та переказів про минувшину зросли майбутні таланти у галузі підприємництва та колекціонування — Терещенки.

Засновником імперії Терещенків був Артем Якович (рік народження невідомий — помер 1873 р.), який, скориставшись указом 1803 р. "Про вільних хліборобів", викупився з кріпацтва і став займатися дрібною торгівлею.⁴⁷ Переселившись із с.Локоть у Глухів, що в 40 верстах від нього, Артем Якович спочатку торгував дрібним крамом з візка, а потім відкрив на базарі невеличку крамницю. З цього часу за ним міцно закріпилося прі-

звисько "Карбованець". Пізніше до торгівлі підключилися його сини Микола (Нікола), Федір та Семен. Справжній підприємницький успіх до них прийшов під час Кримської війни, коли Терещенки зайнялися поставками для армії лісу, провіанту тощо.⁴⁸

Швидке збагачення родини Терещенків у 50-ті роки XIX ст. викликало немало чуток і розмов. За однією з них, виходило, що Артем Якович із синами знайшов скарб, на іншу версію походження терещенківських капіталів вказує Олександр Кістяківський. У своєму щоденнику він якось записав: "Багатство Терещенка нажито сумнівними шляхами у Севастопольську кампанію".⁴⁹ Таке свідчення виглядає правдоподібно, тому що підряди і поставки були одним із потужних джерел для швидкого збагачення. Нові можливості для збагачення відкрилися перед підприємливими людьми і під час реформи 1861 р. Ними сповна скористалися Терещенки. Вони заходилися активно скуповувати маєтки, будувати цукроварні та інші промислові заклади.

Цеглина до цеглини і нарешті вже у 70-ті роки XIX ст. були закладені міцні підвалини для економічної будови Терещенків. На цей час, за звітом головної контори, річний оборот їх справ становив більше 40 млн. крб. До їх активу входили: велика кількість цінних паперів, ціла низка маєтків і лісів, Михайлівський, Крупецький, Шалигінський, Миколаївський, Луганський і Студинецький цукрові, Чуйковський і Глушецький винокурні заводи, контори у Києві, Москві, Глухові, Орлі, крупчаті магазини Глухова, Києва, Новгород-Сіверська, нерухомість у Києві, Кролевці, Херсоні, Положках та Орлі. Крім того, Терещенки орендували маєтки та ліси, торгували селітрою, лісом, цукром і спиртом як власними, так і покупними.⁵⁰

Виникнувши у вигляді непримітного базарного візка, імперія Терещенків наприкінці XIX ст. включала в себе значні земельні багатства, які лише по двох гілках спад-

коємців — Миколі і Федору (про Семена, який проживав у Курській губ., відомостей немає) — складали більше ніж 200 тис' дес. землі.⁵¹ Значна частина їх була куплена протягом кінця 50-60-х років XIX ст. за досить низькими цінами, коли важкий фінансовий стан поміщиків, які не зуміли пристосуватися до нових економічних умов господарювання, примушував їх масово продавати свої маєтки. Таким чином, куплені за низькими цінами землі таїли в собі величезні приховані резерви. Наприклад, 72 тис. дес. землі сина Миколи Артемовича Івана оцінювалися на початку XX ст. приблизно у 8 млн. крб., що явно ті відповідало ринковій вартості.⁵² У той час десятина землі коштувала 200—250 крб. Причому земельні володіння Терещенків постійно зростали. Кожне наступне покоління, наслідуючи приклад своїх предків, прикупувало все нові і нові маєтки. Так, лише спадкоємці Федора Артемовича протягом 1910—1915 рр. витратили на будівництво будинків і заводів, придбання маєтків та процентних паперів понад 12 млн. крб.⁵³ Зростали не лише їх земельні володіння, найбільша частка яких знаходилася на Правобережжі (майже 81 тис. дес.), а й кількість підприємств.⁵⁴

Уже на 1887 р. Терещенки володіли 9 цукровими і рафінадними заводами, які виробляли 2,6 млн. пудів продукції вартістю у 12,6 млн. крб.⁵⁵ З плином часу кількість цукрових заводів зросла до 11, а обсяг продукції проти 2,6 млн. у 1887 р. до 6,6 млн. пудів у 1910 р., тобто у 2,5 рази. Вся продукція цукрових заводів оцінювалася у 27,7 млн. крб.⁵⁶

Терещенки уже в 80-ті роки XIX ст. входили у десятку найбільших і найвпливовіших цукропромислових магнатів тодішньої Російської імперії. Саме вони разом з такими відомими підприємцями, як Бобринський (6 заводів), Потоцький (7), Браницький (7), Бродський (9), Харитоненко (6), Хряков (5), Фіш

оформленого цукрового синдикату, який об'єднав підприємців 171 заводу, а пізніше, у 1902 р. синдикат рафінерів. До останнього ввійшли власники 17 рафінадних заводів Російської імперії (з них 2 надпотужних рафінарень Терещенків), які споживали до 80% цукру-піску. Таким чином, королі-рафінери — Терещенки, Харитоненки, Бродські, Бобринські, Ярошинські, Кеніги, Лєве, Фішмани і Хрякови — власники рафінарень міцно тримали у своїх руках всю тодішню цукрову промисловість. Вони ж були засновниками впливової представницької організації буржуазії з'їздів цукропромисловців.

Крім цукрових підприємств, які разом із земельними багатствами склали економічну славу підприємців, Терещенкам належало 8 винокурень, водяні, парові та крупчаті млини, ремонтні майстерні при кожній цукроварні, лісопильні, цегельні та суконна фабрики і навіть невеличка авіамайстерня, в якій представник третього покоління Терещенків — Федір Федорович під час першої світової війни виготовляв літаки власної і зарубіжної конструкцій.

За усім цим нерухомим майном стояли величезні капітали, які не піддаються навіть приблизним підрахункам. Зокрема, майно двох представників третього покоління Терещенків — Федора Федоровича та Івана Миколайовича — оцінювалося відповідно в 11,9 і 11,6 млн. крб.⁵⁷ Треба сказати, що Микола Артемович мав четверо нащадків — Олександра, Івана, Ольгу та Варвару, а Федір Артемович трьох — Федора, Надію і Наталію. При розподілі спадку Микола і Федір Артемовичі у своїх заповітах намагалися виділити кожному з дітей рівні частки.⁵⁸ А тому можна припустити, що кожен мав нерухомого майна приблизно на таку ж суму, як і Федір Федорович та Іван Миколайович. Не забували вони у своїх заповітах опікунів, дружин та б

Отже, гіпотетичні розрахунки показують, що родинне майно Терещенків становило досить значну суму.

Якщо додати сюди ще прибутки, котрі обчислювалися мільйонами карбованців на рік, то стане яснішим, якими величезними капіталами управляла родина Терещенків. Зокрема, відомо, що лише по головній конторі Артема Яковича у 1871/72 виробничому році було зараховано 682,3 тис. крб. прибутку на збільшення капіталу. У 1884/85 році прибуток уже складав 1 210,7 тис. крб., а в 1893 р. — 1 122,8 тис. крб.⁵⁹ Можна з повною впевненістю сказати, що такі значні зиски могли давати величезні оборотні кошти, які були задіяні у справі Терещенків.

Але це була лише видима частина айсберга підприємницької діяльності родини Терещенків. Кожен із членів родини мав вклади у російських та зарубіжних банках, володів пакетами акцій та інших цінних паперів, які не піддаються визначенню. Зокрема, у 1911 р. на рахунках Терещенків у закордонних банках було понад 13 мільйонів карбованців, а лише спадкоємці Олександра Миколайовича дружина і троє дітей — на 1914 р. володіли процентними паперами номіналом більш як на 9 млн. крб.⁶⁰

Багатство родини Терещенків, діяльність яких була гідна подиву і захвату, пояснювалося їх дивовижною працьовитістю, повною заглибленістю у господарські та фінансові справи. Організаційний хист та підприємницьке чуття, яке привело на вершину економічного олімпу патріарха роду Артема Яковича, сповна успадкували його сини і онуки. Ось як розповідає про підприємницький успіх одного із Терещенків найпопулярніша тогочасна газета "Киевское Слово". "Якщо познайомитися з Миколою Артемовичем Терещенком ближче, — писав автор невеличкого допису, — коли подивитись, якою впертою працею добути його багатства, то не найдеш нічого дивовижного в **ТОМУ**, що стало результатом його

праці впродовж трьох четвертей віку. Незважаючи на такі колосальні багатства, Микола Артемович не любив пишності... Сангвінік від природи, енергійний, діяльний М. А. Терещенко був невтомним, любив займатися справою... любив проводити час у товаристві ділових людей... День Терещенка розподілявся таким чином: вставав він о 4-й годині ранку (влітку і зимою)... До 7-ї проглядав справи... О 8-й годині ранку з'являвся секретар і читав листи. Далі його заняття продовжувалися до 11.30 годин ранку. Протягом цього часу він займався справами, не залишаючи жодного паперу, жодного рахунку без свого підпису. Після цього був сніданок з незмінним пепсиним вином і компотом. Відпочивши до 2-х годин..., Терещенко знову брався за роботу... до вечора, коли подавався обід з тим же вином і компотом..."⁶¹

Звичайно, що ці якості він успадкував від основоположника родових багатств — Артема Яковича. Завдяки своїй природній схильності до підприємництва, енергії, вмінню передбачати ринкову кон'юнктуру та її зміни, нарешті дбайливому веденню господарства Артем Якович та сини Микола Артемович і Федір Артемович вже на кінець 60-х років володіли більше як 80 тис. дес. землі у Чернігівській, Курській та Орловській губерніях. Спочатку, коли дворянська монополія на землю була ще міцною, вони скуповували землі через підставну особу поміщицю Куксіну. З падінням кріпосного права і монополії дворян на землю це вже робилося відкрито. Адже дворянство України впродовж 1877—1905 рр. втратило близько 6 млн. дес. землі, або більше 1/3 загальної площі їх землеволодіння.⁶² "Жертвами" Терещенків стали Волфінський та Грушецький маєтки графа Рібон'єра (Курщина), Манухінський — поміщика Черепова (Путивальський повіт), Мартинівський — князя Горчакова (Київщина) та багатьох інших поміщиків Волинської, Київської, Подільської, Харківської, Чернігівської, Орловської, Катеринославської

Одночасно Терещенки активно долучаються до цукрового виробництва. Наприкінці 50-х років, вони вперше взяли для проби в оренду у курського поміщика кн.Барятинського О.І. цукроварний завод, на якому за сезон вироблялося 10 тис. пудів цукру. Прибуткова справа розпалила апетити підприємців і слідом за орендою вони купують у Глухівському повіті Чернігівської губернії одне із старіших підприємств (засноване у 1835 р.) — Михайлівський цукровий завод. Після його реконструкції власники отримували до 12 тис. пудів цукру в сезон.⁶³ Поступово їх підприємництво розширюється. До Михайлівського заводу долучилися Старокостянтинівський і Маргинівський, що на Київщині, Андрушівський, Коровинецький, Червонський на Волині, Тьоткінський, Крупецький на Курщині, Воронізький, Велико-Березківський на Чернігівщині та Тульський рафінадний заводи.

У 1870 р. брати Федір, Микола та Семен Терещенки засновують товариство цукрових і рафінадних заводів, до якого входили Михайлівський і Тульський рафінадні та Крупецький і Воронізький цукрові підприємства. Вони ж стали першими його директорами. Згодом одним із його директорів стає син Миколи Терещенка Олександр. Співдиректорами були Богдан Іванович Ханенко та син третього брата Семена — Костянтин Семенович Терещенко. Товариство створювалося з метою розширення діяльності торгового дому Терещенків та їх підприємств. На цей час його засновниками було зорганізовано широку мережу контор для продажу рафінаду в Москві, Орлі, Самарі, Казані, Катеринбурзі, Києві, Глухові тощо. Крім того, їм належали нерухомість у Києві, крамниці в Орлі та Глухові. Основний капітал товариства на час заснування становив 3., а на 1895 р. — 4 млн. крб. Товариство в середньому протягом 1897 — 1913 рр. виготовляло щорічно більше 3,5 млн. пудів цукру вартістю понад 16 млн. крб. Щорічно вони в

вартістю понад 16 млн. крб. Щорічно вони в середньому отримували чистого прибутку більше 633 тис. крб.⁶⁴

Товариство братів Терещенків було зразком підприємництва родинного характеру. Паї на ринку цінних паперів не з'являлись, а були розподілені між членами родини. За основним капіталом, який на початку ХХ ст. був доведений уже до 8 млн. крб., та розміром виробленої продукції воно було найбільшим у цукровій галузі Російської імперії.⁶⁵ Три з шести цукроїскових заводів Терещенків (Андрушівський — 1,4 млн. крб. річне виробництво, Коровинецький — 1,3 млн. крб., Червонський — 1,4 млн. крб.) входили на початку ХХ ст. до дюжини найбільших підприємств такого типу, а Михайлівський рафінадний (5 млн. крб.) поступався лише Тростянецькому Л.Є.Кеніга (5,8 млн. крб.), Смілянському, що у Бобринських (6,6 млн. крб.) та Сумському П.І.Харитоненка (13,3 млн. крб.).⁶⁶ Протягом 1911 — 1913 рр. нащадки Миколи Артемовича продали свої паї у товаристві синові Федора Артемовича Федору Федоровичу Терещенкові. Таким чином, товариство братів Терещенків перейшло в одні руки.⁶⁷

Господарства Терещенків, як і промислові заклади, визначалися високою культурою землеробства і вважалися зразковими. В маєтках Миколи Артемовича Андрушівському, Головківському, Волфінському та Манухінському система господарювання була інтенсивно промисловою. Замість панівного трипілля в економіях застосовували багатопільну систему, проводили глибоку оранку, при удобренні застосовували органіку та суперфосфат, використовували найдосконалішу землеробську техніку Сакка і Еккерта, Майера, Говарда, Држевецького і Ельворті. В землеробських культурах переважали озима пшениця, цукровий буряк, овес та ярова пшениця. Аналогічно велося сільськогосподарське виробництво і в маєтках Федора Артемовича — Червонському, Коровинецькому, Мартинівському, Глушецькому,

Привітовському, М'ястківському та Волфінському.⁶⁸ Завдяки високопродуктивному веденню господарства їх власники отримували значні прибутки. Так, протягом 10 років, починаючи з 1877 по 1887 рр. середній щорічний прибуток Червонського маєтку становив 12 034 крб., Мартинівського 32 648 і Глушецького 33 852 крб.⁶⁹

Поміщики-промисловці дбали про покращання сортів цукрового буряку з метою отримання більш високих урожаїв, а отже і прибутків. Для цього в Лодиженському маєтку Івана Миколайовича на Уманщині була влаштована у 1895 р. селекційна лабораторія, яка відповідала усім вимогам селекційної справи і де вирощувалося насіння цукрових буряків для задніпровських господарств та на продаж. З цього часу вони вже не залежали лише від закордонних зразків, а мали своє насіння під назвою "лодиженське".⁷⁰

Взагалі все ведення господарства було добре продумане і підпорядковане комерційним інтересам. У дбайливих господарів нічого не пропадало. В той час, як багато поміщиків-цукрогіромисловців не знали куди ділати промислові відходи і просто викидали їх, Терещенки використовували жом, патоку для відгодівлі худоби. У маєтках щорічно відгодовувалося близько 2 тис. голів худоби, постійним ринком збуту яких була Варшава. Причому товар Терещенків мав великий попит і вважався на варшавському ринку першосортним. Від продажу худоби вони отримували від 105 до 110 крб. за одну голову. Середня виручка становила понад 200 тис. крб. щорічно.⁷¹

Раціональне ведення господарства, високий технічний рівень устаткування цукрових заводів, культура вирощування цукрових буряків не залишилися поза увагою сучасників та офіційних установ. Зокрема, продукція підприємств Ф.А.Терещенка неодноразово нагороджувалася срібними та золотими медалями. Срібну медаль було впущено за "поавильну ооганізацію праці та

добрий технічний стан" на цукрових заводах, золоту — за "раціональну постановку цукрового господарства". У 1878 р. на паризькій виставці спирт з винокурні ф.А.Терещенка також було відзначено срібною медаллю. Такого ж гатунку медаль була присвоєна Всеросійською промисловою виставкою у Нижньому Новгороді (1896 р.) за спирт, а у 1882 р. — Московською виставкою за сільськогосподарську продукцію.⁷²

Неодноразові високі нагороди за високоякісні зразки отримував і Микола Артемович, без експонатів якого не обходилася жодна відома промислова виставка. Так, золоті медалі за високу якість цукру, спирту, борошна і зразкове ведення господарства були вручені йому на міжнародній виставці в Парижі (1878 р.), у Москві (1882 р.), Харкові (1887 р.) і Новгороді (1896 р.). На всеосвітній виставці в Парижі (1900 р.) обидва Терещенки отримали вищі нагороди за цукор, спирт і борошно, а Микола Артемович був нагороджений навіть Орденом Почесного легіону.⁷³

Належним чином були оцінені заслуги і самих підприємців. За представленням київського губернатора Дондукова-Корсакова "на відзначення особливих заслуг по насадженню в південно-західному краї російського землеробства і в нагороду за благодійницьку діяльність" царським указом 12 березня 1870 р. спадковий почесний громадянин і купець першої гільдії Терещенко зі своїм потомством по чоловічій лінії удостоєний дворянського звання.⁷⁴ Сини Микола та Федір до дворянського звання додали титули дійсних статських радників. Зокрема, Микола Терещенко був обраний почесним громадянином Києва, а його ім'ям названо вулицю Олексіївську, де він проживав у власному будинку. Взагалі, починаючи з 1875 р. життя родини Терещенків дедалі тісніше пов'язується з Києвом, який був центром економічного життя південно-західного краю. Тут діяла всеросійська контрактова біржа по продажу цукру. Саме вона залава-

ла тон у справі встановлення цін на продукцію цукрових заводів. Навколо неї гуртувалася найбільша промислова еліта краю. Згодом в її надрах викристалізувалася ідея створення перших цукрових і рафінадних синдикатів та Всеросійських з'їздів цукрозаводчиків. Їх активним фундатором і учасником виступала родина Терещенків.

Маючи величезні кошти, Терещенки через виборні посади, благодійницькі і наукові товариства, представницькі організації намагалися, вдосконалюючи своє виробництво, не тільки рухати економічний прогрес, а й впливати на суспільне життя. Продумуючи "цукрові операції", вони лишок діяльної енергії спрямовували в русло громадських справ. Микола Артемович більше двадцяти років стояв на чолі Глухівського міського самоуправління як старший бургомістр, а потім міський голова, обирався гласним губернського земського зібрання, членом земської управи, почесним мировим суддею кількох округів, що, без сумніву, свідчило про зростаючий авторитет і повагу до нього земляків. Приблизно на таких самих виборних посадах перебував і Федір Артемович.⁷⁵

Одночасно Терещенки активно долучаються до справ благодійництва. У 1871 р. вони засновують дитячий притулок для сиріт і дітей найбільш бідних батьків у м. Глухові. На його довічне утримання у Глухівський банк було покладено 40 тис. крб., а на первісне устаткування 2 540 крб. На пожертви Терещенків у місті виникає ціла низка освітніх закладів — ремісниче училище, де готувалися кадри для зростаючої промисловості, жіноча і чоловіча гімназії, учительський інститут, культові споруди. Анастасіївська церква (обійшлася їм у кругленьку суму — 387 221 крб.), приміщення банку і лікарня св. Єфросинії. Цегляне триповерхове приміщення лікарні з підмоговими будівлями оцінювалося у 43 тис. крб., крім того, на її утримання засновники по жертвували більше як на 223 тис. процентних паперів.

7 тис. чоловік щорічно могли скористатися безкоштовною медичною ДОПОМОГОЮ.⁷⁶

Особливим предметом опіки родини Терещенків було засноване ними у 1891 р. "Міське училище ім. Федора Тереїценка" в пам'ять врятування 17 жовтня 1888 р. царя та його дітей. Для формування училищного капіталу було виділено 72 тис. крб. і збудовано двоповерховий будинок з усіма приміщеннями, бібліотекою, фізкабінетом та учбовими посібниками. За своїм облаштуванням воно займало перше місце серед училищ подібного типу в усьому Київському учбовому окрузі. Училище, сиротинець і лікарня св. Єфросинії перебували під патронатом Імператорського людинолюбивого товариства, членами якого були брати Терещенки. Засновуючи училище, вони ставили собі за мету надати безкоштовну початкову освіту і релігійно-моральне виховання дітям бідних батьків та сиротам. Щорічно тут виховувалося від 200 до 250 дітей.⁷⁷ Бажаючих потрапити до училища було багато, про що свідчать прохання різних осіб, на це вказував і сам попечитель Федір Терещенко у своєму листі до інспектора училища. "Вам і усім співробітникам висловляю мою сердечну подяку за добре ведення училища, про що свідчить велике прагнення громадськості влаштувати своїх дітей, а також за понесену працю, спрямовану на його процвітання", — писав він.⁷⁸

Щедре благодійництво, що стало потребою родини Терещенків віднайшло подальше продовження з переїздом їх на початку 70-х років до м.Києва. Тут Микола Артемович, який своєю енергією і працьовитістю вражав багатьох разом з братом Федором Артемовичем і їх нащадками допомогли стати на ноги багатьом громадським установам, сприяли розвитку освіти та мистецтва. Усі більш-менш значні будівництва і громадські заходи не обходились без участі терещенківських капіталів. З їх допомогою у Києві побудовано лікарню Червоно

лікарню для інфекційних хворих, 4-у і 5-у гімназії, приходське і реальне училище, ряд споруд Політехнічного інституту, Троїцький дім, Музей старовини і мистецтва, Свято-Покровську (Платонівську) церкву, проводились будівничі роботи у Володимирському соборі тощо. На їх кошти була збудована і діяла з 1899 р., а потім відбудована заново у 1902 р. перша у Російській імперії 3-класна жіноча торгова школа. В ній ґрунтовні знання для практичної роботи в кредитних і торгово-промислових підприємствах отримало протягом 13 років 346 випускників.⁷⁹

Багато зроблено Тереїценками в галузі опіки найбільше знедоленими верствами суспільства. Вони заснували і утримували своїм коштом два нічліжних притулки, які вміщували 400 -500 осіб кожен, а біля них, щоб вберегти його жителів від злиднів відкрили ткацьку майстерню. Близько півмільйона карбованців виділили Терещенки на заснування і утримання у Києві лікарні для чорноробів. Не обминули своєю увагою і Рубежівську колонію для перевиховання малолітніх злочинців. Не були ними забуті і бідні вдови та перестарілі жінки, для яких у 1887 р. було спеціально збудовано нічліжний дім. Через кілька років поряд з ним виникла споруда пологового будинку для бідних.⁸⁰ Лише утримання пологового і нічліжного будинків щорічно обходилося Терещенкам у 10 тис. крб., причому ці затрати мали тенденцію до зростання.⁸¹ В цілому один Микола Артемович за своє життя пожертвував на задоволення громадських потреб більше 5 млн. крб., з яких близько 2 млн. припало на м.Київ.⁸² Знаючи їх доброзичливість, до Терещенків зверталися з усіх кінців Російської імперії. їм дякували гімназисти за "батьківське піклування про матеріальну і освітню користь навчання", члени різних товариств підкреслювали "добре співчуття до тих, хто страждає".⁸³

Їх благодійництво поширювалося і за межі України. Микола Артемович з 1887 р. був попечителем

го дитячого будинку, Федір Артемович — почесним членом Московського опікувального бідними комітету, церковним старостою Тетянинської церкви при Московському університеті, попечителем Набілковської богадільні тощо.⁸⁴

їх добродійні справи продовжували сини та онуки. Не можна обійти мовчанкою той факт, що саме завдяки матеріальній допомозі Івана Миколайовича, який заслужив серед прихильників художнього мистецтва титул "Київського Третьякова", постала рисувальна школа М.І.Мурашка. Спеціально для школи Терещенками було споруджено триповерховий будинок зі світлими аудиторіями і унікальним зібранням мистецьких робіт. Пізніше М.І.Мурашко писав, що школа відкрилася головним чином завдяки Іванові Миколайовичу, "який дав необхідні кошти і зробив можливим реальне існування моєї ідеї (тобто заснування школи. — *Т.у7.*)".⁸⁵

Школа стала по-справжньому демократичним і доступним для всіх суспільних верств закладом. Деякий час у ній брали уроки майбутні видатні діячі української і російської культури — Валентин Серов, Ольга Форш, Леся Українка, Костянтин Малевич та ін.

Іван Миколайович прославив себе не тільки як щирий шанувальник мистецтва, але і як визначний колекціонер. Родина Терещенків до колекціонування живопису долучилася ще в середині 70-х років XIX ст. Частенько вони картини скуповували, коли ті ще знаходились у стадії написання, або замовляли художникам. В їх колекціях були полотна І.Ю.Рєпіна, І.І.Шишкіна, І.К.Айвазовського, М.О.Врубеля, А.І.Куїнджі, І.М.Крамського, В.В.Верещагіна, М.О.Ярошенка, В.Г.Перова, К.О.Трутовського, багато етюдів переважно побутового жанру Волкова, Ярошенка, Савицького, Судовського, Дубровського, Ковальського та багатьох інших. Вже на 1892 р. у картинній галереї, що розмістилася

близько 100 картин.⁸⁶ Дуже приязні стосунки встановилися між Терещенками і багатьма видатними майстрами пензля того часу. Гро це, зокрема, свідчить листування їх з багатьма відомими художниками, що проливає світло на характер названих промисловців, їх щиру любов до мистецтва, матеріальну підтримку його діячів.

Любов до мистецтва проявляла також і Ольга Миколаївна. До колекціонування вона активно долучилася на зламі двох віків. Окрім творів малярства, вона колекціонувала мистецькі витвори побутового призначення, як зарубіжного, так і вітчизняного виробництва, антикваріат тощо.⁸⁷

Взагалі, яку б особу з цього роду ми не зачепили, то кожна — людина неординарна. Надзвичайно колоритною фігурою в родині Терещенків був Федір Федорович. Він славився як раціоналізатор і винахідник у галузі літакобудування. Одним із перших у країні Федір Терещенко організував літакобудівну майстерню та літвище у родовому маєтку м.Червоне, що на Волині. Його відкриттями світового значення в галузі літакобудування цікавилася Німеччина та інші країни Європи. Федір Терещенко брав участь в організації повітроплавального відділу Всеросійської виставки у Києві 1913 р., допомагав обладнати авіамайстерню при Київському політехнічному інституті, де колись навчався. Він виступав попечителем також двох київських гімназій.⁸⁸

Інший представник роду Терещенків Олександр Миколайович прославив себе як громадський діяч. Він був почесним мировим суддею Київського і Житомирського судових округів, директором київського відділення музичного товариства, членом правління Київського товариства любителів старовини і мистецтва, гласним Київської міської думи, земським гласним Чигиринського і Сквирського повітів, попечителем київської амбулаторної лікарні і нічного притулку для обездолених, головою комітету безкоштовної лікарні для

тників, глухівського міського училища, гімназії і лікарні. Такий широкий спектр обов'язків, очевидно, визначався великою доброзичливістю та щедрістю Олександра Миколайовича.⁸⁹ Взагалі добродійництво, опікування мистецтвом, культурно-науковими та громадськими справами стали традиційними в родині Терещенків.

Наше слово про талановиту родину Терещенків було б неповним, коли б ми не сказали про відомого політичного діяча за доби Тимчасового уряду — Михайла Івановича Терещенка. Він протягом недовгого часу займав в уряді пост міністра фінансів, а згодом закордонних справ. Проте історична ситуація, що склалася на той час у країні, не дала можливості повністю проявити Михайлу Івановичу свої здібності. За своїми політичними поглядами, він був близьким до партії кадетів, або, як ще її називали, партії професорів, оскільки вона переважно ввібрала в себе найбільш титулований прошарок інтелігенції.

Ось такою далеко неповною є характеристика найвищих представників української буржуазії, талант яких повністю розкрився в умовах нового періоду нашої історії.

Дуже схожим було просування в ряди великої промислової буржуазії ще одних представників української нації — Харитоненків. Розпочавши з середини XIX ст. підприємницьку діяльність, вони на початку XX ст. виростили у великих, хоч і скромніших за розмахом у порівнянні з Терещенками, землевласників і промисловців. Харитоненки походили із державних селян, які в офіційних документах значилися як обивателі Харківської губернії. Ще у дореформену добу вони чумакували. Це давало добрий зиск. Іван Герасимович, який народився 1822 р. у слободі Нижня Сироватка Сумського повіту, свої капітали нажив на торгівлі бакалійними товарами, оренді землі та промислах. Ліквідація кріпосного права принесла нові джерела збагачення.

Харитоненко вступив до II купецької гільдії. Проте дуже швидко йому тут стало тісно. Розширювалася комерційна справа, зростали капітали, і вже у 1863 р. ми бачимо його купцем I гільдії. Маючи немалі кошти, нагромаджені на торгівлі, він подібно до Терещенків, почав скуповувати землі, будував промислові заклади.⁹⁰

На початку XX ст. син Івана Харитоненка мав лише на Харківщині, де зосереджувалися основні земельні володіння, близько 90 тис. дес. землі. Ці маєтки здебільшого були куплені Павлом Івановичем, частково отримані у спадок від батька, який помер у 1891 р. Землеволодіння Харитоненків розкинулися у Сумському, Валківському, Богодухівському та Лебединському повітах Харківської губернії і частково в Чернігівській. Найвизначнішими серед них були Угроїдський, Наталіївський, Пархомівський, Парафіївський, Михайлівський та Красноярузький маєтки.⁹¹

Ще за життя патріарха роду Івана Герасимовича Харитоненки мали вже шість цукрових і один рафінадний заводи, побудовані переважно протягом 60—80-х років минулого століття, причому це були винятково великі підприємства. В середньому кожне сумське підприємство Харитоненків на середину 80-х років виробляло до 900 тис. пудів цукру.⁹² До цих гігантів цукрової промисловості належали Віринський (1 890 200 крб. річний виробіток), Пархомівський (1 760 500 крб.), Угроїдський (1 831 100 крб.), Янковорозький (1 187 900 крб.), Наталіївський (844 100 крб.), Парафіївський (або Оленівський) (1 132 200 крб.) та Павлівський рафінадний заводи. Останній за річним виробництвом не мав рівних собі в усій Російській імперії. Якщо додати до цього ще цегельні підприємства, ремонтні майстерні при кожному заводі, парові млини тощо, то будемо мати певне уявлення про розмах підприємництва родини Харитоненків. Лише на промислових підприємствах у них щорічно знаходилося понад 5 тис. робітників.⁹³

їх цукрових плантаціях була задіяна величезна кількість сільськогосподарських робітників.

Підприємницький хист Харитоненків був непереверненим. Навіть у несприятливі роки, коли на місцевих цукрових ринках наприкінці XIX ст. відчувався застій, вони знаходили шляхи для вдалого збуту цукру. Так, за останній тиждень лютого, як свідчить комерційна хроніка за 1899 р., на Київській біржі, що задавала тон усій цукровій торгівлі в імперії, відбулося всього 6 угод на 178 750 пудів цукру вартістю від 4 крб. 60 коп. до 4 крб. 66 коп. за пуд. Серед них одна угода виділялася високою ціною. Це Павло Іванович вдало прилаштував велику партію цукру у 100 тис. пудів по 4 крб. 91 1/4 коп. зі здачею на ст. Корюківка.⁹⁴ Тобто, за один комерційний прийом ним було покладено до підприємницької скарбниці майже 500 тис. крб. Харитоненків цікавило не лише цукропромислове виробництво. Вони були членами багатьох акціонерних товариств, зокрема Сумського машинобудівного та співзасновником товариства Білгород-Сумської залізниці, основний капітал якого становив 2,1 млн. крб., а облігаційний — 4,2 млн. крб.⁹⁵

їх господарства, аналогічно іншим поміщицьким, які значною мірою були пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції, мали інтенсивно-промисловий характер. Для цього вони застосовували нову техніку і технології, прогресивні сівозміни, вводили високопродуктивні сорти землеробських культур. Це, безумовно, підвищувало врожайність, відкривало шляхи для отримання більшої кількості сировини і розширення її промислової переробки. Вони не тільки запроваджували сільськогосподарські новинки, а й прагнули виводити високоякісні сорти зернових культур. Саме у таких передових господарствах з'явилися "шатіловський" овес, "високолитовська" озима пшениця (маєток Високолитовський гр. Потоцької), "іванівське" жито, яке було виве-

дене в Іванівському маєтку Павла Івановича Харитоненка.⁹⁶

Не байдужою до справ благодійництва була і родина Харитоненків. За ними стояло чимало доброчинних справ, які започаткував ще Іван Герасимович. "За усердие и значительные пожертвования" у грудні 1871 р. він був нагороджений орденом Св. Анни III ступеня з усіма, як вказано в документі, правами, що надаються особам купецького звання при нагородженні подібним орденом. У наступному році старий Харитоненко отримав звання спадкового почесного громадянина.⁹⁷

Але не про це весь час мріяв Іван Герасимович. Його заповітним бажанням було будь-що досягти дворянського звання. Причому, як повідомляють деякі дослідники, він не зупинявся навіть перед недостойними методами. Найбільш торованим шляхом до титулів і звань у Російській імперії був шлях підкупу та взяток. За дворянський титул Іван Герасимович Харитоненко, писав один із посередників у цій справі, готовий був заплатити 200 тис. крб.⁹⁸ Проте за життя він так і не зміг здійснити це своє бажання. Дворянином вдалося стати лише Павлові Івановичу, який продовжував усі справи батька.⁹⁹

Свою повагу до Івана Герасимовича як великого підприємця і щедрого благодійника виявили громадяни м.Суми. За "видатні заслуги на ниві громадської діяльності і широкого благодійництва" вони обрали його почесним громадянином м.Суми і прийняли рішення про спорудження пам'ятника на кошти, зібрані поміж його шанувальниками.¹⁰⁰

Іван Герасимович, наживши на підприємницькій діяльності величезні капітали і перетворившись у одного з найбільш великих цукрозаводчиків колишньої Російської імперії, дозволяв собі бути щедрим по відношенню до своїх співгромадян, які потребували підтримки і матеріальної допомоги. Так, великі пожертви він давав на

дитячий притулок (до 90 тис. крб. і капітал у 150 тис. на його утримання), церкві у с.Нижня Сироватка (70 тис. крб.), де колись народився, 15 тис. крб. на будівництво храму в пам'ять Олександра II і т.п.¹⁰¹ Значні кошти виділяв Харитоненко для підтримки освіти. Зокрема, у 1879 р. Іван Герасимович звернувся до харківського губернатора М.Т.Лоріс-Мелікова з проханням прийняти від нього 100 тис. крб., які пропонував використати на облаштування у Харкові гуртожитку для бідних студентів університету.¹⁰² Щоб мати уявлення, яка це була сума, зазначимо, що на утримання 52 навчальних і 4 професійних училищ Харківського повіту наприкінці XIX ст. виділялося всього 32 539 крб.¹⁰³ За цю та інші неодноразові пожертви на олтар освіти і як почесного члена Сумського реального училища, комерції радника Івана Харитоненка 14 березня 1880 р. було нагороджено Орденом Святого Володимира III ступеня і висловлена особиста подяка від імператора.¹⁰⁴

Благодійницьку діяльність Івана Герасимовича продовжував нащадок його родинних багатств Павло Іванович. Він спорудив у м.Суми дитячу лікарню для всіх станів, яка стала до ладу у 1898 р. Це була, як зазначав кореспондент Харківських губернських відомостей, "грандіозна лікарня, оснащена всіма найновішими пристосуваннями, електрикою, має повний склад лікарів, фельдшерів, няньок і сестер".¹⁰⁵ Разом з тим син продовжував утримувати заснований ще батьком дитячий будинок, де виховувалося 100 дівчаток.¹⁰⁶ Постійно ним виділялися кошти на утримання різних установ, які перебували під опікою Харківського благочинного товариства це і будинок для дітей на 200 місць та для перестарілих на 80 чоловік, школа глухонімих тощо. Товариство жило винятково на пожертви заможних людей. Найбільшим благодійником його виступав П.І.Харитоненко та відомий на всю Харківщину підприємець Іщедрий благочинець М.Х.Гельферіх.¹⁰⁷ Саме за

активну роботу в Харківському доброчинному товаристві Павла Івановича нагороджено Орденом Святого Володимира III ступеня.¹⁰⁸

Великі пожертви здійснював П.І.Харитоненко і за межами України. Так, у 1898 р. він надіслав 50 тис. крб. для будинку-притулку та ремісничої школи, що у Петербурзі, матеріальною частиною яких завідував відомий усім російський купець Петро Степанович Єлісєєв. Одночасно з цим Харитоненко виділив три вагони рафінаду для військових частин, що знаходилися у далекому Порт-Артурі.¹⁰⁹ І це далеко не всі доброчинні акти, здійснені Павлом Івановичем.

Особливу увагу в час індустріального розвитку Російської імперії проявляли власники промислових закладів по "підняттю розумового і морального розвитку робітників через влаштування шкіл, вечірніх читань, курсів, недільних читань, чайних-читалень тощо".¹¹⁰ Як зазначав старший фабричний інспектор Харківської губернії, на всіх підприємствах Харитоненка було відкрито для робітників безкоштовні чайні з дешевими, бібліотеками, театральними постановками, які давали заїжджі трупи і самі робітники. Коштом Павла Івановича утримувалося двокласне училище на 300 учнів при Паталівському цукровому заводі (Богодухівський повіт), школа на 50 учнів при Янковорозькому цукровому заводі (Охтирський повіт) та інших підприємствах. Крім того, на Павлівському цукрорафінадному заводі (Суми) він заснував вечірні класи для дорослих робітників з курсами кочегарів, машиністів та слюсарів.¹¹¹ Засновуючи подібні заклади, підприємці прагнули підвищити освітній і кваліфікаційний рівень своїх робітників, які могли б управлятися з новою технікою і технологією виробництва.

Звичайно, ми торкнулися лише однієї із небагатьох сторін громадської діяльності Павла Івановича, яка була значно багатограннішою. Адже він неодноразово обирав-

ся гласним Сумського земського зібрання, мав титул комерції радника, був нагороджений різними орденами.

У згоді з економічним становищем перебував і суспільний авторитет таких людей, як Харитоненко. Відомий український письменник, сучасник Харитоненка Панас Мирний так писав про домінування духу цього мільйонера в усьому громадському житті Сумщини: "Вплив Харигонівських капіталів був такий надзвичайно великий, що він царював над усім: над життям простого робітника, що своєю працею збагачував йому добра; і в громадських справах (м.Суми), на які Харитоненко кидав дещо з свого незліченного прибутку; і серед місцевого інтелігентного громадянства, що служило по всяких урядових інституціях, як от гімназія, окружний суд. Всі вони вклонялися перед могутньою силою Харитонівською та прислужувалися йому яко можна... Воля Харитоненка і бажання його виконувалися усюди, не дивлячись на те, чи на добро людям була та воля, чи законні були ті бажання".¹¹² Як би там не було, але й досі сумчани пам'ятають Харитоненка як великого благодійника, котрий багато зробив для розвитку міста.

Харитоненки, так само як і Тереїценки, належали до підприємців нової формації, які не були пов'язані зі старим дворянським класом. Протягом кількох нореформених десятиріч, сповнених напруженої праці, вони зуміли не тільки піднятися у суспільному житті до рівня впливових старих дворянських родів, а й зайняти провідне місце у промисловому розвитку Російської імперії. Економічну міць цих українських аграріїв-промисловців становило землеволодіння, отримане не у спадок, а здобуте шляхом запеклої економічної боротьби, що розгорталася між підприємцями у новий час нашої історії.

їх діяльність, як підприємницька, так і громадська, по-різному оцінювалася сучасниками. Зокрема, ми знаємо, яку негативну оцінку дав цим самотнім представникам української нації у загоні великої промислової бур-

жуазії свого часу Іван Франко. "...Великі соціальні п'явки, нассавшись хоч і надлюдських розмірів, можуть навіть пальцем не кивнути для доброти нації, якої соками вони наситилися, — писав він. — Се добре доказують нам приклади наших домашніх Харитоненків і Терещенків і братії їх".¹¹³ І якщо можна погодитися з І.Франком у тому, що ці підприємці не дбали про розвиток української нації, оскільки не усвідомлювали себе її частиною, то зовсім іншими вони постають як громадяни свого часу і вірнопіддані його царської величності. Це засвідчує вся їх економічна і громадська діяльність упродовж досліджуваного періоду. Про це досить відверто писав у свій час Іван Герасимович Харитоненко в листі до Лоріс-Мелікова. "Уважаемое письмо Вашего Сиятельства с объявлением мне благодарности нашего обожаемого монарха, — писав він 25 жовтня 1879 р. — истинно меня осчастливило и порадовало, нет слов передать те чувства глубокой признательности, которые я сохраняю в моем сердце, в моей семье навсегда".¹¹⁴ Усвідомлюючи себе громадянами нової суспільної доби, яка їх, власне, народила, вони відповідно робили все для зміцнення її устоїв.

Одночасно зі зростанням економічної і громадської могутності українських цукрових магнатів на іншому полюсі України вирости у королів гірничої справи О.К.Алчевський та О.Поль. Так, Алчевський починав ділову кар'єру як власник невеличкої крамнички по продажу чаю у Харкові. Долучившись до фінансових справ, він заснував у Харкові торговий (1868 р.) і земельний (1870 р.) банки. Швидко став відомим фінансистом. Наживши певні капітали на торгових та фінансових операціях, у 1879 р. засновує разом з Іловайським Олексіївське гірничопромислове товариство, яке володіло багатючими копальнями Донбасу. Товариству належали Чистяківсько-Леонівська, Кам'янська, Орловська, Рудиково-Юр'ївська, Кальміусько-Бо

Олександрівська, Картушанська, Кременська копальні, що займали 40 тис. дес. землі, коксові фабрики, залізничні гілки. Основний капітал налічував 5 млн. крб., а весь — 15,9 млн. крб., дивіденд — 14%.¹¹⁵

Разом з Товариством Петербурзького залізопрокатного і дрогового заводів Алчевський заснував у 1895 р. Донецько-Юр'ївське металургійне (основний капітал 5 млн. крб.), а у спілці з іноземними фінансово-промисловими групами у 1897 р. Бельгійське товариство "Російський Провідане" (з основним капіталом 6,6 млн. фр.) і Французьке Південне гірничопромислове товариство. Словом, на 90-ті роки він мав цілу групу першокласних підприємств. Облаштування заводів Донецько-Юр'ївського металургійного товариства, навіть на думку дуже досвідченого і старого експерта Петербурзького відділення французького банку "Ліонський кредит", було "одним з кращих на Півдні Росії".¹¹⁶ Після цього Алчевський надбав ще й титул великого промисловця.

Прибутки Алчевського від чайної торгівлі у 90-х роках коливалися в межах 110—130 тис. крб. Головні ж прибутки давав видобуток вугілля, який у 1892 р. склав 1,2, у 1893 р. — 1,4, у 1894 р. — 1,7 млн. крб. Олексіївське товариство на кінець століття входило у групу найбільш потужних вугільних підприємств. У 1900 р. воно видобувало 44 960 тис. пудів вугілля, займаючи третє місце серед вугільних гігантів Донбасу. В результаті капітали Алчевського зросли з 3—4 млн. крб. у 70-х роках до 30 млн. у 90-х. Але його діяльна, творча натура цим не обмежувалась. Він був Головою Харківського біржового комітету, головою Харківського земельного і торгового банків, очолював згадані вже товариства, був почесним членом Харківського добродійного товариства, засновником двох товариств взаємного кредитування, найактивнішим учасником з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії. Нагороджений Золотою медаллю зі Станіславською стрічкою. 17

зв'язку з такою "корисною діяльністю" йому було присвоєно звання комерц-радника.¹¹⁷

Здавалося, що при такому блискучому стані справ Алчевському ніщо не могло загрожувати. На жаль, промислова криза, що поступово назривала з кінця XIX ст., завдала йому, непоправного удару. Створюючи свої підприємства, Алчевський, будучи фактичним керівником двох харківських банків, вдавався до широкого перекачування звідти коштів. На початку 1901 р. його борг Харківському торговому банку перевищував 8,5 млн. крб., з яких 2,5 млн. нічим не забезпечувались. У свою чергу Харківський торговий банк заборгував Харківському земельному банку майже 5 млн. крб. Під заставу акцій цих банків, Донецько-Іор'ївського металургійного товариства, Олексіївського гірничопромислового товариства, Товариства "Російський Провідане" і ще деяких підприємств, Алчевський необмежено кредитувався у Державному, Волзько-Камському, Петербурзькому обліковому і кредитному і Паризько-Нідерландському банках.¹¹⁸

З настанням економічної кризи в імперії, крахом банків і багатьох підприємств, погіршенням у зв'язку з цим загальної кон'юнктури, попередніх можливостей для маневру капіталами у Алчевського вже не було. Весною 1901 р. він спробував добитися в уряді кредиту, але отримав від Вігте категоричну відмову.¹¹⁹ 7 травня 1901 р. в стані повного відчаю він кинувся під поїзд. За іронією долі рейки, на яких так трагічно скінчилося життя Алчевського, були виготовлені на його заводі.

Значна частина цінностей Алчевського перейшла до рук Товариства мануфактур П.М.Рябушинського. Скориставшись крахом Харківського торгового банку, якому товариство надавало у свій час терміновий кредит, Рябушинські захопили ключові позиції у Харківському земельному банку. За допомогою Державного банку, який надав Товариству П.М.Рябушинського кредит у

6 млн. крб., їм вдалося досить швидко налагодити справи Харківського земельного банку. Інші заклади Алчевського виявились у гіршому становищі: Донецько-Юр'ївське і Російський Провідане були передані в адміністративне управління, а Олексіївське втрималося завдяки кредитові від Держбанку і поступливості кредиторів, які погодилися на розстрочку половини боргу. Фактично разом з Алчевським відбулося банкрутство банкірського дому Л.С.Полякова і його групи. Проте від неминучого краху останнього врятувала підтримка з боку царського уряду.¹²⁰

Олексіївське гірничопромислове товариство, в якому основними власниками акцій на початку ХХ ст. стали Волзько-Камський (228 шт.), Петербурзький залізковий банки (2 171 шт.), Мухін та Костилев (кожен по 2 400 шт.), навіть на 1906 рік продовжувало працювати зі збитками, втративши на ринку будь-яку кредитну спроможність. У цьому товаристві невеликим утримувачем акцій (20 шт.) був Д.О.Алчевський — син колишнього засновника товариства.¹²¹

З крахом усіх справ Алчевського, який за свідченням акціонерів банків і службовців "мав великий авторитет.., а його голос, під час обговорення справ банку, мав вирішальне значення..."¹²², скінчилася широка благодійницька місія родини Алчевських на освітянській ниві. Саме завдяки матеріальній забезпеченості, педагогічному хистові його дружини Христини Данилівни постала на Харківщині у 1862 р. недільна жіноча школа. Її ініціати-ва в галузі народної освіти згодом поширилася на всю Російську імперію. При матеріальному сприянні О.К.Алчевського постали такі вищі учбові заклади України, як вище гірниче училище в Катеринославі, Харківські комерційне училище та сільськогосподарський інститут.¹²³

Не дуже вдало розпочиналася підприємницька діяльність іншого відомого діяча гірничопромислової

справи Олександра Миколайовича Поля, з ім'ям якого пов'язана розвідка і промислова розробка Криворізьких руд. Як відомо, на,заваді більш швидкому економічному розвитку Російської імперії довгий час була відсутність міцної металургійної бази. Старий Урал з його напівкріпосницькою металургією не міг задовольнити зростаючий попит на метал. За розрахунками гірничопромисловців, потреба в металі лише на Півдні Росії на середину 70-х років обчислювалася у 9,8 млн. пудів, а два металургійних заводи (Юза і Пасгухова) могли задовольнити попит лише на 3 млн. пудів.¹²⁴ Загальне ж споживання металу в імперії складало 42 млн. пудів на рік. Оскільки внутрішнє виробництво не задовольняло промисловий попит, то доводилося щорічно довозити 8 млн. пудів з-за кордону. Незважаючи на посилений імпорт, Російська імперія значно відставала у споживанні металу. Так, на одну людину в Росії припадало лише 25 фунтів, у той час як в Австро-Угорщині — 42, Швеції і Норвегії — 60, Німеччині — 70, Великобританії — 275.¹²⁵

Для того щоб розірвати цю залежність від іноземних поставок і вивести Російську імперію з економічної відсталості, необхідно було створити свою міцну металургійну базу, для якої було досить сировини у Криворізькому басейні України. Однак, незважаючи на те, що потребу в розвитку металургії відчували вуглепромисловці, для яких металургія могла стати великим споживачем палива, капіталізоване сільське господарство, машинобудівники і залізничники, розвідка Криворізьких руд, довгий час провадилися мляво і перебувала на любительському рівні.

Парадоксально, але факт, що багаті залізних руд Криворіжжя першими почали розробляти на промисловій основі не вітчизняні промисловці, а саме французи, хоч ідея належала нашому співвітчизнику — катеринославському поміщику О. М. Полю. Ще у 60-ті роки XIX ст. він зацікавився даними роз-

залізної руди, яку проводив геолог Н.П.Барбот-де-Марні. Ініціативний і наполегливий О.Поль у 1866 р. взявся за самостійне вивчення пласта залізної руди в Дубовій Балці і довів, на противагу Барботу-де-Марні, що криворізька руда краща в світі і містить не 30—45%, а до 67% заліза. У 70-х роках XIX ст. розвідка криворізьких руд розгорнулася більш широко. Тут працювали вчені Г.Федосєєв (член російського технічного товариства), Д.Семечкін (Морське міністерство), С.Конткевич (Гірничий департамент) та ін.¹²⁶

Продовжував самостійні дослідження і О.М.Поль. З метою розробки залізної руди та інших мінералів він на початку 1875 р. підписує чергову угоду з товариством державних селян м.Кривий Ріг на продовження орендування у них землі. Загальний термін оренди 18 657 дес. землі за цим контрактом разом з попереднім, що був укладений у 1873 р., становив 85 років. Вартість орендованої землі Полю обійшлася у 7 крб. сріблом за 1 дес. під розробкою і по 5 крб. під будівлями.¹²⁷

Протягом двох років з великими труднощами він продовжував напружену роботу по розвідці криворізьких багатств, але події останніх років — російсько-турецька війна, що розпочалася у 1877 р., закриття портів, неврожаї, відсутність кредитів — негативно позначилися на матеріальному становищі О.Поля. Витративши на розвідку надр понад 150 тис. крб., для чого він пожертвував частиною унікальної колекції українських старожитностей, Поль намагався привернути до покладів Криворізького басейну увагу урядових кіл Петербурга.¹²⁸

Вболіваючи за інтереси справи, зростання економічної могутності держави, Олександр Поль звертається у грудні 1877 р. з обґрунтованою доповідною запискою до органів вищої влади, в якій висуває пропозицію заснувати Криворізьке гірничозаводське товариство та завод по виробництву бессемерівської сталі у Мико-

мети він попросив кредит у 350 тис. крб. під заставу його Покровських кар'єрів. Характерно, що суто підприємницькі інтереси він вмотивовував з інтересами держави у цій справі, запевняючи, що лише з промисловою розробкою криворізьких руд можливе розв'язання проблеми забезпечення споживчого ринку металом і сталлю вітчизняного виробництва та витіснення з нього іноземного. Не хотілося О.Полю вдаватися до закордонних кредитів, які були надто обтяжливі (20 і більше відсотків річних), а крім того, як зазначав він: "Багатство, подібне Кривому Рогові, не може, як я думаю, бути надбанням іноземців: воно надто цінне і бажано залишити його у власності благонадійних російських людей. Переважання ж іноземців у підприємництві буде дорівнювати відчуженню в їх руки такої багаточінної власності".¹²⁹

На жаль, російський уряд залишився глухим до пропозиції О.Поля, і тому останній змушений був звернутися по допомогу до іноземного капіталу, хоч це й суперечило його прагненням. За кордоном Поль організував акціонерне товариство, в якому заправляв французький капітал, і розпочав у 1881 р. промислову розробку криворізької руди. Першим освоювався Саксаганський рудник, а згодом і Дубова Балка. У 1882 р. із Саксаганського рудника було добуто 1 млн. пудів, у 1883 р. — 1,5, а у 1885 р. — 2,6 млн. пудів руди. Проте підприємці у перші ж роки роботи зіткнулися з проблемою збуту. Видобута руда, як правило, накопичувалася біля рудників, оскільки не було добрих шляхів для її транспортування.¹³⁰

Перелом наступив із введенням у дію Катерининської залізниці, ідея проведення якої цілковито належала також Полю. Ще у 70-х роках, безрезультатно апелюючи до уряду, він писав: "Багаті рудники Криворіжжя будуть поєднані залізницею з Донецьким вугіллям. Досліджені рудники показали значні запаси високоякісних руд, на які покладають надії не лише

словці Росії, але й сталеплавильники Англії і Франції, особливо останньої, внаслідок виснаження алжирських копалин".¹³¹

З проведенням Катерининської залізниці Саксаганський рудник у 1885 р. майже подвоїв видобуток руди, довівши його до 2,6 млн. пудів, а вивіз у перший рік експлуатації залізниці досяг 2,1 млн. пудів.¹³² На 1900 р. товариство Криворізьких залізних руд видобувало вже майже 24 млн. пудів руди, а "Дубова Балка" — 41,4 млн. На них припадав 41 відсоток загального видобутку криворізької руди. Власне, саме це товариство стало зачинателем промислового освоєння басейну і найбільшим його виробником.¹³³

У 1892 р. товариство заснувало Гданцівський металургійний завод у трьох верстах від Кривого Рогу, який спеціалізувався виключно на виробництві чавуну. Його він постачав підприємствам Південного, Центрального і Петербурзького районів. У 1900 р. виробнича потужність заводу досягла 3,2 млн. пудів чавуну.¹³⁴ Крім заводу, великих залізних рудників — Саксаганського, Дубова Балка тощо, товариство володіло каменоломнями та Орлово-Єленівською кам'яновугільною шахтою з видобутком вугілля у 1900 р. 9,9 млн. пудів.¹³⁵ Зі стрімким зростанням власності компанії, зростали і її дивіденди. Так, скажімо, лише акціонери "Дубової Балки" у 1894 р. мали 1 154 франки чистого прибутку, у 1896 р.

53 717, а у 1897 р. - 137 673 франки, або по 50 франків на кожен акцію.¹³⁶

На жаль, товариство здобувало свої прибутки не найкращим чином. Як свідчать певні джерела, французька компанія "Дубова Балка", яка придбала у О.Поля 600 дес. землі, сповідувала такі принципи дешево наймати робітників, штрафувати їх і будь-що прагнути зменшити здільну оплату артілям настільки, щоб в середньому на одну особу виходило не більше 70 коп. Крім того, на рудниках "Дубової Балки" було багатов

них випадків. Кореспондент газети "Киевское Слово" був свідком одного із таких, коли травмувалося відразу 11 чоловік.¹³⁷ Жорстокі методи експлуатації, звичайно ж, відзначали не, лише французьке товариство. Вони були притаманні більшості підприємців тогочасної доби.

Одночасно з вивченням запасів корисних копалин та ініціюванням розробки криворізької руди, О Поль захопився історією рідного краю. Починаючи з 1858 р., він збирає колекцію старовини, яка уже після його смерті була передана до музею Яворницького Д. Вона нараховувала 2 600 унікальних експонатів, серед яких зокрема знаходилася козацька шабля XVIII ст. із зображенням владних знаків — схрещених булави і пернача та символічним написом: "Вірність землі і переказам".¹³⁸ Саме таким ідеалам служив усе своє коротке (народився 20.08.1832 р. — помер 26.07.1890 р.), але змістовне життя О.М.Поль — поміщик, підприємець, краєзнавець та колекціонер.

Ось такою далеко неповною є характеристика найвизначніших представників української буржуазії, підприємницький талант яких повністю розкрився в умовах нового періоду нашої історії. Вони були нечисленною групою у підприємницькому класі, проте справили великий вплив на економічне і громадське життя України і тодішньої Російської імперії.

¹ ЦДІА Росії. - Ф. 1343, оп. 39, сир. 5833, арк. 2.

² Клебановский П. Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко // Киевская Старина. — 1896. — Т. 52. — С. 106.

- ³ ЦДІА Росії. - Ф. 1343, оп. 39, спр. 5833, арк. 38.
- ⁴ Клебановский П. Указ. соч. // Киевская Старина.— Т. 52. - С. 111, ИЗ.
- ⁵ Клебановский П. Указ. соч. // Киевская Старина,— Т. 52. - С. 113.
- ⁶ ЦДІА Росії. - Ф. 1343, оп. 39, спр. 5839, арк. 1-2.
- ⁷ Там же. — Спр. 5833, арк. 2, 4, 58.
- ⁸ Малаков Дм. Симиренки // Вечірній Київ. — 1995. — 7 березня.
- ⁹ Воблий К Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. — Т. 1. — К, 1928. — С. 146.
- ¹⁰ Клебановский П. Указ. соч. — Т. 52. — С. 251.
- ¹¹ Лялин. Выгоды, какие может представить рафинадный завод в Малороссии // Журнал Министерства государственных имуществ. — 1844. — Кн. XI. — С. 50.
- ¹² Клебановский П. Указ. соч. — Т. 52. — С. 255.
- ¹³ Статистическое описание Киевской губернии. — Ч. III. — К., 1852. - С. 55-56.
- ¹⁴ Воблий К.Г. Назв. праця. - Т. 1. - С. 146.
- ¹⁵ Клебановский П. Указ. соч. // Киевская Старина —Т. 52. - С. 258.
- ¹⁶ Отчет Московского сельскохозяйственного общества за 1848 г. // Журнал сельского хозяйства. — 1849. — Кн. 1. - С. 28.
- ¹⁷ Воблий К.Г. Назв. праця. - С. 158, 160, 166.
- ¹⁸ Статистический временник Российской империи. — СПб., 1866. - Т. 1. - С. 70.
- ¹⁹ ЦДІА України у Києві. — Ф. 442, оп. 43, спр. 141, арк. 121 об. — 122; ф. 707, оп. 34, спр. 329, арк. 1; оп. 26, спр. 497, арк. 1, 4; оп. 225, спр. 81, арк. 1, 4, 6.
- ²⁰ ЦДІА Росії. - Ф. 571, оп. 9, спр. 805, арк. 119-129.
- ²¹ Кнютфер. Агрономические путешествия по Киевской и Полтавской губерниях летом 1851 г. // Журнал Министерства государственных имуществ. — 1851. — Кн. X. — С. 92; Статистическое описание Киевской губернии. — Ч. III. — С. 55-73.
- ²² ЦДІА Росії. - Ф. 571, оп. 8, спр. 179, арк. 290-291.

- ²³ Статистическое описание Киевской губернии. — Ч. III. — С. 67.
- ²⁴ Кістяківський О Ф. Щоденник (1877-1879). - К., 1994. С. 151.
- ²⁵ Очерк развития отраслей мануфактурной промышленности в России. — СПб., 1863. — Т. 2. — С. 28-30; Статистические сведения о Киевской губернии за 1859 г. — К., 1861. — С. 86-87; Столянский. Девять губерний Западно-русского края. - СПб., 1866. - С. 149.
- ²⁶ ЦДІА України у Києві. — Ф. 442, оп. 43, спр. 141, арк. 122.
- ²⁷ Воблий К.Г. Назв. праця. — С. 221.
- ²⁸ Акционер. - 1862. - № 10.
- ²⁹ ЦДІА України у Києві. - Ф. 442, оп. 38, спр. 705, арк. 7.
- ³⁰ ЦДІА Росії. - Ф. 37, оп. 5, спр. 1890, арк. 2.
- ³¹ Воблий К.Г. Назв. праця. — С. 105.
- ³² Кістяківський О Ф. Назв. праця. — С. 139, 151, 156.
- ³³ Отчет комитета, учрежденного кредиторами торгового дома бр.Яхненко и Симиренко. — Одесса, 1862. — С. 5.
- ³⁴ Там же. - С. 6.
- ³⁵ Київський облдержархів. —Ф. 804, оп. 1, спр. 437, арк. 19 зв.
- ³⁶ Письма Новичка // Журнал мануфактуры и торговли. — № 4. - 1862. - С. 64.
- ³⁷ Кістяківський О Ф. Назв. праця. — С. 168.
- ³⁸ ЦДІА України у Києві. - Ф. 442, оп. 38, спр.705, арк. 5, 7.
- ³⁹ ЦДІА України у Києві. — Ф. 575, оп. 1, спр. 73, арк. 73.
- ⁴⁰ Чикаленко С. Спогади: 1861 -1907. — Частина 3. — Львів, 1926. С. 19.
- ⁴¹ Список фабрик и заводов России на 1910 г. — СПб., 1911. С. 624; Указатель фабрик и заводов европейской России и Царства Польского. - СПб., 1887. - С. 599.
- ⁴² ЦДІА України у Києві. - Ф. 442, он. 533, спр. 205, арк. 34 зв.
- ⁴³ Чикаленко Є. Назв. праця. — Ч. 3. — С. 18.
- ⁴⁴ Там же. С. 20.
- ⁴⁵ ЦДІА України у Києві. Ф. 1439, оп. 1, спр. 9, арк. 87.

- ⁴⁶ Малаков Дм. Симиренки // Вечірній Київ. — 1995. — 7 березня.
- ⁴⁷ Раковський Л.Є. Терещенки — представники нової української буржуазії, меценати і винахідники // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. — Вип. 2. - Чернігів, 1993. - С. 60.
- ⁴⁸ Чириков В. В сахарном королевстве. — М., 1917. — С. 7; Милорадович Г А. Родословная книга черниговского дворянства. - СПб., 1901. - С. 91.
- ⁴⁹ Кістяківський О.Ф. Назв. Праця. — Т. 1. — С. 40.
- ⁵⁰ ЦДІА України у Києві. - Ф. 830, спр. 4, арк. 1-2. (Тут і далі використані матеріали фонду 830, опис 1).
- ⁵¹ Підраховано за: ЦДІА України у Києві. — Ф. 830, спр. 834, арк. 1-4; спр. 32, арк. 26-27.
- ⁵² ЦДІА України у Києві. — Ф. 830, спр. 32, арк. 26-27.
- ⁵³ Там же. — Спр. 1034, арк. 1-2.
- ⁵⁴ Список населенных мест Киевской губернии. — К., 1900. — С. 702-799.
- ⁵⁵ Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского. - СПб., 1887. - С. 596-612.
- ⁵⁶ Список фабрик и заводов России на 1910 г. — СПб., 1911. — С. 619-620, 622, 624-626.
- ⁵⁷ ЦДІА України у Києві. - Ф. 830, спр. 32, арк. 26-27; спр. 1283, арк. 3.
- ⁵⁸ Там же. — Спр. 497, арк. 1-4; спр. 25, арк. 1-12.
- ⁵⁹ ЦДІА України у Києві. - Ф. 830, спр. 4, арк. 158; спр. 348, арк. 1-4; спр. 498, арк. 1-3.
- ⁶⁰ Там же. - Спр. 111, арк. 1-4.
- ⁶¹ Киевское Слово. — 1903. — 23 января.
- ⁶² Лещенко М.Н. Назв. праця. — С. 43.
- ⁶³ Раковський Л.С. Назв. праця. — С. 61.
- ⁶⁴ ЦДІА України у Києві. - Ф. 830, оп. 1, спр. 541, арк. 26; Указатель действующих в империи акционерных предприятий И торговых домов. - СПб., 1905. - С. 1193-1194; Отчет товарищества свеклосахарных и рафинадных заводов бр. Терещенко за ...(1897/1898, 1899/1900, 1900/1901, 1904/1905, 1905/1906, 1907/1908, 1908/1909, 1910/1911, 1911/1912 1912/1913 гг.)—К., 1898-1914

- ⁶⁵ Сборник сведений о действующих в России акционерных обществах и товариществах. — СПб., 1911. — С. 50-51.
- ⁶⁶ Див.: Список фабрик и заводов Европейской России. — СПб., 1903.
- ⁶⁷ ЦДІА України у Києві. - Ф. 830, спр. 228, арк. 1-4; спр. 1008, арк. 1-8.
- ⁶⁸ Там же. — Спр. 834, арк. 5-9.
- ⁶⁹ Там же. - Спр. 445, арк. 2, 7.
- ⁷⁰ Краткое описание имений наследников И.М.Терещенко. — К., 1913. - С. 60.
- ⁷¹ Описание имений наследников Ф.А.Терещенко. — К., 1900. — С. 10; Раковський Л.Є. Назв. праця. — С. 62.
- ⁷² Описание имений наследников Ф.А.Терещенко. — С. 92.
- ⁷³ ЦДІА України у Києві. - Ф. 830, спр. 834, арк. 5-9.
- ⁷⁴ Милорадович Г.А. Родословная книга черниговского дворянства. СПб., 1901. - С. 91.
- ⁷⁵ ЦДІА України у Києві. - Ф. 830, спр. 478, арк. 1-10; ф. 442, оп. 626, спр. 171, арк. 7-12.
- ⁷⁶ Там же. - Ф. 830, спр. 1392, арк. 3, 12.
- ⁷⁷ Там же. — Спр. 519, арк. 4 зв; спр. 613, арк. 1-7.
- ⁷⁸ Там же. — Спр. 519, арк. 18.
- ⁷⁹ Там же. — Спр. 1044, арк. 1-23.
- ⁸⁰ Там же. — Спр. 294, арк. 2-13; спр. 495, арк. 1; спр. 292, арк. 5-18; спр. 656, арк. 1-5; спр. 554, арк. 50.
- ⁸¹ Там же. — Спр. 750, арк. 1-14.
- ⁸² Киевское Слово. — 1903. — 21 января.
- ⁸³ Там же. — Спр. 554, арк. 1-56.
- ⁸⁴ Там же. — Спр. 478, арк. 1-10; спр. 530, арк. 1; ф. 442, оп. 626, спр. 171, арк. 12.
- ⁸⁵ Там же. — Ф. 442, оп. 844, спр. 447, арк. 12.
- ⁸⁶ Там же. - Ф. 830, спр. 491, арк. 1-4.
- ⁸⁷ Там же. — Спр. 229, арк. 4; спр. 491, арк. 5.
- ⁸⁸ Там же. - Ф. 830, спр. 1361, арк. 1; спр. 1310, арк. 1; спр. 1562, арк. 1.
- ⁸⁹ Раковський Л.Є. Назв. праця. — С. 64.
- ⁹⁰ ЦДІА Росії. - Ф. 1343, оп. 39, спр. 5164, арк. 2, 4, 13.

Минарик Л.П. Земельные владения крупнейших помещиков России // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. - М., 1965. - Сб. 6. - С. 389.

⁹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління Росії. — Ф. 102, 3-є д-во, спр. 88, ч. 53, арк. 95.

⁹³ Список фабрик и заводов Европейской России. — К., 1903. - С. 274, 403, 405, 563, 688, 692, 693, 709.

⁹⁴ Киевское Слово. — 1899. — 1 марта.

⁹⁵ Харьковские губернские ведомости. — 1898. — 18 августа.

⁹⁶ Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России. - М., 1969. - С. 196, 213.

⁹⁷ ЦДІА Росії. - Ф. 1343, оп. 39, спр. 5164, арк. 12-13.

⁹⁸ Лаверычев В. Указ. соч. — С. 49.

⁹⁹ Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России: 1861-1904 гг. - М., 1979. - С. 121.

¹⁰⁰ Харьковские губернские ведомости. — 1898. — 17 июня.

¹⁰¹ Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. — СПб., 1903. - Т. 37. - С. 76.

¹⁰² ЦДІА України у Києві. - Ф. 1191, оп. 1, спр. 90, арк. 1.

¹⁰³ Южный Край. — 1901. — 10 августа.

¹⁰⁴ ЦДІА України у Києві. - Ф. 1191, оп. 1, спр. 90, арк. 19, 27.

¹⁰⁵ Харьковские губернские ведомости. — 1898. — 17 июня.

¹⁰⁶ Там же.

¹⁰⁷ Там же. - 1898. - 14 января.

¹⁰⁸ Там же. - 1898. - 18 ноября.

¹⁰⁹ ЦДІА Росії. - Ф. 20, он. 2, спр. 1270, арк. 1, 4, 7.

¹¹⁰ Харьковские губернские ведомости. — 1898. — 13 января.

¹¹¹ Харьковские губернские ведомости. — 1898. — 26 июля.

¹¹² Рукописний відділ Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка ПАНУ. - Архів 5/264, арк. 1.

Ів. Франко. Поза межами можливого // Літературно-науковий вісник. - Т. XII. - 1900. - С. 5-6.

¹¹⁴ ЦДІА України у Києві. - Ф. 1191, он. 1, сир. 90, арк. 19.

^{111'} Коробков В.М. Горнопромышленный указатель Донецкого бассейна. — Харьков, 1901.

"(> Бовыкин В.И. Формирование финансового капитала в

- ¹¹⁷ ЦДІА Росії. - Ф. 20, оп. 2, спр. 952, арк. 2.
- ¹¹⁸ Бовыкин В.И. Указ. соч. — С. 135.
- ¹¹⁹ Брандт Б.Ф. Торгово-промышленный кризис в Западной Европе и России. - СПб., 1904. - Т. 2. - С. 127-133.
- ¹²⁰ Бовыкин В.И. Указ. соч. — С. 135, 141.
- ¹²¹ ЦДІА Росії. - Ф. 23, оп. 14, спр. 26, арк. 13, 62.
- ¹²² Киевское Слово. — 1903. — 25 января.
- ¹²³ Харьковские губернские ведомости. — 1898. — 12 марта; - 1898. - 2 мая; 1899. - 24 января.
- ¹²⁴ ЦДІА Росії. - Ф. 37, оп. 5, спр. 1765, арк. 5 зв.
- ¹²⁵ Там же. — Арк. 14.
- ¹²⁶ Романченко Г.П. Александр Николаевич Поля // Труды Института истории естествознания и техники. — Т. 33. — М., 1960, - С. 201.
- ¹²⁷ ЦДІА Росії. - Ф. 37, он. 5, спр. 1751, арк. 8; спр. 1765, арк. 8; спр. 1083, арк. 5.
- ¹²⁸ ЦДІА Росії. - Ф. 37, оп. 5, спр. 1765, арк. 25.
- ¹²⁹ Там же. — Арк. 2, 3.
- ¹³⁰ Кривому Рогу — 200 лет: Историко-экономический очерк. — Днепропетровск, 1975. — С. 15-16.
- ¹³¹ ЦДІА Росії. - Ф. 37, оп. 5, спр. 1765, арк. 24 зв.
- ¹³² Романченко Г.Н. Назв. праця. — С. 28.
- ¹³³ Тихонов Б.В. Назв. праця. — С. 146.
- ¹³⁴ Бакулев Г.Д. Черная металлургия Юга России. М., 1953. - С. 92.
- ¹³⁵ Тихонов Б.В. Назв. праця. — С. 168.
- ¹³⁶ ЦДІА Росії. - Ф. 37, он. 70, спр. 34, арк. 174, 176, 242.
- ¹³⁷ Киевское Слово. — 1899. — 20 июня.
- ¹³⁸ Памяти А.Н.Поля. Днепропетровск, 1997. — С. 3-4.

В И С Н О В К И

Формування торгово-промислової буржуазії в Україні розпочалося ще задовго до проведення соціально-економічних реформ 60 -70-х рр. XIX ст. Проте реформа 1861 р. дала відчутний поштовх зростанню підприємницького прошарку та усвідомленню ним свого місця у суспільному житті. Протягом пореформених років йшов швидкий процес індустріального розвитку України, діяльним суб'єктом якого виступала торгово-промислова буржуазія. Соціальним наслідком утвердження фабрично-заводської промисловості стало конституювання двох основних сил капіталістичного суспільства — робітничого класу та буржуазії як організатора виробничого процесу.

Зростання і консолідація підприємницьких сил, економічне їх зміцнення було складовою частиною бурхливого процесу модернізації усього суспільного життя, який розпочинався для народів тодішньої Російської імперії після скасування кріпосного права. З цього часу дух буржуазного творення опанував усі соціальні стани, проник в усі пори суспільства. До торгово-промислової діяльності протягом другої половини XIX ст. все активніше залучалися різні соціальні прошарки суспільства, починаючи від найбільш знедолених і закінчуючи родовитим дворянством та іменитим купецтвом.

Як засвідчують матеріали торгово-промислової статистики, на початку 70-х рр. XIX ст. лише по гільдійських розрядах в Україні було видано понад 18 тис. свідоцтв на торгово-промислову діяльність. Серед них переважали представники великих та середніх капіталів. Одночасно з ними зафіксовано видачу майже 9,5 тис. посвідчень на право дрібного підприємництва з половинним митом. Саме такі посвідчення вибирало селянство.

Лідерами у торгово-промисловій діяльності виступали представники Півдня України, які здобули найбільш

кількість посвідчень як по гільдійському, так і інших розрядах.

Найбільш готовими до підприємницької діяльності за доби реформування економіки все ж виявилися поміщики, які успадкували від феодальної епохи значні матеріальні багатства, та купецтво, котре зуміло нагромадити первісний капітал на нееквівалентній зовнішній і внутрішній торгівлі. Саме вони, як і в передреформні роки, були лідерами промислового будівництва в Україні. Так, на зламі двох віків було засновано підприємств фабрично-заводського типу на капітали купців 35,2%, дворян, землевласників, чиновників та офіцерів — 28,86%, міщан — 9,85%, селян — 1,73%, інтелігенції — 2,43%. Приблизно такою ж була розкладка соціальних сил і в гірничодобувній промисловості.

Ця молода когорта буржуазії України, що активно формувалася в рамках Російської імперії упродовж другої пол. XIX ст., заявила про себе потужно і завзято створенням цілої низки промислових підприємств, кредитно-банківських і торгових установ, новітніх засобів транспортного сполучення, рухаючи таким чином країну по шляху економічного прогресу. Користуючись сприятливими умовами для підприємництва, які відкрились з падінням кріпосного права та різних станових обмежень, до торгово-промислової діяльності залучалося дедалі більше коло осіб. На кінець XIX ст. за даними торгово-промислової статистики одноосібними гільдійськими та негільдійськими капіталами на Україні було засновано понад 83,7 тис. підприємств. Їх питома вага в межах Російської імперії становила за гільдійськими капіталами 24,48%, негільдійськими — 24,26%.

За кількістю закладів на першому місці знаходилися підприємства торгівлі товарами (84,4%), на другому — промислові (10,9%) і на останньому — нетоварної торгівлі. Проте нетоварна торгівля акумулювала понад 47%

капіталів, задіяних у торгово-промисловому виробництві,. Це означало перемогу капіталізму в економіці України.

Армія одноособових власників капіталів разом з акціонерними і пайовими товариствами зміцнювала свої економічні позиції, збільшуючи прибутковий капітал. За своєю майновою структурою буржуазія України наприкінці XIX ст. мала такий вигляд: дрібних власників з прибутками до 2 тис. серед одноосібників було 73% (вони акумулювали 57% прибутків), середня група становила 23,3% власників, що відтягнула на себе 20% прибутку, і лише 3,8% підприємців належало до великої буржуазії. Їх частка у прибутках сягала більше 23%. Серед колективних власників провідне місце в економіці України, як врешті і в Російській імперії та країнах Заходу, належало великим торговим домам і акціонерним компаніям, які акумулювали майже 54% прибутків по групі підприємств, що мали більше 10 тис. доходу у 1905 р.

На процесі формування підприємницького класу суспільства, його політичного визрівання та класової консолідації позначилося активне втручання уряду в розвиток економіки, широко запроваджувана ним політика опікування, яка, насамперед, була спрямована на підтримку підприємців з привілейованого стану дворянства, що відповідало характеру абсолютистської влади Російської імперії. Система економічної, матеріальної підтримки панівного класу дворян доповнювалася правовими привілеями, нагородженням орденами, присвоєнням різних звань, одворяненням землевласників-підприємців нової доби тощо.

Запроваджуючи різні пільги, уряд намагався законсервувати старий устрій життя. З іншого боку, під тиском зростаючих буржуазних відносин, загальним економічним відставанням від країн Заходу, керівництво імперії змушене було здійснювати заходи по штучній підтримці певних галузей промисловості та підп

їх репрезентували. Це проявилось і у запровадженні вигідних для тих чи інших промислових груп протекційних тарифів, сприятливих мит, наданні неуставних субсидій, преміальних оплат тощо. Одночасно новонароджувана буржуазія з метою отримання надприбутків тиснула на урядові структури, намагаючись отримати якомога більше зиску від запроваджуваної протекційної політики. Разом з тим урядова підтримка певних галузей в умовах вільноринкових відносин та існуючої відсталості імперії була необхідною умовою для енергійного просування економіки по шляху прогресу. "Добре зорганізоване суспільство не є виключно проявом вільного розвитку приватних стосунків, як думають послідовники Сміта, писав київський вчений, економіст та прагматик, що певний час був міністром фінансів, Микола Бунге, — воно являє собою результат постійної співпраці уряду та народу".¹

Внаслідок об'єднаних зусиль держави і підприємців надзвичайно швидкими темпами змінювалося все народне господарство України. Будівництво залізниць, виникнення низки фабрик і заводів, банківської системи, цілих галузей промисловості, нових економічних районів, тісний зв'язок України з зовнішнім ринком, в першу чергу через хлібний та цукровий вивіз, означали повну перемогу ринкового, приватновласницького господарства.

Модернізація народного господарства супроводжувалася посиленням інтеграційних процесів всередині імперії. З України у північному напрямку рухалися сировина і продукти сільського господарства, у зворотному — надходили промислові товари. Швидке залізничне будівництво, яке розгорнулося в імперії у другій половині XIX ст., потребувало великої кількості металу та вугілля. Цьому сприяв зростаючий видобуток руди, вугілля та виплавка металу в Україні. На кінець століття частка України у загальноімперському виробництві р

вила — 48,9%, чавуну — більше 50%, вугілля — 68%,
рейок — 60-70%, цукру — 87%, сільськогосподарських
машин — 61%, солі — 50%, винокуріння — 58% і т.д.

З посиленням інтеграційних процесів Російська імперія нарощувала колоніальну політику щодо України. Це проявилось у підході до вирішення фінансових, залізничних та митних питань, наданні субсидій тощо центральним урядом, при якому інтереси українських підприємців ущемлювалися. Все це негативно позначалося на економічному становищі України та на формуванні національної буржуазії.

З огляду на загальну економічну відсталість і недостатність внутрішніх капіталів, урядом Російської імперії було взято курс на заохочення зарубіжних капіталів і підприємців. Внаслідок цього у підприємницькому загалі України значну частку складали представники іноземного походження. Їх капітали зосереджувалися переважно у базових галузях української промисловості — металургії, вугільній, машинобудуванні тощо. Панівне становище у підприємстві, поряд з іноземцями, зайняли представники російського та єврейського етносів. Щоправда, останній зосереджував свою увагу на Торгівлі та кредитах. Українці проявляли надто слабкі потуги у процесі модернізації суспільного життя і, зокрема, у промисловому та банківському грюндерстві. У промисловості українці були представлені поодинокими особами.

Всю свою енергію і потенціал вони зосереджували у сільськогосподарському виробництві, де дуже повільно зростали капітали, а отже і велика буржуазія. Мала активність українців у підприємстві пояснювалася як психологічними, так і політичними та соціально-економічними обставинами їх історичного розвитку протягом XVIII—XIX ст. Втрата незалежності, самотнього розвитку, нав'язування чужого, непритаманного духу українця способу життя, які не

собою експансіоністські, імперські сили Російської імперії, спричинили до психологічної драми українського народу. Духовна, політична і економічна неволя важко позначилася на долі українців. Один із дідичів національного руху, спостерігаючи сільське життя на Волині, запитав якось у високопоставленого чиновника, чому так жалюгідно і вбого виглядають українські села поряд з ошатними чеськими, на що той відповів: "Тому що чехи вільний, грамотний, працелюбний народ, якому не заважає працювати і багатіти наша численна повітова влада, а наші селяни зовсім інше. Це забитий, неосвічений, в'ялий у роботі народ. Селяни Волині взагалі забиті і пригнічені. Здавна не тільки пани, але і влада дивилися на них, як на тварин".² За часів економічного буму і промислової лихоманки український народ у переважній своїй більшості виявився не готовим взяти у ньому участь. Слабка з економічного боку і нечисленна національна буржуазія довгий час залишалася байдужою до національних проблем. Лише поодинокі її представники усвідомлювали необхідність допомагати діячам національного руху, сприяти освітньому і культурному розвитку України.

¹ Бунге Н.Х. Очерки политико-экономической литературы. — СПб., 1895. - С. 40-41.

² Бородаевский С. 143 поездки по Украине // Украинский Вестник. - 1906. - № 6. С. 676.

Д О Д А Т О К

Табл. 1

Власники машинобудівних заводів, яким дозволялося
безмитне довозення чавуну і заліза протягом
1872-1875 рр.¹

Власники заводів	Місце знаходження підприємства	Кількість чавуну (тис. пудів)	Кількість заліза (тис. пудів)
Авдеев і Матвеев	Миколаїв	2	2
Бертран	Одеса	2	50
Белліно- Фендеріх	"	2 - 70	10-40
Бобринський	Сміла, Київська губ.	10-150	8-150
Вард і Сангушко	Славута, Волинська губ.	30	15
Вестберг	Харків	12	8
Гульє Бланшард	Одеса	20-80	15
Зеєбек і Фальк	"	10-62	6-80
Кочубей	Диканька, Полтавська губ.	3	3
Масленников	Феодосія	2 - 5	0,5-1,8
Російське товари- ство пароплавст- ва і торгівлі	Одеса	36	10-15
Залізничні майс- терні товариства пароплавства і торгівлі	"	10-36	25-35
Подлігайлов	Миколаїв	20	6-30

Табл. 2

Розвиток промисловості України протягом другої половини ХІХ ст.¹

Берні	Початок 60-х рр.		1879 р.		1890 р.	
	Кількість підприємств	Сума виробництва (тис. крб.)	Кількість підприємств	Сума виробництва (тис. крб.)	Кількість підприємств	Сума виробництва (тис. крб.)
1	2	3	4	5	6	7
іська	494	2 420,0	726	10 825,0	354	20 872,0
ька	212	14 443,2	573	61 534,0	663	77 998,0
ьська	308	1 906,7	592	29 411,0	528	46 469,0
вська	245	11 908,0	580	39 414,0	447	53 958,0
гівська	233	3 086,0	612	15 242,0	322	24 912,0
вська	178	1 056,8	394	11 121,0	286	16 497,0
їська	-	-	153	4 200,0	275	4 806,0
инослав-	262	3 188,7	372	14 903,0	374	27 274,0
нська	306	7 135,7	366	8 999,0	517	39 891,0
У.	2 201	38 205,3	4 368	208 772,0	3 766	312 677,0

в П.А. Указатель фабрик и заводов Европейской России с Царством Польским и Великим ством Финляндским. — СПб., 1881; Орлов П.А., Будагов С.Г. Указатель фабрик и в Европейской России. — СПб., 1894; Бровер І.М. Україна на переломі до промислового ізму. - Т. 1. - К., 1931. - С. 146-155.

Табл. 254

Соціальний і національний склад буржуазії України на 1833 р.¹

зні	Українці	Росіяни	Поляки	Євреї	Іноземці	Вірмени	Татари
1	2	3	4	5	6	7	8
інська	.	9	81	24	5	.	.
іська	12	12	14	.	2	.	i
іальська	3	9	13	7	6	.	.
гавська	11	25
ківська*	26	63
гівська	14	57
финославська	8	17
>йська	.	2	.	.	5	6	54
сонська	7	52	1	2	.	6	.
ГО	81	246	109	33	18	12	54
	12,5	38,1	16,9	5,1	2,8	1,9	8,4

чалено за: Список фабрикантам и заводчикам Российской империи. 1832 г. — Ч. 1. — СПб., . - С. 115-144, 152-156, 234-245, 588-601, 710-730, 742-754, 804-805, 812-825.

Харківській губернії до підприємництва залучалося дуже багато військових.

Продовження табл. 3

Бернії	Невідомі	Поміщики, дворяни і офіцери	Купці	Міщани	Селяни	Інтелігенція, в тому числі священики	Невідомі	Всього
	9	10	11	12	13	14	15	16
линська	22	98	25	3	.	3	12	141
ивська	14	25	5	21	1	.	2	54
»дільська	.	12	10	10	.	1	5	38
»лавська	3	18	15	6	.	.	.	39
рківська*	23	74	25	7	5	.	1	112
рніпвська	6	22	32	22	1	.		77
теринославська	4	4	12	6	7	.	—	29
вршська	9	1	2	63	1	3	6	76
рсонська	11	7	53	12	.	.	7	79
ього	92	261	179	150	15	7	33	645
го	14,3	40,5	27,8	23,3	2,3	1,0	5,1	100

Табл. 255

економічна діяльність торгово-промислових гільдійських підприємств України протягом
1896-1898 рр.¹

Губернії	1896 р.			1897 р.		
	Число закладів	Річний оборот (тис. крб.)	Річний прибуток (тис. крб.)	Число закладів	Річний оборот (тис. крб.)	Річний прибуток (тис. крб.)
1	2	3	4	5	6	7
Злинська ргових юмислових	1 817 406	16 314,1 9 048,7	1 732,24 918,37	1 602 417	15 036,9 8 906,4	1 623,43 865,80
їївська ргових юмислових	4 531 435	259 574,4 14 251,8	7 960,69 1 466,54	3 827 460	246 530,2 15 395,0	7 270,83 1 627,28
здільська ргових юмислових	1 643 289	25 464,9 7 361,7	1 831,90 742,02	1 550 284	27 385,0 5 804,6	1 952,11 694,38
ього: ргових юмислових	7 991 1 130	301 453,4 30 662,2	11 524,83 3 126,93	6 979 1 161	288 952,1 30 106,0	10 848,37 3 187,46
ірківська ргових юмислових	2 789 288	95 569,3 8 053,1	5 331,87 831,60	2 829 298	98 318,9 8 182,5	5 728,18 799,98

1	2	3	4	5	6	7	1
Лавська ргових емислових	2 520 180	35 929,0 9 501,4	2 566,49 817,20	2 571 193	36 500,4 10 215,7	2 670,83 837,86	
рніпвська ргових жислових	2 425 235	19 848,5 7 537,2	1 682,64 894,98	2 112 231	18 423,8 7 758,4	1 535,91 917,16	
ього: ргових шислових	7 734 703	151 346,8 25 091,7	9 581,00 2 543,78	7 512 722	153 243,1 26 156,6	9 934,92 2 555,00	
гериносла- ка ргових »мислових	3 348 335	77 568,1 13 712,0	5 259,10 1 655,39	3 072 329	80 795,2 13 321,1	5 729,89 1 669,80	
эсонська ргових мислових	4 982 506	262 280,7 31 664,2	21 802,84 3 507,01	4 343 532	990 392,9 32 152,3	23 308,14 3 543,94	
фінська ргових мислових	2 832 219	69 120,9 7 552,1	4 046,33 631,36	2 898 225	75 244,5 7 504,9	4 489,40 623,67	
юго: ргових мислових	11 162 1 060	408 969,7 52 928,3	31 108,27 5 793,76	10 313 1 085	1 146 432,6 52 978,3	33 527,43 5 837,42	

Продовження табл. 4

1	2	3	4	5	6	7
го по Укра-						.
ових	26 887 2 893	861 769,9 108 682,2	52 214,10 11 464,47	24 804 2 968	1 588 627,8 109 240,9	54 310,72 11 579,88
	29 780	970 452,1	63 678,57	27 772	1 697 868,7	65 890,60
опейский						
ових гаслових	116 450 14 262	6 553 406,5 682 430,9	195 506,70 55 833,32	113 730 14 701	6 554 501,0 698 488,0	200 880,67 58 374,39
з о м:	130 712	7 235 837,4	251 340,02	128 431	7 252 989,0	259 255,06

падено за: Статистические результаты процентного и раскладочного сборов за 1896, 1897 и годы. - СПб, 1900. - С. 51-128.

[illegible][illegible][illegible][illegible]

а
т5
о
3а
о
а
*

го
я
я
х
ч
ь
о\
ь

л.

Табл. 5

Число торгових і промислових гільдійських підприємств України
та їх економічні показники за 1898 р.¹

Губернії	Промислові заклади		Торгівля товарами	
	число закладів	оборотний капітал	число закладів	оборотний капітал
1	2	3	4	5
злинська	431	8 544,0	1 594	14 948,50
ийвська	476	23 381,9	3 691	70 272,00
одільська	278	6 495,6	1 545	23 659,40
арківська	290	8 003,1	2 337	79 388,66
олтавська	202	11 678,0	2 522	32 967,60
грнігівська	238	8 324,2	2 025	17 637,10
ітерннославська	306	16 556,3	3 033	78 863,50
ерсонська	585	33 166,0	4 116	467 059,50
іврійська	229	7 720,0	2 650	76 605,50
ього по Україні	3 035	123 869,1	23 513	861 401,76
о Європейській зсії	15 061	765 257,2	96 595	318 3843,3

¹кладено за: Статистические результаты процентного и раскладочного сборов за 1896, 1897 и 38 годы. - СПб., 1900. - С. 51* 57, 59, 75, 76, 84, 89, 90, 91, 128.

Продовження табл. 5

Губернії	Нетоварна торгівля		ВСЬОГО:	
	число закладів	оборотний капітал	число закладів	оборотний капітал
	6	7	8	9
Волинська	49	2 454,50	2 074	25 947,0
Київська	195	191 666,50	4 362	285 320,4
Подільська	26	7 431,50	1 849	37 586,5
Харківська	172	15 630,34	2 799	103 022,1
Полтавська	74	3 681,40	2 798	48 327,0
Чернігівська	41	526,10	2 304	26 487,4
Катеринославська	149	9 950,20	3 488	105 370,0
Херсонська	419	654 632,70	5 120	1 154 858,2
Таврійська	171	3 276,80	3 050	87 602,3
Всього по Україні	1 296	889 250,04	27 844	1 874 520,9
По Європейській Росії	14 788	3 707 394,90	126 444	7 656 495,4

i

Табл. 6

Економічна діяльність негільдійських підприємств України, що підлягали розкладочному зборові у 1896-1898 рр.¹

Губернії	1896 р.			1897 р.		
	Число закладів	Річний оборот (тис. крб.)	Чистий прибуток (тис. крб.)	Число закладів	Річний оборот (тис. крб.)	Чистий прибуток (тис. крб.)
1	2	3	4	5	6	7
Волинська						
торгових	7 235	16 115,1	1 937,74	6 364	16 707,5	2 056,33
промислових	407	1 925,1	198,20	418	1 926,0	211,94
всього	7 642	18 040,2	2 135,94	6 782	18 633,5	2 268,27
Подільська						
торгових	7 768	18 769,7	1 839,11	7 636	20 178,2	1 896,79
промислових	404	1 378,3	162,46	382	1 278,9	154,55
всього	8 172	20 148,0	2 001,57	8 018	21 457,1	2 051,34
Київська						
торгових	8 733	23 440,6	2 613,68	7 752	23 724,0	2 645,52
промислових	862	5 944,0	775,85	910	6 151,4	817,52
всього	9 595	29 384,6	3 389,53	8 662	29 875,4	3 463,04

Продовження табл. 6

1	2	3	4	5	6	7
ього на равобережжі ргових 'СМИСЛОВИХ ього	23 736 1 673 25 409	58 325,4 9 247,4 67 572,8	6 390,53 1 136,51 7 527,04	21 752 1 710 23 462	60 609,7 9 356,3 69 966,0	6 598,64 1 184,01 7 782,65
элтавська ргових омислових ього	3 640 274 3 914	6 922,4 911,3 7 833,7	699,61 120,00 819,61	4 113 295 4 408	8 331,2 1 038,4 9 369,6	879,81 143,80 1 023,61
ірківська ргових омислових ього	4 744 488 5 232	14 156,2 3 576,1 17 732,3	1 229,48 414,59 1 644,07	5 008 497 5 505	15 085,3 4 123,5 19 208,8	1 299,78 461,90 1 761,68
:рнігівська ргових омислових ього	4 543 315 4 858	6 373,5 826,9 7 200,4	628,31 96,48 724,79	3 941 286 4 227	6 201,7 810,2 7 011,9	558,00 97,39 655,39
ього на вобережжі ргових омислових эГО	12 927 1 077 14 004	27 452,1 5 314,3 32 766,4	2 557,40 631,07 3 188,47	13 062 1 078 14 140	29 618,2 5 972,1 35 590,3	2 737,59 703,09 3 440,68

1	2	3	4	5	6	7
теринославська ігових мислових ого	4 355 337 4 692	14 591,4 1 601,0 16 192,4	1 511,70 243,39 1 755,09	3 942 390 4 332	15 663,3 2 073,8 17 737,1	1 584,40 327,03 1 911,43
ірієська гових »МИСЛОВИХ ого	3 378 676 4 054	12 810,0 3 082,4 15 892,4	1 295,65 330,05 1 625,40	3 915 645 4 560	17 344,4 3 228,5 20 572,9	1 502,93 360,88 1 863,81
эсонська гових мислових эГО	7 754 666 8 420	35 853,1 6 960,6 42 813,7	5 082,40 1 243,49 6 325,89	7 616 648 8 264	39 377,7 7 099,4 46 477,1	5 444,50 1 252,87 6 697,37
Півдню заїни гових мислових)ГО	15 487 1 679 17 166	63 254,5 11 644,0 74 898,5	7 889,75 1 816,93 9 706,68	15 473 1 683 17 156	72 385,4 12 401,7 84 787,1	8 531,83 1 940,78 10 472,61
Україні "ОВИХ мислових)ГО	52 150 4 429 56 579	149 032,0 26 205,7 175 237,7	16 837,68 3 584,51 20 422,19	50 287 4 471 54 758	162 613,3 27 730,1 190 343,4	17 868,06 3 827,88 21 695,94

Продовження табл. 6

1	2	3	4	5	6	7
По Європейській Росії						
торгових	206 375	619 564,30	64 439,81	203 144	634 945,8	65 142,67
промислових	24 066	137 810,00	15 636,15	24 750	145 209,0	16 133,50
всього	230 441	757 374,30	80 075,96	227 894	780 154,8	81 276,17

Складено за: Статистические результаты процентного и раскладочного сборов за 1896, 1897 и 898 годы. - СПб., 1900. - С. 144, 149, 152, 167-168, 176, 181-182, 183.

	1896	1897	1898
Всього на Лівобережжі торгових промислових всього	12 694 1 189 13 883	28 321,4 6 915,0 35 236,4	2 581,44 821,36 3 402,80
Катеринославська торгових промислових всього	17 930,0 2 321,3 20 251,3	1 855,00 373,07 2 228,07	
Таврійська торгових промислових всього	4 038 637 4 675	13 438,2 2 657,8 16 096,0	1 419,46 336,93 1 756,39
Херсонська торгових промислових всього	8 232 664 8 896	43 785,2 7 700,7 51 485,9	5 563,73 1 321,67 6 885,40
По Півдню Украї- ни торгових промислових всього	16 570 1 727 18 297	75 153,4 12 679,8 87 833,2	8 838,19 2 031,67 10 869,86
По Україні торгових промислових всього	51 207 4 715 55 922	165 873,6 30 246,3 196 119,9	18 240,55 4 141,85 22 382,40
По Європейській Росії торгових промислових всього	204 550 24 847 229 397	657 944,9 150 267,7 808 212,6	67 365,20 16 966,04 84 331,24

Табл. 7

Діяльність підприємств України, що сплачували процентний збір¹

Губернії	1896 р.		1897 р.		1898 р.	
	Число підприємств	Чистий прибуток (тис. крб.)	Число підприємств	Чистий прибуток (тис. крб.)	Число підприємств	Чистий прибуток (тис. крб.)
1	2	3	4	5	6	7
инська ових ислових	3 4	28,74 29,98	2 4	22,78 220,67	2 4	11,15 244,70
ільська ових шел ових	1 23	14,50 1 455,74	1 22	- 1 520,64	1 22	12,33 2 577,25
іська звих ислових	23 40	2 044,92 4 034,98	24 46	2 355,77 4 603,17	26 51	2 590,26 5 807,23
го на юбережжі >вих ислових	27 67	2 088,16 5 520,70	27 72	2 378,55 6 344,48	29 77	2 613,74 8 629,18
авська вих ислових	12	765,89	15	816,88	17 1	1 077,96

Продовження табл. 7

1	2	3	4	5	6	• 7-
Саркiвська						»
оргових	22	2 175,01	22	2 397,93	23	2 268,72
ромислови	18	1 028,92	23	1 865,66	25	2 648,77
ернiгiвська						
зргових	12	161,69	12	186,92	13	211,63
ромислових	1	170,97	1	173,35	1	196,14
сього на						
iвобережжі						
'РГОВИХ	46	3 102,59	49	3 401,73	53	3 558,31
ЮМНСЛОВИХ	19	1 199,89	24	2 039,01	27	2 844,91
ітеринославська						
ргових	И	217,61	12	207,95	12	233,40
омислових	6	608,58	7	700,63	23	1 530,77
вршська						
ЮГОВИХ	30	225,30	32	253,55	34	274,94
эмнслових	1	.	2	4,57	2	20,21
рсонська						
ГОВІХ	26	2 998,67	29	3 713,75	28	3 494,72
•мислових	19	1 076,60	28	1 240,65	30	1 992,21

Продовження табл. 7

1	2	3	4	5	6	7
эго на Пiвднi						
ових	67	3 441,58	73	4 175,25	74	4 003,06
шслових	26	1 685,18	37	1 945,85	55	3 543,19
країні						
звих	140	8 632,33	149	9 955,53	156	10 175,11
пелових	112	8 405,77	133	10 329,34	159	15 017,28
перії						
iВИХ	864	66 010,73	905	68 574,76	940	65 817,65
ислових	528	95 717,94	604	104 470,39	676	113 215,14

щено за: Статистические результаты процентного и раскладочного сборов за 1896, 1897 и
оды. - СПб., 1900. - С. 5, 8, 9, 17-18, 22, 24, 25.

Табл. 8

Структура одноосібних власників в Україні за даними на 1905 р.¹

Райони	Кількість закладів з прибутком до 2 тис. крб.	Сума прибутків	Кількість закладів з прибутком до 10 тис. крб.	Сума прибутків	Кількість закладів з прибутком до 50 тис. крб.
1	2	3	4	5	6
зобережний	4 505	17 344 053	1 387	5 657 577	228
іавобережний	7 195	32 011 830	2 340	9 993 941	297
зденний	9 621	30 718 066	3 092	12 712 253	444
ь о г о	21 321	80 073 949	6 819	28 363 771	969

кладено за: Отчет приблизительного исчисления народного дохода по различным его
»никам и по размерам в России. - СПб., 1906. - С. 54-1142.

Продовження табл. 8

Райони	Сума прибутків	Кількість закладів з прибутком більше 50 тис. крб.	Сума прибутків	Всього кількість закладів	Всього сума прибутків
	7	8	9	10	11
обережний	4 146 833	24	3 206 333	6 144	30 354 796
івобережний	5 267 063	52	8 838 551	9 884	56 111 385
денний	8 160 015	30	3 186 916	13 187	54 777 250
ь о г о	17 573 911	106	15 231 800	29 215	141 243 431

Табл. 11

Співвідношення між колективними власниками за прибутками на 1905 р.¹

Регіони	Прибуток до 2 тис. крб.		Прибуток до 10 тис. крб.		Прибуток більше 10 тис. крб.		% усіх власників	• 76 • і усіх прибутків
	% власників	% прибутків	% власників	% прибутків	% власників	% прибутків		
1	2	3	4	5	6	7	8	9
вобережжя	15,4	12,0	4,7	3,9	0,9	5,10	21,0	21,0
•авобережжя	24,6	22,1	8,0	6,9	1,3	10,50	33,9	39,5
здень	33,0	22,9	10,5	8,8	1,6	7,84	45,1	39,5
діл ому в раїні	73,0	57,0	23,2	19,6	3,8	23,40	100	100

кладено за: Опыт приблизительного исчисления народного дохода по различным его «чикам и по размерам в России. — СПб., 1906. — С. 54-1142.

и

Табл. 10

Соціальний склад промислової буржуазії України кінця XIX ст.¹

ПШ об- гв*	Кількість підприємств, заснованих на капіталі:								Всього підпри- ємств
	купців	чинов- ників, дворян, офіцерів	міщан	селян, козаків	інже- нерів, юристів тощо	інозем- ців, ко- лоністів	невідомих	змішані	
	2	3	4	5	6	7	8	9	10
V	60	4	19	1	-	14	5	-	103
	9	3	5	-	-	7	1	-	25
	56	21	35	2	6	8	33	-	161
I	78	20	14	7	2	8	32	-	161
I	72	20	44	3	20	24	60	2	245
	97	48	28	8	8	11	47	7	254
	58	2	16	2	-	8	9	1	96
	361	543	60	17	16	75	137	6	1 215
	20	4	6	-	4	4	6	-	44
"O	811	665	227	40	56	159	330	16	2 304

Табл. 11

Співвідношення між колективними власниками за прибутками на 1905 р.¹

Регіоні	Товариства, що підлягають публічному звітові					
	% закладів з прибутком до 2 тис. крб.	% прибутку	% закладів з прибутком від 2 до 10 тис. крб.	% прибутку	% закладів з прибутком більше 10 тис. крб.	% прибутку
1	2	3	4	5	6	7
«бережжя	15,13	13,68	3,30	0,14	8,73	13,50
аобережжя	18,10	20,70	2,65	0,13	13,72	20,05
ень	21,06	15,92	5,92	0,30	11,40	15,58
го по ІІІІ	54,29	50,30	11,85	0,56	33,85	49,13

лицю складено за: Опыт приблизительного исчисления народного дохода по различным его пікам и размерам в России. — СПб., 1906. — С. 54-1142.

Продовження табл. 10

- IV - обробка волокнистих, вовни, шовку
- 7. змішані виробництва
- Ч - обробка дерева, паперове виробництво, друкарні, літографії і т.п
- 'II - механічна обробка дерева
- III - обробка металів, виробництво машин, знарядь
- с - обробка мінеральних речовин
- обробка продуктів тваринництва
- [- харчова промисловість
- хімічне виробництво

но за: Список фабрик и заводов Европейской России. - СПб., 1903.

Табл. 11

Співвідношення між колективними власниками за прибутками на 1905 р.¹

Регіони	Товариства, що підлягають публічному звітові					
	% закладів з прибутком до 2 тис. крб.	% прибутку	% закладів з прибутком від 2 до 10 тис. крб.	% прибутку	% закладів з прибутком більше 10 тис. крб.	% прибутку
1	2	3	4	5	6	7
Лівобережжя	15,13	13,68	3,30	0,14	8,73	13,50
Правобережжя	18,10	20,70	2,65	0,13	13,72	20,05
Південь	21,06	15,92	5,92	0,30	11,40	15,58
Всього по Україні	54,29	50,30	11,85	0,56	33,85	49,13

¹ Таблицю складено за: Опыт приблизительного исчисления народного дохода по различным его источникам и размерам в России. — СПб., 1906. — С. 54-1142.

Продовження табл. 11

Регіони	Торгові дома та товариства					
	% закладів з прибутком до 2 тис. крб.	% прибутку	% закладів з прибутком від 2 до 10 тис. крб.	% прибутку	% закладів з прибутком більше 10 тис. крб.	% прибутку
	8	9	10	11	12	13
Лівобережжя	15,1	12,10	5,20	1,93	3,9	9,54
Правобережжя	2,3	4,34	0,90	0,33	1,8	5,84
Південь	40,7	33,53	18,10	6,62	12,0	25,73
Всього по Україні	58,1	49,97	24,20	8,90	17,7	41,11

Табл. 12

Структура колективних власників торгово-промислових
закладів України на 1905 р.¹

Райони	Торгові дома та товариства					
	кількість товариств з прибутком до 2 тис. крб	сума прибутку	кількість товариств з прибутком від 2 до 10 тис. крб.	сума прибутку	кількість товариств з прибутком більше 10 тис. крб	сума прибутку
і	2	3	4	5	6	7
Лівобережний	151	1 712 611	52	274 155	39	1 350 122
Правобережний	23	. 614 885	9	47 966	8	556 519
Південь	407	4 745 576	181	937 841	120	3 642 021
В с ь о г о	581	7 073 072	242	1 259 962	167	5 548 662

¹ Складено за: Опыт приблизительного исчисления народного дохода по различным его источникам и размерам в России. - СПб., 1906. - С. 54-1142

Продовження табл. 12

Райони	Акціонерні товариства					
	кількість товариств з прибутком до 2 тис. крб.	сума прибутку	кількість товариств з прибутком від 2 до 10 тис. крб.	сума прибутку	кількість товариств з прибутком більше 10 тис. крб.	сума прибутку
і	8		10	11	12	13
івобережний	97	9 031 392	21	96 903	56	8 903 067
равобережний	116	13 658 834	17	88 640	95	
івденний	135	10 509 553	38	186 088	73	10 285 227
с ь о г о	348	33 199 779	76	371 631	224	32 753 840